

ISSN 2413-7391 (PRINT)
ISSN 2663-2780 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2413-7391

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 11

Херсон
2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Пилипенко І.О. – доктор географічних наук, доцент, декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету.

Заступник головного редактора:

Мальчикова Д.С. – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Відповідальний секретар:

Молікевич Р.С. – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Члени редакційної колегії:

Барановський М.О. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Вишневський В.І. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету;

Гукалова І.В. – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту географії Національної академії наук України;

Давидов О.В. – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету;

Кисельов Ю.О. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру Уманського національного університету садівництва;

Коржов Є.І. – кандидата географічних наук, молодший науковий співробітник Херсонської гідробіологічної станції НАН України.

Мельничук А.Л. – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Немець К.А. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Немець Л.М. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Чаплінський П. – доктор географічних наук, професор Щецинського університету (м. Щецин, Республіка Польща);

Підгрушній Г.П. – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України;

Топчієв О.Г. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова;

Ушкаренко Ю.В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та міжнародних економічних відносин Херсонського державного університету;

Яворська В.В. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Рецензенти: д. геогр. н. Вишневський В.І., к. соц. н. Гоманюк М.А., д. геогр. н. Гукалова І.В., к. геогр. н. Давидов О.В., д. геогр. н. Кисельов Ю.О., к. геогр. н. Коржов Є.І., д. геогр. н. Мальчикова Д.С., к. геогр. н. Мельничук А.Л., к. геогр. н. Молікевич Р.С., д. геогр. н. Пилипенко І.О., д. с.-г. н. Чорний С.Г., к. пед. н. Філончук З.В.

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 25.11.2019 р. № 5)

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Наказом Міністерства освіти і науки України №1301 від 15.10.2019 р. видання включено до переліку наукових фахових видань України за галуззю «Географічні науки»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23950-13790 ПР від 26.04.2019 року
видане Міністерством юстиції України

ISSN 2413-7391 (Print)
ISSN 2663-2780 (Online)

© Херсонський державний університет, 2019
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2019

ISSN 2413-7391 (PRINT)
ISSN 2663-2780 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2413-7391

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KHERSON STATE UNIVERSITY

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF KHERSON STATE UNIVERSITY**

Series:
GEOGRAPHICAL SCIENCES
Issue 11

**Kherson
2019**

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-Chief:

Pylypenko I.O. – Doctor of Geographical Sciences, Associate Professor, Dean of Biology, Geography and Ecology Faculty, Kherson State University.

Executive editor:

Malchykova D.S. – Doctor of Geographical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Social and Economic Geography, Kherson State University.

Assistant editor:

Molikevych R.S. – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor at the Department of Social and Economic Geography, Kherson State University.

Editors:

Baranovskiy M.O. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Geography, Nizhyn Mykola Gogol State University;

Vyshnevskiy V.I. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Professor at the Department of Country-Specific Studies and Tourism, National Aviation University;

Hukalova I.V. – Doctor of Geographical Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher of the Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Davydov O.V. – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Ecology and Geography, Kherson State University;

Kyseliov Yu.O. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Geodesy, Cartography and Cadastre, Uman National University of Horticulture;

Korzhov Ye.I. – Candidate of Geographical Sciences, Junior Researcher, Kherson Hydrobiological station of the NAS of Ukraine;

Melnychuk A.L. – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Social and Economic geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Niemets K.A. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Professor at the Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University;

Niemets L.M. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University;

Chaplinskyi P. – Doctor Habilitatus, Professor, University of Szczecin (Szczecin, the Republic of Poland);

Pidhrushnyi H.P. – Doctor of Geographical Sciences, Senior Researcher, Head of the Department of Human Geography of the NAS of Ukraine;

Topchiiev O.H. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Economic and Social Geography and Tourism, Odessa I.I. Mechnikov National University;

Ushkarenko Yu.V. – Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Economics and International Economic Relations, Kherson State University;

Yavorska V.V. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Professor at the Department of Economic and Social Geography, Odessa I.I. Mechnikov National University.

Reviewers: Dr. Sc. (Geogr.) Vyshnevskiy V.I., Cand. Sc. (Soc.) Homaniuk M.A., Dr. Sc. (Geogr.) Hukalova I.V., Cand. Sc. (Geogr.) Davydov O.V., Dr. Sc. (Geogr.) Kyseliov Yu.O., Cand. Sc. (Geogr.) Korzhov Ye.I., Dr. Sc. (Geogr.) Malchykova D.S., Cand. Sc. (Geogr.) Melnychuk A.L., Cand. Sc. (Geogr.) Molikevych R.S., Dr. Sc. (Geogr.) Pylypenko I.O., Dr. Sc. (Agr.) Chorny S.H., Cand. Sc. (Ed.) Filonchuk Z.V.

**Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University
(protocol No. 5 dated November 25, 2019)**

The journal is included on scientometric database Index Copernicus (Republic of Poland)

**By the decision of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.1301 dated
November 15, 2019 the publication is entered into the register
of the scientific special publications of Ukraine in the field „Geographical sciences”**

Certificate of the state registration of the print media
series KB No. 23950-13790 ПІП dated April 26, 2019
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1 СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Барановський М.О.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ:
ЧИ Є РЕАЛЬНІ УСПІХИ У ФІНАНСОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД?..... 9

Гнатюк О.М., Мельничук А.Л.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ВИЗНАЧНИХ ЛОКАЦІЙ МІСТА ВІННИЦІ..... 16

Грицевич В.С.

ТРИНІТАРНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ПРЕДМЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ
СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ..... 25

Заячук М.Д., Білоус Ю.О.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІДМИНИ РІВНЯ ЗНАТЬ ВИПУСКНИКІВ
ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ..... 31

Кисельов Ю.О., Сонько С.П.

ПРОБЛЕМА ПЕРИФЕРІЙНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РЕГІОНАХ:
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ..... 39

Логвинова М.О.

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ЯК КАТЕГОРІЯ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ:
ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ..... 44

Любіцева О.О., Заваріка Г.М.

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В ПОСТКОНФЛІКТНИЙ ПЕРІОД..... 51

Смочко Н.М.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОБГРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «МОНОРОЗВИТОК»
У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ..... 61

Суптело О.С.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЕКГРАУНД ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО МІСТА..... 68

Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., Сич В.А., Яворська В.В.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – СТРИЖЕНЬ СТАНОВЛЕННЯ
ЕКОЛОГІЧНОГО ІМПЕРАТИВУ ГЕОГРАФІЇ..... 73

СЕКЦІЯ 2 ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бездухов О.А.

КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ НАКОПИЧЕННЯ ТА РОЗПОДІЛУ
ТВЕРДИХ ПОБУТОВИХ ВІДХОДІВ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 81

Войтків П.С., Наконечний Ю.І., Мороз Г.Б.

ФІЗИКО-ХІМІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ БУРОЗЕМІВ (CAMBISOLS) БУКОВИХ ПРАЛІСІВ
ШИРОКОЛУЖАНСЬКОГО ПОНДВ КАРПАТСЬКОГО БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА..... 88

Давидов О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕРЕГОВОЇ СИСТЕМИ ТИПУ
«КРИЛАТИЙ МИС» КІНБУРНЬСЬКА-ПОКРОВСЬКА-ДОВГИЙ..... 95

Данильченко О.С., Корнус А.О., Корнус О.Г., Сюткін С.І.

ВОДООХОРОННЕ АРЕАЛУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ..... 106

Мартинюк В.О.

ГІДРОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД ВЕРХНЬОПРИП'ЯТСЬКОГО
ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУ (ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ)..... **114**

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

Долинська О.О.

SWOT-АНАЛІЗ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ
НА РИНКУ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ..... **124**

СЕКЦІЯ 4 ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

Дудка І.Г., Носаченко В.М.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ
ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... **130**

CONTENTS

SECTION 1

SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCHES

Baranovskyi M.O.

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM IN UKRAINE: IS THERE REAL SUCCESS
IN THE FINANCIAL ACTIVITY OF THE TERRITORIAL COMMUNITIES?..... 9

Gnatiuk O.M., Melnychuk A.L.

PLACE IDENTITY OF SELECTED LOCATIONS IN THE CITY OF VINNYTSIA..... 16

Grytsevych V.S.

TRINITARIAN APPROACH TO UNDERSTANDING THE SUBJECT OF RESEARCH
IN HUMAN GEOGRAPHY..... 25

Zayachuk M.D., Bilous Yu.O.

TERRITORIAL DIFFERENCES OF KNOWLEDGE LEVEL
OF GRADUATES OF GENERAL SECONDARY EDUCATION..... 31

Kyselov Yu.O., Sonko S.P.

THE PROBLEM OF PERIPHERY IN UKRAINE AND ITS REGIONS:
THE SOCIAL AND GEOGRAPHICAL ASPECT..... 39

Lohvynova M.O.

INTERNALLY DISPLACED PERSONS AS A CATEGORY OF FORCED MIGRANTS:
CONCEPT AND SIGNS..... 44

Liubitseva O.O., Zavarika H.M.

STRATEGIC DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF TOURISM IN LUHANSK REGION
IN THE POST-CONFLICT PERIOD..... 51

Smochko N.M.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE JUSTIFICATION OF THE CATEGORY
“MONO-DEVELOPMENT” IN SOCIAL GEOGRAPHY..... 61

Suptelo O.S.

THEORETICAL BACKGROUND OF THE POSTINDUSTRIAL CITY..... 68

Topchiev O.G., Malchykova D.S., Sych V.A., Yavorska V.V.

TERRITORIAL ORGANIZATION OF SOCIETY – THE FORMATION CORE
OF GEOGRAPHY ENVIRONMENTAL IMPERATIVE..... 74

SECTION 2

NATURAL-GEOGRAPHICAL AND ECOLOGICAL RESEARCHES

Bezdukhov O.A.

CLUSTER APPROACH TO STUDYING THE CURRENT STATE OF ACCUMULATION AND SPATIAL
DISTRIBUTION OF SOLID HOUSEHOLD WASTE (ON THE EXAMPLE OF CHERNIHIV REGION)..... 81

Voitkiv P.S., Nakonechniy Yu.I., Moroz G.B.

PHYSICO-CHEMICAL PROPERTIES
OF BUROZEMS (CAMBISOLS) OF THE BEECH VIRGIN FORESTS
OF SHYROKA LUZHANKA ERB OF THE CARPATHIAN BIOSPHERE RESERVE..... 89

Davydov O.V.

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE KINBURNSKA-POKROVSKA-DOVGIY
“WINGED FORELAND” COASTAL SYSTEM..... 95

Danylchenko O.S., Kornus A.O., Kornus O.H., Siutkin S.I.

WATER-PROTECTING AREALING OF TERRITORY OF THE SUMY REGION..... 107

Martyniuk V.O.

HYDROGRAPHIC PECULIARITIES OF SURFACE WATERS
OF VERHNOPRYPIATSKYI PHYSICAL AND GEOGRAPHICAL AREA (VOLYN POLESSIA)..... 114

SECTION 3 GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM

Dolynska O.O.

SWOT-ANALYSIS OF THE TOURIST SERVICE MARKET COMPETITIVENESS
OF KHMELNYTSKYI REGION.....124

SECTION 4 GEOGRAPHICAL EDUCATION

Dudka I.H., Nosachenko V.M.

PECULIARITIES OF PRACTICAL TRAINING OF A FUTURE GEOGRAPHY TEACHER
FOR ENVIRONMENTAL ACTIVITIES.....131

СЕКЦІЯ 1
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3:30(477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-1>

Барановський М.О.,
доктор географічних наук,
професор кафедри географії
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Brnm@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0771-1126

**АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ:
ЧИ Є РЕАЛЬНІ УСПІХИ У ФІНАНСОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД?**

У статті здійснено аналіз динаміки формування об'єднаних територіальних громад, визначено проблеми, які частково гальмують процеси децентралізації в Україні. Встановлено, що, попри стале зростання кількості територіальних громад, вони наразі покривають лише близько 40% території країни, в них мешкає 23,8% населення держави. У 88 адміністративних районах взагалі не створено жодної об'єднаної територіальної громади. Дуже низькою є частка територіальних громад, які сформувалися навколо міст обласного підпорядкування. В Україні зберігаються значні регіональні диспропорції як у розмірах новостворених територіальних громад, так і в рівнях їхньої фінансової автономії. Високою є частка малолюдних (до 5 тис. осіб) громад. За умов загального зростання власних доходів об'єднаних територіальних громад упродовж 2015–2018 років у 2,5 рази, доходів на одного мешканця – у 2,1 рази, фінансово автономними є лише 25% громад. Держава продовжує надавати новоствореним територіальним громадам фінансову допомогу через державний фонд регіонального розвитку та субвенції на розвиток інфраструктури.

Обґрунтовано, що показники, які використовуються центральними органами влади для моніторингу процесу децентралізації, лише частково відображають ефективність формування та діяльності об'єднаних територіальних громад. На основі використання кореляційного аналізу доведено, що зростання власних доходів об'єднаних територіальних громад визначається не результатами їхньої економічної діяльності, а регуляторними заходами держави. Встановлено, що збільшення власних доходів об'єднаних територіальних громад відбулося завдяки зростанню мінімальної та середньої заробітної плати в країні, зростанню вартості земель сільськогосподарського призначення та акцизів на тютюнові вироби, пальне та алкоголь. Залежність власних доходів об'єднаних територіальних громад від показників зростання заробітної плати і вартості підакцизних товарів становить 96–98%. Розкрито перспективи подальшого зростання власних доходів об'єднаних територіальних громад у результаті законодавчих змін у царині оподаткування земель й орендної плати за її використання. Запропоновано низку показників, які можуть використовуватися для об'єктивної оцінки економічної та фінансової ефективності діяльності об'єднаних територіальних громад.

Ключові слова: децентралізація, адміністративно-територіальна реформа, об'єднані територіальні громади, фінансові доходи громад.

Baranovskyi M.O. ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM IN UKRAINE: IS THERE REAL SUCCESS IN THE FINANCIAL ACTIVITY OF THE TERRITORIAL COMMUNITIES?

The article analyzes the dynamics of formation of the united territorial communities, identifies problems that partially hinder the processes of decentralization in Ukraine. Despite the steady increase in the number of territorial communities, they are found to cover only about 40% of the country's territory with 23,8% of the state's population. There are no united territorial communities in 88 administrative districts at all. The share of territorial communities formed around the cities of regional significance is very low. In Ukraine significant regional disparities persist both in the size of newly created territorial communities and in the levels of their financial autonomy. There is a high proportion of sparsely populated (up to 5 thousand people) communities. With the total growth of own income of the united territorial communities in 2015–2018 2,5 times, income per capita – 2,1 times, only 25% of communities are financially autonomous. The

state continues to provide newly created territorial communities with financial assistance through the State Regional Development Fund and infrastructure development subsidies.

It is proved that the indicators used by the central authorities to monitor the decentralization process only partially reflect the effectiveness of the formation and activity of the united territorial communities. Based on the use of correlation analysis, it is proved that the growth of own income of the united territorial communities is determined not by the results of their economic activity, but by the regulatory measures of the state. It was defined that the increase of own income of the united territorial communities was due to the growth of the minimum and average wages in the country, the rise of the price on agricultural lands and excise duties on tobacco, fuel and alcohol. Dependence of the united territorial communities' own incomes on wage growth and excise goods value is 96-98%. The prospects of further growth of the united territorial communities' own income as a result of legislative changes in the field of taxation of land and rent for its use are revealed. A number of indicators are proposed that can be used to objectively estimate the economic and financial performance of the united territorial communities.

Key words: decentralization, administrative-territorial reform, united territorial communities, communities' financial income.

Постановка проблеми. Децентралізація є однією з найбільш важливих реформ, яка наразі здійснюється в Україні. Окремі механізми її реалізації досі лишаються дискусійними, проте все очевиднішими є позитивні наслідки децентралізації. Доходи об'єднаних територіальних громад (ОТГ) суттєво зросли, в них активізується економічне життя, розбудовується інфраструктура. Наскільки економічно та фінансово успішними є новостворені ОТГ, внаслідок чого зростають їхні власні доходи? Чи справді позитивні фінансові результати діяльності ОТГ є наслідком їхньої економічної діяльності, чи вони забезпечуються регуляторними актами держави? Якими показниками можна об'єктивно оцінити ефективність діяльності ОТГ? Відповіді на зазначені питання є важливими не стільки з наукової, скільки із практичної точки зору, зокрема в контексті пошуку шляхів удосконалення механізмів децентралізації, методів об'єктивної оцінки ефективності функціонування ОТГ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням різних аспектів децентралізації, реформування адміністративно-територіального устрою країни в останні роки займається широкий загал науковців та управлінців. Вагомі напрацювання з обґрунтування принципів засад процесу децентралізації в контексті регіональної політики, з аналізу міжнародного досвіду реформування адміністративно-територіального устрою належать Ю. Ганущаку (Ю. Ганущак, 2013), А. Ткачуку (А. Ткачук, 2015), В. Куйбіді (В. Куйбіда, 2010), Б. Данилишину (Б. Данилишин, В. Пилипів, 2016). Фінансові особливості децентралізації, ризики й виклики, які можуть виникнути в процесі її реалізації, добре розкриті в роботах О. Пелехатої (О. Пелехата, 2015), І. Сторонянської (І. Сторонянська, 2016; 2019), Л. Бенів-

ської (Л. Бенівська, 2016), Х. Патицької (Х. Патицька, 2019). Дослідженням проблем реформування адміністративно-територіального устрою займаються і представники суспільної географії. Прикладні аспекти децентралізації, зокрема особливості формування об'єднаних територіальних громад в Україні, в її окремих регіонах розкриті в роботах М. Барановського (М. Барановський, 2017), А. Мельничука (А. Мельничук, 2016), П. Остапенка (Я. Олійник, П. Остапенко, 2016). Суспільні географи беруть участь у роботі офісу реформ Київської області, одним із завдань якого є формування в регіонах країни самодостатніх ОТГ.

Попри загальне позитивне сприйняття суспільством децентралізації як однієї з найбільш важливих соціально-економічних реформ, активну участь науковців у висвітленні цього процесу, ціла низка її проблем лишається малодослідженою. Йдеться, насамперед, про пошук методик і показників, за допомогою яких можна об'єктивно оцінити ефективність діяльності територіальних громад як низових елементів перспективного адміністративно-територіального устрою країни.

Постановка завдання. Головною метою даного дослідження є визначення тенденцій перебігу процесу децентралізації в Україні та оцінка фінансової ефективності діяльності об'єднаних територіальних громад (ОТГ).

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес формування об'єднаних територіальних громад в Україні перебуває на піку своєї активності. Кабінетом Міністрів України затверджено 23 перспективні плани формування територій громад, хоча ці плани періодично змінюються. За офіційними даними станом на 10 серпня 2019 р. в Україні створено 936 об'єднаних територіальних громад

(55 громад чекають рішення про призначення ЦВК перших виборів), у т. ч. 34 громади, які сформувалися навколо міст обласного підпорядкування (рис. 1).

Загальна площа територіальних громад 225,1 тис. км², населення – 10 млн осіб. Лідерами щодо формування територіальних громад є Житомирська, Чернігівська, Дніпропетровська, Запорізька та Хмельницька області. Вони посідають перші п'ять місць у рейтингу областей за сімома показниками, які використовуються Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства (тепер Міністерство розвитку громад і територій) для оцінки перебігу процесів децентралізації (Моніторинг, 2019, с. 10).

Помітними є також фінансові результати децентралізації. Значне й системне зростання доходів ОТГ в останні роки стало узвичаєною практикою. За 2015–2018 роки частка місцевих бюджетів (разом із трансфертами) у зведеному бюджеті України зросла з 45,6 до 51,5%. Якщо у 2014 р. власні доходи загального фонду місцевих бюджетів склали 68,6 млрд. грн., то у 2018 р. – 234 млрд. грн. За січень-травень 2016–2019 років власні доходи загального фонду місцевих бюджетів у розрахунку на одного мешканця зросли з 1399,4 до 2916,3 грн. Значною залишається допомога держави ОТГ через субвенції на розвиток інфраструктури та через державний фонд регіонального розвитку.

Така ситуація дає підстави представникам органів влади, інколи громадських організацій, які причетні до аналітичного та методичного супроводу процесів децентралізації, жваво рапортувати про значні успіхи в діяльності територіальних громад. Однак слід констатувати, що загалом в Україні процес

формування територіальних громад ще далекий до завершення. Лише 20 районів країни повністю покриті ОТГ, тоді як у 88 районах (18% загальної кількості) взагалі не створено жодної територіальної громади. Усі новоформовані в Україні ОТГ покривають лише близько 40% території країни, в них мешкає лише 23,8% населення держави (рис. 2). Регіональні відмінності за основними показниками децентралізації є дуже значними. Наприклад, в ОТГ Дніпропетровської області мешкає 90,5% населення цього регіону, тоді як в ОТГ Закарпатської – лише 27,1%. Аналогічні відмінності сформувалися і за площею. У Запорізькій області сформовані ОТГ покривають 69,7% площі цього регіону, в Закарпатській – лише 5,8%.

Негативним чинником процесу децентралізації є створення малолюдних громад. Майже 37% ОТГ України налічують менш як 5 тис. осіб, що, по-перше, не відповідає розрахунковим нормам щодо кількості населення, по-друге, ставить під сумнів їхню фінансову самодостатність і доцільність децентралізації загалом. Дивною видається ситуація, що міста обласного підпорядкування у своїй переважній більшості не стали центрами ОТГ, хоча відповідно до нормативних документів вони є першими претендентами на статус центрів громад. Така ситуація пояснюється недосконалістю нормативної бази (2015–2016 роки), а також неогрунтованими й незрозумілими побоюваннями жителів сільських поселень щодо втрати чи то фінансових, чи то територіальних ресурсів у разі їхнього приєднання до цих міст. Окрім цього, відсутність зацікавленості міст обласного підпорядкування у формуванні навколо них територіальних громад пояснюється

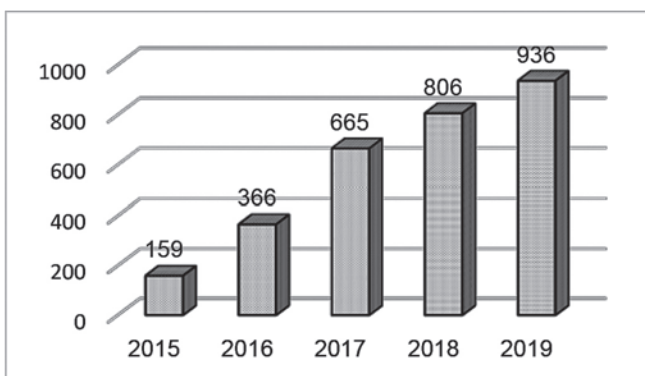

Рис. 1. Динаміка кількості об'єднаних територіальних громад, од.

Рис. 2. Частка населення і території ОТГ від загальнодержавних показників, %

тим, що вони й без об'єднання мають всі ті ж податкові преференції, які інші поселення (громади) отримують лише після повноцінного формування.

Фінансові успіхи децентралізації, про які йшлося вище, також не можна вважати переконливими, адже в більшості випадків відносна фінансова автономія об'єднаних територіальних громад забезпечується завдяки освітній та медичній субвенціям, які надходять із державного бюджету країни.

Така ситуація потребує, з одного боку, пояснення механізмів позитивної динаміки показників діяльності ОТГ, з іншого – пошуку індикаторів, які б дозволили об'єктивно оцінити успішність процесу децентралізації.

Слід констатувати, що показники, які використовуються Міністерством регіонального розвитку, будівництва і житлово-комунального господарства (тепер Міністерство розвитку громад і територій України) для аналізу процесів децентралізації, є не зовсім об'єктивними. Можна лише частково погодитися із твердженням, що чим більше ОТГ створено в регіоні, чим більшу його площу вони покривають, тим успішнішим є процес децентралізації. Велика кількість громад не завжди є індикатором успіху реформи, адже головне завдання децентралізації – це створення фінансово самодостатніх ОТГ. Як показує практика, далеко не завжди новостворені ОТГ є фінансово самодостатніми. Так, із понад 800 громад, за якими у 2018 р. велася статистична звітність, фінансово автономною є лише кожна четверта. Регіональні відмінності також дуже значні. Так, у Донецькій області бездотаційними є 67% ОТГ, у Вінницькій – 35,3%, в Івано-Франківській – лише 8,7%. Низький рівень фінансової автономії мають, насамперед, малолюдні (до 5 тис. осіб) громади, центрами яких є сільські поселення.

Як уже зазначалося, власні доходи ОТГ упродовж 2015–2018 рр. зросли майже у 2,5 рази. Та чи є у тому заслуга самих територіальних громад, чи таке зростання забезпечується державою? Для того, щоб дати відповідь на поставлене запитання, потрібно проаналізувати нормативно-законодавчу базу та динаміку головних показників, які можуть впливати на формування власних доходів ОТГ.

Доходи ОТГ формуються переважно коштом кількох видів податків і платежів, головними серед яких є податок на доходи фізичних осіб, акцизний та єдиний податок,

податок на нерухомість, плата за землю, місцеві податки та збори. Їхні норми, за винятком місцевих податків і податку на нерухомість, регулюються нормативними документами, прийнятими на загальнодержавному рівні. Саме завдяки цьому, а не власній економічній активності, і відбувається зростання доходів ОТГ.

Для перевірки зазначеного твердження в дослідженні проведено кореляційний аналіз між показниками власних доходів ОТГ і низкою показників, які мають пряме відношення до формування фінансових надходжень громад. Загалом були відібрані ті показники, які максимально охоплювали всі види податків і платежів, що формують власні доходи ОТГ. Логіка дій була такою: якщо зростає заробітна плата, то зростають і надходження від податку на доходи фізичних осіб; якщо зростають акцизи на цигарки, алкоголь і пальне, то слід очікувати зростання надходжень від акцизного податку. Певні труднощі виникли під час формування показників вартості земель сільськогосподарського призначення, оскільки нещодавно в Україні запроваджено нові підходи до нормативної грошової оцінки земель. Загалом до кореляційного аналізу було включено п'ять показників (табл. 1).

Результати кореляційного аналізу підтвердили робочу гіпотезу про те, що зростання власних доходів ОТГ відбувається переважно в результаті заходів, які здійснюються на загальнодержавному рівні. Коефіцієнти кореляції всіх показників мають значні величини, що вказує на їхній вагомий вплив на формування доходів громад (табл. 1). Так, коефіцієнт кореляції між власними доходами ОТГ і мінімальною заробітною платою становить $r=0,988$, між власними доходами і спеціальним акцизом на цигарки – $r=0,993$. Це означає, що залежність між зазначеними показниками становить, відповідно, 97,6 та 98,6%. Лише один показник мав від'ємне значення – вартість одного гектара ріллі. Це пов'язано зі зміною підходів до визначення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. Однак попри те, що вартість 1 га ріллі дещо зменшилася, загальні доходи від плати за землю в ОТГ зросли. Причиною цього є постійне збільшення площ земель, які оподатковуються, а також певне зростання орендної плати. Саме орендна плата забезпечує 2/3 надходжень від плати за землю.

Таблиця 1

Динаміка показників, які впливають на формування власних доходів ОТГ

Показники	Роки				Величина коефіцієнта кореляції (r)
	2015	2016	2017	2018	
Власні доходи ОТГ, млрд грн.	98,2	146,6	192,7	234,1	
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн.	4195	5283	7104	8865	0,951
Мінімальна заробітна плата, грн.	1298	1476	3200	3723	0,988
Вартість 1 га ріллі, грн	30928	30938	27520	27499	-0,896
Спеціальний акциз на цигарки, грн.	227,3	318,3	445,6	577,9	0,993
Ціна 1 л бензину А-95, грн.	19,37	23,67	28,24	29,37	0,981

Складено та розраховано автором

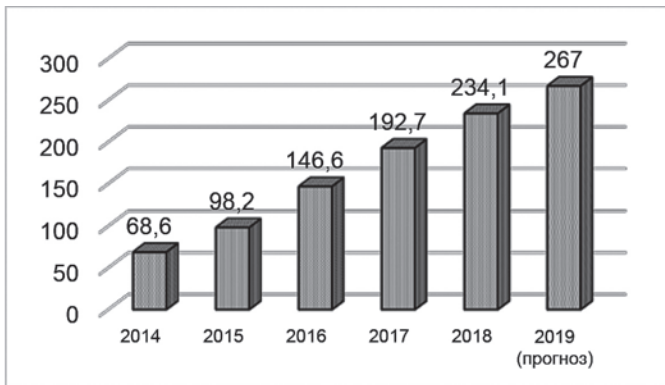

Рис. 3. Власні доходи ОТГ, млрд. грн.

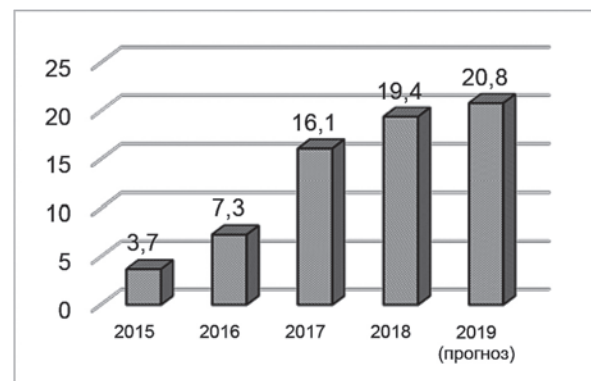

Рис. 4. Державна підтримка місцевого регіонального розвитку, млрд. грн.

У перспективі слід очікувати подальшого зростання власних надходжень ОТГ від плати за землю у зв'язку із внесенням змін до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» (№ 2497-VIII). По-перше, податок на доходи фізичних осіб з орендної плати за земельні ділянки (паї) буде зараховуватися до місцевих бюджетів за місцезнаходженням земельної ділянки, по-друге, суми податку, нараховані податковим агентом із доходів за здавання фізичними особами в оренду, також будуть надходити до бюджету за місцезнаходженням таких об'єктів оренди. Окрім цього, ОТГ будуть отримувати додаткові надходження і від сплати податку на лісові землі.

Держава фінансово підтримує ОТГ не лише шляхом надання освітніх і медичних субвенцій, а й через державний фонд регіонального розвитку, субвенції на інфраструктуру, сільську медицину, соціально-економічний розвиток тощо. Обсяги фінансів у рамках підтримки

місцевого та регіонального розвитку за 2015–2019 рр. зросли в 5,6 рази (рис. 4).

Темпи зростання такої допомоги в останні роки уповільнилися, проте вона лишається вагомим джерелом розширення спроможностей ОТГ до розбудови їхньої соціальної та дорожньої інфраструктури. Однак надходження зазначених ресурсів забезпечує держава, вони не є результатом активізації економічної діяльності територіальних громад.

Проведений аналіз показав, що фінансові успіхи ОТГ майже повністю залежать від дій держави. Слід визнати, що в окремих територіальних громадах є власні економічні здобутки, пов'язані з відкриттям нових виробництв, створенням кооперативів, підвищенням заробітної на місцевих підприємствах тощо. Проте наявна система статистичної звітності та показники моніторингу діяльності ОТГ не дозволяють їх виявити.

Така ситуація зумовлює потребу в пошуку тих показників, які б дозволили об'єктивно оцінити діяльність ОТГ. Наприклад, такими показниками могли б бути: 1) пересічна

заробітна плата на підприємствах (у торговельних закладах, кооперативах тощо), які створені зусиллями територіальної громади; 2) кількість новостворених робочих місць в економічних структурах, які самотужки створені в ОТГ; 3) кількість новостворених об'єктів малого та середнього бізнесу; 4) доходи на одного мешканця громади, які були отримані в результаті діяльності власних економічних структур; 5) обсяги надходжень від податку на нерухомість, яка створена в ОТГ. Наведені вище показники вочевидь є дискусійними, проте налагодження статистичної звітності за ними в розрізі громад дозволило б реально оцінити успіхи процесу децентралізації, зокрема у фінансовій царині діяльності ОТГ.

Висновки з проведеного дослідження. Оцінка ефективності процесів децентралізації через аналіз показників діяльності ОТГ дозволяє зробити такі висновки.

1. Попри пришвидшення процесу формування ОТГ, свідченням чого є зростання їхньої кількості, децентралізація ще далека до завершення. Наразі ОТГ покривають близько 40% території держави, в них мешкає 1/4 населення країни.

2. Упродовж 2015–2018 років спостерігається стале зростання власних доходів ОТГ. Головною причиною цього є не власні економічні успіхи ОТГ, а регуляторна політика держави, зокрема внесення змін до Податкового та Бюджетного кодексів України в частині перерозподілу податків між різними територіальними рівнями.

3. Зростання власних доходів ОТГ відбулося через збільшення розмірів мінімальної та номінальної заробітної плат, розмірів акцизу на паливо, цигарки та алкоголь, позитивну динаміку земельного податку та орендної плати. Підтвердженням зазначеного є результати кореляційного аналізу. Вони свідчать про те, що залежність між показником власних доходів ОТГ і розмірами заробітної плати, вартістю пального, акцизу на тютюнові вироби становить 95-97%.

4. Показники, які наразі використовуються Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (тепер Міністерство розвитку громад і територій) для моніторингу процесів децентралізації, не дають можливості об'єктивно оцінити ефективність діяльності ОТГ. Через це актуальним завданням є як пошук нових показників для оцінки фінансової успішно-

сті функціонування ОТГ, так і запровадження нових форм статистичної звітності в розрізі новостворених територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барановський, М.О. (2017). Фінансова децентралізація в Україні: особливості становлення. *Український географічний журнал*, 4, 30–38. [Baranovskyi, M.O. (2017). Financial decentralization in Ukraine: peculiarities of implementation. *Ukrainian Geographical Journal*, 4, 30–38. (In Ukrainian)]. doi.org/10.15407/ugz2017.04.030 (дата звернення: 15.08.2019).

2. Ганущак, Ю.І. (2013). Територіальна організація влади: Напрямки змін. Львів : Видавництво «Астролябія». [Hanushchak, Yu.I. (2013). The territorial organization of power: Directions changes. Lviv : Publishing House Astrolabe. (In Ukrainian)].

3. Данилишин, Б.М., Пилипів, В.В. (2016). Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України. *Регіональна економіка*. 2016, 1, 5–11. [Danylyshyn, B.M., Pylypiv, V.V. (2016). Decentralization in the EU countries: lessons for Ukraine. *Regional economy*, 1, 5–11. (In Ukrainian)].

4. Куйбіда, В., Ткачук, А., Забуковець-Ковачич, Т. (2010). Регіональна політика: правове регулювання. Світовий та український досвід. Львів : Леста. [Kuybida, V., Tkachuk, A., Zabukovets-Kovachich, T. (2010). Regional Policy: Legal Regulation. World and Ukrainian experience. Lviv : Lesta (In Ukrainian)].

5. Мельничук, А.Л., Остапенко, П.О. (2016). Кращі практики місцевого самоврядування. *Часопис соціально-економічної географії*, 2016, 21(2), 114–121. [Melnichuk, A.L., Ostapenko, P.O. (2016). The best practices of a local government. *Human geography journal*, 21(2), 114–121. (In Ukrainian)].

6. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування (станом на 10 серпня 2019 року). (2019). Київ : Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL : <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/443/10.08.2019.pdf>. [Monitoring the decentralization process and reforming local self-government (as of August 10, 2019). (2019). Kyiv : Ministry of Regional Development, Construction, Housing and Communal Services of Ukraine. URL : <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/443/10.08.2019.pdf>. (In Ukrainian)] (дата звернення: 15.08.2019).

7. Олійник, Я.Б., Остапенко, П.О. (2016) Формування спроможних територіальних громад в Україні: переваги, ризики, загрози. *Український географічний журнал*, 4, 37–43. [Oliinyk, Ya.B., Ostapenko, P.O. (2016). The Formation of amalgamated territorial Communities in Ukraine: Benefits, Risks, Threats. *Ukrainian Geographical Journal*, 4, 37–43. (In Ukrainian)]. doi.org/10.15407/ugz2016.04.037 (дата звернення: 15.08.2019).

8. Пелехата, О.В. (2015). Адміністративно-фінансова децентралізація як основа розвитку об'єднаних територіальних громад. *Соціально-еконо-*

мічні проблеми сучасного періоду України, 6, 22–26. [Pelexhata, O.V. (2015). Administrative and financial decentralization as a basis for the development of united territorial communities. *Socio-economic problems of the modern period of Ukraine*, 6, 22–26. (In Ukrainian)].

9. Сторонянська, І.З., Беновська, Л.Я. (2016). Перспективи та ризики зміцнення фінансової спроможності територіальних громад у контексті адміністративно-територіальної реформи в Україні. *Економічний часопис XXI ст.*, 162(11-12), 84–88. [Storonianska, I.Z., Benovska, L.Ya. (2016). Prospects and risks of strengthening the financial capacity of territorial communities in the context of administrative-territorial reform in Ukraine. *Economic journal of the twenty-first century*, 162(11-12), 84–88. (In Ukrainian)]. doi.org/10.21003/ea.V162-17 (дата звернення: 15.08.2019).

10. Сторонянська, І.З., Патицька, Х.О. (2019). Адміністративно-фінансова децентралізація: цілі

реформи та результати першого етапу. *Регіональна економіка*, 1(91), 3–13. [Storonianska, I.Z., Patitskaya, H.O. (2019). Administrative-financial decentralization: reform goals and results of the first phase. *Regional economy*, 1(91), 3–13. (In Ukrainian)]. doi/10.21003/ea.V162-17 (дата звернення: 15.08.2019).

11. Ткачук, Анатолій. (2015). Скандинавський шлях. Досвід реформ адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування в Данії та Швеції. Київ : Логос. [Tkachuk, Anatoliy (2015). *Scandinavian way. Experience the reform of administrative and territorial structure and local governments of Denmark and in Sweden*. Kyiv : Logos (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 28.05.2019

The article was submitted for publication on 28.05.2019

УДК 911.375(477.44)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-2>

Гнатюк О.М.,
кандидат географічних наук,
асистент кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
alexgnat22@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1818-2415

Мельничук А.Л.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
melan97@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4419-1446

ІДЕНТИЧНІСТЬ ВИЗНАЧНИХ ЛОКАЦІЙ МІСТА ВІННИЦІ

У статті розглянуто особливості ідентичності окремих локацій міста Вінниці. Інформацію для аналізу було одержано шляхом соціологічного опитування жителів міста. Респондентів просили навести асоціації та образи, які виникають у них у зв'язку з 12 обраними локаціями, які, відповідно до вихідної гіпотези, мають або потужну ідентичність, яка є ваговою складовою частиною міської ідентичності, або суперечливу ідентичність, яка формується декількома конфліктуючими елементами, або слабку розбалансовану ідентичність, яка може бути посилена, виходячи з історико-культурного потенціалу локації. Відповіді респондентів були об'єктом контент-аналізу, спрямованого на визначення переліку елементарних асоціацій, пов'язаних із кожною досліджуваною локацією, та кількості згадувань кожної такої асоціації у відповідях усіх респондентів. Для кожної локації визначалася компонентна структура її ідентичності за типом відповідних елементарних асоціацій: матеріальне середовище, характеристики, емоції, активності. Також визначалася структура емоційного навантаження ідентичності кожної локації за співвідношенням «позитивних», «нейтральних» та «негативних» асоціацій. Було ідентифіковано та охарактеризовано комплексні асоціації, які об'єднують споріднені за змістом елементарні асоціації. Визначалися також широта та поляризація ідентичності.

Дослідження показало, що розглянуті міські локації мають відмінні моделі розвитку ідентичності, специфіка яких зумовлена характеристиками матеріального середовища локації, її архітектурно-планувальною завершеністю/цілісністю, інтенсивністю залучення до суспільного життя, функціонуванням як публічного простору міста, історико-культурною значимістю. Для більшості локацій властива багаторівнева ієрархічна структура пов'язаних асоціацій. Розвинена ієрархічна структура, як правило, є індикатором розвиненої збалансованої ідентичності. Розбалансована структура ідентичності притаманна локаціям, які сформувалися нещодавно, відзначаються архітектурно-планувальною незавершеністю, слабко залучені у повсякденне життя містян.

Ключові слова: ідентичність місця, образ місця, міська ідентичність, міська локація, перцепційний портрет, Вінниця.

Gnatiuk O.M., Melnychuk A.L. PLACE IDENTITY OF SELECTED LOCATIONS IN THE CITY OF VINNYTSIA

The article reveals the identity of individual locations of the Ukrainian city of Vinnytsia, undergoing rapid post-socialist transformation of the urban space. The information for the analysis was obtained through a sociological survey of city residents. Respondents were asked to give associations and images arising from the 12 selected locations that, according to the initial hypothesis, have either a powerful identity constituting a significant component of urban identity, or a ambiguous identity formed by multiple conflicting elements, or weak unbalanced identity that can be reinforced based on the historical and cultural potential of the location. Respondents' responses were the subject of a content analysis aimed at determining the list of elementary associations associated with each location under study and the number of mentions of each association in the responses of all respondents. Each location was characterized in terms of the component structure of its identity: material environment, characteristics, emotions, activities. The structure of the perceived emotional load was also determined by the ratio of

“positive”, “neutral” and “negative” associations. Complex associations, characterizing related elementary associations, were identified as well. The identity of each location was also characterized in terms of broadness and polarization.

The study showed that the considered urban locations have different models of identity development, influenced and specified by the characteristics of the material environment of the location, its architectural and planning completeness/integrity, intensity of involvement in public life, functioning as a public space of the city, historical and cultural significance. Most locations have a multi-level hierarchical structure of associated associations. A developed hierarchical structure is usually an indicator of a developed and balanced identity. The unbalanced identity structure is typical for the newly formed locations, as well as those marked by architectural and planning incompleteness and poor integration into the everyday life of the locals.

Key words: place identity, place image, urban identity, urban location, perceptual portrait, Vinnytsia.

Постановка проблеми. Розвинута ідентичність є фактором консолідованості та стійкості громади в умовах внутрішніх та зовнішніх викликів, сприяє формуванню привабливого образу міста для туристів та інвесторів (Kavaratzis & Ashworth, 2005; Young & Kaczmarek, 2008; Insch & Florek, 2010; Kavaratzis & Hatch, 2013), стимулює мешканців брати активну участь у формуванні міського простору та визначенні стратегії його розвитку (Mohapatra & Razak, 2013). Особливого значення стійкість та збалансованість ідентичності набуває у випадку постсоціалістичних міст, для яких посилення конкурентоспроможності є запорукою розвитку (Oktay & Bala, 2015; Pap, 2013). В умовах політичної трансформації суспільства сприйняття та значення міських публічних просторів перетворюється на інструмент формування ідентичності та історичної пам'яті (Molnár, 2013). Цим зумовлена актуальність дослідження факторної обумовленості, структури, характеристики, можливості направленої трансформації ідентичності міст України, в тому числі окремих локацій (об'єктів, місцевостей) всередині міст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні основи дослідження територіальної (зокрема міської) ідентичності та сприйняття міського простору отримали свій розвиток у публікаціях Мезенцева та Мезенцевої (2005), Замятіна (2008), Крилова (Крылов, 2010), Олійника та Гнатюка (2017), Мітіна (2017) та інших вітчизняних і зарубіжних вчених. Низку досліджень присвячено проблематиці концептуалізації міської ідентичності та її складових частин (Karaman, 2001; Insch & Florek, 2010; Карповець, 2012; Kavaratzis & Hatch, 2013; Mohapatra & Razak, 2013; Черкес & Юрик, 2013; Мусієздов, 2015), а також різним аспектам міської ідентичності, факторам її розвитку, особливостям символічного простору та брендингу окремих міст в Україні

(Комаров, 2008; Обухова, 2010; Злотин 2013; Юрик 2013; Melnychuk & Gnatiuk, 2019) та за кордоном (Young & Kaczmarek, 2008; Saban Ökesli & Gürçinar, 2012; Ter-Ghazaryan, 2013; Stober & Gavrić, 2014; Oktay & Bala, 2015; Roşu, 2015; Agboola, 2017). При цьому термін «ідентичність» у літературі тлумачиться двояко: як сприйнята та осмислена сукупність унікальних характеристичних особливостей місця (place identity) і як ідентифікація населення з територіями (містами, регіонами) та/або відповідними територіальними спільнотами (Paasi, 2013). У цій статті мова йде про перший варіант визначення ідентичності – ідентичність міста та його окремих локацій як набір певних унікальних характеристик, які сприймаються та осмислюються спостерігачем; синонімічним, хоча не тотожним терміном виступає «перцепційний портрет» території (Мезенцев & Мезенцева 2005).

Постановка завдання. Метою статті є розгляд особливостей ідентичності окремих локацій міста Вінниці.

Методика дослідження. Місто Вінниця було обране як дослідницький кейс завдяки вдалій комбінації факторів, які визначають багатоаспектність і динамізм постсоціалістичної трансформації ідентичності міста та окремих його частин: істотна структурна перебудова економіки в постсоціалістичний період; наявність вагомої історико-культурної спадщини; наявність міської політики ідентичності та історичної пам'яті; інтенсивна модернізація і комерціалізація публічних просторів; тривалий статус міста як неофіційної вотчини президента та прем'єр-міністра країни (у 2014–2018 рр.).

В основу дослідження ідентичності локацій міста Вінниці лягло анкетування, яке проводилось у квітні-травні 2016 року. Усього було опитано 168 респондентів. Вибірка формувалась за стихійним квотним принципом та була

репрезентативною за віком та статтю респондентів. Респондентів просили навести асоціації та образи, які виникають у них у зв'язку з 12 обраними локаціями, які, відповідно до вихідної гіпотези, мають або потужну ідентичність, яка є вагомою складовою частиною міської ідентичності, або суперечливу ідентичність, яка формується декількома конфліктуючими елементами, або слабку розбалансовану ідентичність, яка може бути посилена, виходячи з історико-культурного потенціалу локації.

По-перше, це п'ять площ, розташованих у середмісті Вінниці. Європейська площа (до 2013 р. – сквер Козицького) важлива передусім як місце розташування водонапірної вежі, пам'ятки архітектури місцевого значення, яка є одним із офіційних символів Вінниці. Майдан Незалежності – сучасна центральна площа міста, штучно сформована у 1970-х роках; поруч розташовані численні важливі архітектурні пам'ятки, проте архітектурною домінантою площі є будівля Вінницької міської ради, збудована у стилі «радянського бруталізму», відома серед вінничан як «склянка» або «акваріум». Площа Небесної Сотні (до 2014 р. – Театральна площа), біля якої розташований музично-драматичний театр імені М. Садовського, з поч. ХХ ст. неофіційно відома як вінницький «Париж», а у сучасну епоху стала ключовим місцем подій вінницького Євромайдану та Революції Гідності; ситуацію ускладнює також нещодавній конфлікт навколо встановлення на площі пам'ятника Тарасу Шевченку. Площа Гагаріна – важлива транспортна розв'язка, історично стабільний торговельний осередок (до сер. ХХ ст. – ринок «Каліча», з 1960-х рр. – міський універмаг); протягом останньої декади площа зазнала істотної реконструкції із будівництвом підземного торговельного центру, що призвело до кардинальної зміни її зовнішнього вигляду. Площа Стуса – великий, архітектурно незавершений відкритий простір, розташований перед адміністративною будівлею «Книжка» та будівлею обласною філармонії «Плеяда». Протягом останніх двох декад ці площі (окрім площі Стуса) зазнали капітальної реконструкції, спрямованої на поліпшення їхнього благоустрою і частково функціонального призначення. Якщо перші три площі виникли у середовищі історичної забудови кін. ХІХ – поч. ХХ ст., то зовнішній вигляд двох останніх площ загалом сформувався в радянську добу.

Три інші локації представляють собою окремі міські райони чи місцевості. Вінницькі

Мури – історичний квартал міста, пам'ятка архітектури національного значення, представлений оборонною та сакральною архітектурою ХVІІ–ХІХ ст., – історичне ядро розвитку сучасного центру Вінниці на правому березі Південного Бугу. Єрусалимка – історичний єврейський район у центрі Вінниці, зі стійким специфічним колоритом міського ландшафту. Старе Місто – велика за площею історична місцевість на лівому березі Південного Бугу; саме звідти починався розвиток Вінниці, але історична забудова, за винятком Миколаївської церкви ХVІІІ ст. та ще кількох споруд, не збереглася, і станом на сьогодні ця місцевість майже суцільно зайнята садибною малоповерховою забудовою.

До переліку локацій увійшли також вулиця Соборна – головна вулиця міста, уздовж якої розміщені ключові адміністративні установи міста й області та численні історичні пам'ятки, і річка Південний Буг – один із ключових елементів міської ідентичності Вінниці. Як окрему локацію було включено набережну Roshen – модернізовану частину набережної Південного Бугу, місце розташування відомої туристичної атракції – світломузичного фонтану Roshen. Ще однією локацією було визначено Центральний парк. Це головна зелена зона центральної частини міста, місце розваг та відпочинку містян. Водночас значна частина парку розташована на місці колишнього католицького кладовища кін. ХІХ – поч. ХХ ст.; також на території парку відбувалися масові репресії часів сталінського терору 1937–1939 рр.

Відповіді респондентів були об'єктом контент-аналізу, спрямованого на визначення переліку елементарних асоціацій, пов'язаних із кожною досліджуваною локацією, та кількості згадувань кожної такої асоціації у відповідях усіх респондентів.

Для кожної локації визначалася компонентна структура її ідентичності за типом відповідних елементарних асоціацій: матеріальне середовище (будівлі та споруди, пам'ятники, місце розташування); характеристики (властивості, які приписуються локації); емоції (власне емоції, відчуття, почуття та переживання, пов'язані з локацією), активності (події, соціальні практики, види діяльності, асоційовані з локацією). Під час розрахунку відсоткової частки кожного типу асоціацій бралася до уваги кількість згадувань кожної асоціації.

Також визначалася структура емоційного навантаження ідентичності кожної локації.

Для цього елементарні асоціації було типізовано як «позитивні», «нейтральні» та «негативні» з подальшим обрахунком частки асоціацій кожного типу із урахуванням кількості згадувань кожної асоціації.

Наступним кроком була ідентифікація асоціацій вищого рівня – так званих гетерогенних комплексних асоціацій, які об'єднують елементарні асоціації, що споріднені за змістом, поєднані спільною темою чи ідеєю. При цьому частина елементарних асоціацій залишилась невключеною до складу жодної комплексної асоціації. Такі асоціації визначалися як гомогенні комплексні асоціації. Для кожної комплексної асоціації першого порядку визначалися такі характеристики: 1. Кількість пов'язаних елементарних асоціацій; 2. Абсолютна вага – загальна кількість згадок усіх пов'язаних елементарних асоціацій; 3. Відносна вага – відношення абсолютної ваги комплексної асоціації до сумарної абсолютної ваги усіх комплексних асоціацій, пов'язаних із даною локацією; 4. Емоційне навантаження – співвідношення абсолютної ваги позитивних, негативних та нейтральних елементарних асоціацій у структурі комплексної асоціації.

Для обраних локацій визначалися також широта та поляризація ідентичності. Широта ідентичності оцінювалась за кількістю пов'язаних із нею комплексних асоціацій (включаючи гомогенні комплексні асоціації): велика кількість асоціацій відповідає «широкій» ідентичності, мала кількість асоціацій – «вузькій» ідентичності. Поляризація ідентичності оцінювалась за співвідношенням відносної ваги комплексних асоціацій (включаючи гомогенні): наявність вираженої ієрархії комплексних асоціацій, у тому числі чіткої домінантності сприйняття, вказує на високополяризовану ідентичність, тоді як відсутність такої ієрархії, зокрема наявність декількох конкуруючих домінант сприйняття, є ознакою слабополяризованої ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Компонентна структура ідентичності.

Обрахунок абсолютної і відносної ваги кожного типу елементарних асоціацій у структурі ідентичності та застосування кластерного аналізу дало можливість ідентифікувати 4 кластери досліджуваних локацій за компонентною структурою їхньої ідентичності.

Перший кластер утворюють дві історичні місцевості – Вінницькі Мури та Єрусалимка.

Їхня ідентичність ґрунтується більше на історичних подіях, пов'язаних із цими місцевостями, та атрибутами цих місцевостей, ніж на конкретних елементах міського ландшафту. Крім того, емоційний компонент в ідентичності зазначених локацій практично відсутній.

Другий кластер включає вулицю Соборну, Старе Місто та Майдан Незалежності. Для цих локацій також властива мала вага емоційного компонента, тоді як частки усіх інших компонентів відносно збалансовані

До третього кластера увійшли Центральний парк, набережна Roshen та площа Небесної Сотні, які характеризуються потужним розвитком емоційного та подієвого компонентів ідентичності, але слабким проявом атрибутивного компонента. У випадку Центрального парку та набережної Roshen основою для ідентичності виступають активності рекреаційно-розважального характеру, тоді як у випадку площі Небесної Сотні – події Революції Гідності.

Четвертий кластер об'єднує такі локації, як площа Гагаріна, площа Стуса, Європейська площа та Південний Буг. Усі вони мають виражений матеріально-об'єктний компонент ідентичності, причому у площі Стуса та Гагаріна він явно гіпертрофований. Іншою спільною рисою цих локацій є низька атрибутивність ідентичності (респонденти асоціюють їх із розташованими там об'єктами, проте не називають притаманних їм властивостей чи характеристик). При цьому у площі Стуса погано розвинений емоційний компонент ідентичності, а у площі Гагаріна – подієвий компонент, що пояснюється переважною її функцією як транспортної розв'язки (вона не функціонує як повноцінний публічний простір), а також відсутністю вагомих історичних подій, пов'язаних із цією площею. Для двох інших локацій, Європейської площі та річки Південний Буг, властиві середні показники прояву емоційного та подієвого компонентів у структурі ідентичності.

Широта та поляризація ідентичності.

Найбільшу кількість елементарних асоціацій виявлено для лінійних локацій – Південного Бугу (45) та вулиці Соборної (43), найменшу – для двох площ, сформованих здебільшого в радянський час – площі Гагаріна (21) та площі Стуса (27).

Найбільша загальна кількість ідентифікованих комплексних асоціацій першого порядку характерна для протяжних (площинних та лінійних) локацій – вулиці Соборної, Південного

Бугу та Старого Міста. Характерно, що для цих самих локацій властива найбільша кількість гомогенних комплексних асоціацій, тоді як кількість гетерогенних комплексних асоціацій приблизно однакова для усіх локацій і перебуває в діапазоні від 3 до 6.

До групи локацій із широкою високополярною ідентичністю увійшли вулиця Соборна та Старе Місто. Наявність великої кількості асоціацій можна пояснити значною протяжністю обох локацій. Для вулиці Соборної домінантою сприйняття є її статус як центральної, головної вулиці Вінниці; наступними за ієрархією ключовими асоціаціями є роль вулиці як місця громадських святкувань, історичне значення вулиці та розміщення уздовж неї адміністративних установ. Домінанта сприйняття Старого Міста – його історичне значення як місця, звідки почався розвиток Вінниці; наступні за значенням ключові асоціації пов'язані із сучасністю району – його низьким рівнем благоустрою, периферійністю, характером забудови. Третьюрядні асоціації в обох випадках пов'язані, як правило, з конкретними об'єктами: будівлями, установами, підприємствами.

До групи локацій із вузькою високополярною ідентичністю увійшли площі Гагаріна та Стуса, Майдан Незалежності, а також набережна Roshen, Центральний парк та Вінницькі Мури. Переважна більшість усіх елементарних асоціацій з цими локаціями виявилися так чи інакше пов'язані з домінуючими ключовими асоціаціями. У випадку усіх площ домінантою сприйняття виявилися архітектурні об'єкти (Універмаг, адміністративний будинок «Книжка» та будівля міської ради відповідно). Ідентичність набережної Roshen жорстко прив'язана до однойменного світломузичного фонтану; Центральний парк стійко сприймається як місце відпочинку, дозвілля і розваг; Мури – як історична архітектурна пам'ятка. Відносна вага інших комплексних асоціацій є низькою порівняно з домінантою. Найвагоміші з них: релігійний/сакральний осередок (Мури), благоустрій міста, місце святкових заходів (Майдан Незалежності), невдала реконструкція (площа Гагаріна), Південний Буг і острів Кемпа (набережна Roshen).

До групи локацій із вузькою низькополярною ідентичністю належать дві площі (Небесної Сотні та Європейська) і Єрусалимка. Для площі Небесної Сотні характерне співіснування трьох потужних ключових асоціацій:

із Революцією Гідності, з розташованим поруч музично-драматичним театром, та з образом «Вінницького Парижу». У випадку Європейської площі чітко фіксуються дві основні домінанти (Меморіал Слави та водонапірна вежа) і дві другорядні (паркова зелена пішохідна зона та місце святкових заходів). Ідентичність Єрусалимки базується на трьох взаємопов'язаних та приблизно рівнозначних за вагою наративах: Єрусалимка як єврейський район, Єрусалимка як історичний район; Єрусалимка як район із виразним місцевим колоритом.

Єдиною локацією із широкою низькополярною ідентичністю виявилася річка Південний Буг. Для неї характерна дуже велика кількість як елементарних, так і комплексних асоціацій. Найбільш популярними та майже рівнозначними з них виявилися: прогулянки на катерах, краса природи, річка, фонтан і набережна Roshen, відпочинок і рекреація, символ міста та подільського краю.

Емоційне навантаження ідентичності.

Було виділено 5 груп локацій за структурою емоційного навантаження їх ідентичності.

До першої групи увійшли 4 локації, які представляють собою місця відпочинку і розваг (Центральний парк, Південний Буг, Набережна Roshen) та історико-культурний ареал (Вінницькі Мури). Відносна вага позитивно забарвлених елементарних асоціацій із цими локаціями становить понад 90%, водночас вага негативних асоціацій не перевищує 6%. Джерелом малочисельних негативних асоціацій виступають: кровопролитні історичні події, занедбаний стан історичних пам'яток, приналежність Свято-Преображенського собору УПЦ Московського патріархату (Вінницькі Мури); розташування на місці сталінських репресій та колишнього католицького кладовища (Центральний парк); цвітіння води у річці та бар'ерна функція річки між правобережною та лівобережною частинами Вінниці (Південний Буг); зв'язок з олігархічним бізнесом, а також натовп туристів (набережна Roshen).

До другої групи входять 3 локації: Європейська площа, вулиця Соборна та Єрусалимка. Позитивно забарвлені асоціації також домінують (70-85%), але з'являється істотна частка нейтральних асоціацій (до 25%), пов'язаних, як правило, із матеріальними об'єктами (будівлями) та розміщеними в них установами. Частка негативних асоціацій дуже низька. У випадку Європейської площі це скорбота за воїнами Другої світової війни (цікаво,

що радянський Меморіал Слави, питання реконструкції якого регулярно піднімається з 2014 р., не викликає жодних негативних асоціацій у респондентів). Негативними асоціаціями, пов'язаними з Єрусалимкою, є історичні та сучасні атрибути цього історичного єврейського району – тіснява, непорядкованість, біднота. Щодо вул. Соборної, то з нею не пов'язано жодних негативних асоціацій.

До третьої групи входить одна локація – площа Небесної Сотні. Її ключовою відмінністю від попередньої групи є порівняно висока вага (біля 20%) негативних асоціацій, пов'язаних із подіями Революції Гідності, тоді як інші ключові комплексні асоціації (Вінницький Париж, Театр) несуть лише позитивне емоційне навантаження, що забезпечує загальну перевагу позитивних асоціацій на рівні попередньої групи.

Особливістю четвертої групи локацій (Майдан Незалежності та площа Стуса) є висока вага нейтральних (40-50%) та низка частка негативних асоціацій (до 5%). Основний масив нейтральних асоціацій в обох випадках пов'язаний із ключовою комплексною асоціацією, яка будується навколо ключової споруди та її функції – будівлі міської ради та адміністративного будинку «Книжка» відповідно. Негативні асоціації у випадку площі Стуса викликані її порожністю, необлаштованістю, пафосом, а у випадку Майдану Незалежності – тією ж будівлею міської ради, яка, маючи статус головної адміністративної будівлі Вінниці, візуально дисонує із прилеглою історичною забудовою.

П'яту групу локацій утворюють Старе Місто та площа Гагаріна. Окрім високої ваги нейтральних асоціацій, для них характерна висока вага негативних асоціацій (біля 20%); відповідно, вага позитивних асоціацій істотно знижена. У випадку площі Гагаріна нейтральні асоціації пов'язані з основною архітектурною спорудою (універмаг), що споріднює цю локацію з попередньою групою, а негативні асоціації – з невдалою реконструкцією цієї площі та відсутністю повноцінного публічного простору, у зв'язку із чим вона виконує домінуючу функцію транспортної розв'язки. Позитивна емоційна складова представлена уявленнями про вхід до Центрального парку (арка та стела), історією площі (Каліча), композицією «I love Vinnytsia», фонтанами. Негативні асоціації, пов'язані зі Старим Містом, проявляються у сприйнятті цього району як неprestижного, периферійного, сільського (за типом забудови

і способом життя мешканців), погано забезпеченого громадським транспортом. Основний масив позитивних асоціацій пов'язаний з ідеєю Старого міста як місця, звідки починалась історія Вінниці, а також високим рівнем озеленення та затишку.

Проблемні аспекти ідентичності міських локацій. Проблема з емоційним навантаженням ідентичності характерна для Старого Міста. Цей міський район стійко сприймається населенням як «неповноцінна» міська територія, як «село» чи «передмістя». Вирішення проблеми транспортної доступності району (як у плані розвитку громадського транспорту, так і поліпшення дорожньої інфраструктури) прогнозовано знизить рівень негативних емоцій, але повністю змінити цей імідж не може. Радикальним виходом для зменшення негативного іміджу Старого Міста, на нашу думку, може бути зміщення акценту ідентичності з «безликого житлового району» на «місце, звідки розпочалася Вінниця». Реалізація такого завдання можлива шляхом актуалізації відповідних уявлень у свідомості вінничан, а це потребує популяризації історичних пам'яток Старого Міста, їхнього включення до міських туристичних маршрутів. Вирішення цього завдання потребує перетворення південного відрізка вул. Оводова та Староміського мосту в неперервну туристичну вісь, яка поєднає історичний осередок Старого Міста із сучасним центром Вінниці, а також «матеріалізація» староміського історико-культурного осередку, наприклад, шляхом відбудови (реконструкції) зруйнованого вінницького замку для туристичних цілей.

Проблема емоційного навантаження спостерігається також у площі Гагаріна та Стуса. У цих випадках присутність негативних асоціацій доповнюється гіпертрофією та гомогенністю матеріального компонента ідентичності: кожна із цих площ стійко асоціюється з однією будівлею – місцевою архітектурною домінантою. Поліпшити емоційне навантаження та компонентний баланс ідентичності можуть такі заходи:

1. Благоустрій цих площ. На момент проведення анкетування саме ці дві площі, із числа досліджуваних, не зазнавали капітальної реконструкції у пострадянський період. Зауважимо, що вже після завершення польової фази дослідження площа Гагаріна у 2016 р. зазнала капітальної реконструкції із модернізацією, а у 2018–2019 рр. було реконструйовано розташований поруч вхід до Центрального парку.

2. Розвиток цих площ як повноцінних публічних просторів: їхнє середовище повинне стати психологічно комфортним для містян, бути насиченим об'єктами міського дизайну. Такий підхід, на нашу думку, здатен пом'якшити негативне ставлення до площі Стуса, яка перестане бути «сірим безликим спекотним пафосним простором». Що стосується площі Гагаріна, то можливості посилення її функції як публічного простору фактично вичерпані в силу композиції самої площі. Проте реконструкція розташованого поруч входу до Центрального парку, який є масштабним відкритим публічним простором, можна розглядати як елемент стимулювання цієї функції.

3. Розвиток емоційного та подієвого компонентів ідентичності шляхом їх перетворення на осередки специфічної активності під час масових святкових заходів (день міста, день Європи тощо). Ця стратегія успішно себе зарекомендувала як інструмент трансформації ідентичності інших публічних просторів у центрі міста (Майдану Незалежності, Європейської площі).

На жаль, існують фактори негативного емоційного сприйняття, роль яких неможливо нівелювати в короткостроковій перспективі. Зокрема, невдала, на думку респондентів, реконструкція площі Гагаріна залишатиметься істотним джерелом негативних емоцій принаймні до того моменту, поки житиме покоління вінничан, які пам'ятають попередній дизайн цієї локації; архітектурна композиція площі Стуса є незавершеною, тому її візуальному образу ще довгий час не вистачатиме цілісності, а відтак – гармонійності, комфортності.

Майдан Незалежності можна вважати успішним прикладом трансформації ідентичності типової «радянської» міської площі шляхом реконструкції, спрямованої на її європеїзацію та доместикацію, та формування осередку суспільної активності під час масових святкових заходів (подібна стратегія може спрацювати у випадку площі Стуса). У результаті саме ця досліджувана локація найбільше асоціюється з благоустроєм, комфортом та, разом із Європейською площею, зі святковими заходами. Проте специфікою Майдану Незалежності є стійке публічне визначення цієї площі як «осередку міської влади», тому її сприйняття завжди буде частково корелювати зі сприйняттям міської влади громадою міста. Крім того, гостро стоїть питання майбутньої трансформації будівлі міської ради, яка, попри

наявність поруч багатьох гарних історичних будівель, вписаних у вісь вулиці Соборної, залишається архітектурною домінантою площі як такої.

Дві інші площі (Небесної Сотні та Європейська) демонструють проблему поляризованої, дуальної ідентичності. Площа Небесної Сотні – гарний приклад нашарування та конкуренції різночасових та різнотипних пластів ідентичності місця: традиційний для міських площ матеріальний компонент ідентичності («площа біля театру») поступається подієво-емоційній складовій частині («площа Революції Гідності»), а традиційне стійке уявлення про площу як про «Вінницький Париж» із конотацією безтурботності та дозвілля відтісняється на третій план через протиріччя з новим емоційним навантаженням. Для Європейської площі характерне співіснування двох майже рівнозначних за вагою асоціацій, пов'язаних у першу чергу з матеріальною складовою частиною міського ландшафту, причому для авторів був неочікуваним факт «лідерства» Меморіалу Слави, який дещо випереджає за кількістю згадок головний символ Вінниці – водонапірну вежу. Наскільки безконфліктне співіснування цього тандему збережеться в майбутньому – прогнозувати складно. У світлі поточних дискусій щодо доречності існування Меморіалу Слави на Європейській площі в наявному вигляді зауважимо, що станом на 2016 р. його присутність не вносила дисонансу (в тому числі істотної негативної емоційної складової частини) в ідентичність Європейської площі.

Для набережної Roshen характерна занадто вузька ідентичність, яка сформована майже винятково на базі одного об'єкта – однойменного світломузичного фонтану. Емоційне навантаження цієї локації пов'язане також зі сприйняттям громадою міста особистості Петра Порошенка, а також контрольованої ним корпорації Roshen, хоча цей вплив і виявився меншим, ніж можна було очікувати. Зважаючи на нетривалий час існування набережної, ідентичність цього місця все ще перебуває у стадії формування та може зазнати істотних змін у випадку ймовірного припинення функціонування фонтану Roshen.

Ідентичність району Єрусалимка також досить вузька і (на відміну від істотно поляризованої ідентичності набережної Roshen) не має чітко окресленої домінанти, а також (на відміну від більшості інших локацій) характеризується недостатньо розвиненою матеріаль-

ною складовою, відірваністю від конкретики міського ландшафту. Більшість респондентів мають певне уявлення про сутнісні характеристики цього району, але не зовсім чітко асоціюють його з конкретними об'єктами. Ще одна особливість – подолання негативних асоціацій (тіснява, хаос, біднота) – призведе до часткової чи повної руйнації місцевого колориту, який виступає основним джерелом позитивних асоціацій.

Широка ідентичність вулиці Соборної та Південного Бугу є закономірним явищем, зважаючи на значну протяжність цих об'єктів. Проте ідентичності Південного Бугу зараз бракує вираженої домінанти сприйняття, яка чітко простежується у випадку вулиці Соборної. Крім того, ідентичність Південного Бугу виявилася відірваною від ідентичності міста як такого. На нашу думку, поточна діяльність громадських активістів та міської влади, спрямована на активізацію публічної активності уздовж берегів Південного Бугу та створення привабливого фасаду міста з боку річки, здатна стати кроком на шляху до вирішення цієї проблеми.

У цілому найбільш збалансованою ідентичністю вирізняються Центральний парк, Майдан Незалежності, вулиця Соборна та Вінницькі Мури. Найбільші дисбаланси ідентичності мають площа Гагаріна, площа Стуса, площа Небесної Сотні та набережна Roshen.

Висновки з проведеного дослідження. Розглянуті міські локації мають відмінні моделі розвитку ідентичності. Специфіка цих моделей зумовлена типом/природою локації, її історико-культурним значенням, архітектурно-планувальною цілісністю, характером пов'язаних активностей.

Найбільший вплив на ідентичність має матеріальне середовище – будівлі та споруди, інші об'єкти, які виступають опорними точками сприйняття міського ландшафту. Візуальне сприйняття залишається принциповим джерелом інформації про міський простір та його структурні елементи. Потужним фактором естетичної оцінки локації виступає архітектурно-планувальна завершеність/цілісність. Вагомим чинником є також інтенсивність залучення локації до суспільного життя, зокрема їхнє функціонування як публічних просторів міста.

Найбільш стабільна та збалансована ідентичність притаманна локаціям, які мають історико-культурне значення. Повсякденні активності та, особливо, події суспільно-полі-

тичного характеру розширюють ідентичність за рахунок актуалізації нових її елементів, але можуть також стимулювати конфліктні процеси (дуальна ідентичність), зникнення/трансформацію старих смислів та становлення нових, вести до їх ціннісної переоцінки. Розбалансована структура ідентичності притаманна локаціям, які сформувалися нещодавно, відзначаються архітектурно-планувальною незавершеністю, слабо залучені в повсякденне життя містян.

Результати дослідження підтверджують більшість вихідних гіпотез щодо рівня розвитку та збалансованості ідентичності обраних локацій. Проте у частини локацій (набережна Roshen, Центральний парк, Європейська площа) зі сформованими передумовами дуальності ідентичності та/або істотного негативного емоційного навантаження подібні ефекти не набули статистично значимого рівня. На нашу думку, такі результати певним чином характеризують суспільно-політичні процеси в місті, є наслідком політики історичної пам'яті на місцевому та національному рівнях, а також віддзеркалюють психологічну схильність людей до витіснення/пригнічення негативних асоціацій та акцентуацію позитивних.

Для більшості локацій властива багаторівнева ієрархічна структура пов'язаних асоціацій: елементарні асоціації поєднуються в комплексні, які, у свою чергу, поєднуються в комплексні асоціації вищого порядку. Розвинена ієрархічна структура, як правило, є індикатором розвинутої збалансованої ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Agboola, O. P. (2017). The influence of open space utilization on residents' attachment with community: A case study of rural market square in southwest Nigeria. *Archnet-IJAR*, 11(1). P. 44–66.
2. Insch, A., & Florek, M. (2010). Place satisfaction of city residents: Findings and implications for city branding. In G. Ashworth and M. Kavaratzis (Eds.). *Towards Effective Place Brand Management: Branding European Cities and Regions* (pp. 191–204). Edward Elgar Publishing.
3. Karaman, A. (2001). Defining The Regional Identity: Conceptual Parameter of Urban Morphology. *Journal of Research in Architecture & Planning*, 1. P. 70–88.
4. Kavaratzis, M., & Hatch, M.J. (2013): The dynamics of place brands: An identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*, Vol. 13(1). P. 69–86.
5. Melnychuk, A., & Gnatiuk, O. (2019). Public perception of urban identity in post-Soviet city: the

- case of Vinnytsia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 68(1). P. 37–50.
6. Mohapatra, B., & Razak, A. (2013). Place attachment and participation in management of neighbourhood green space: A place-based community management. *International Journal of Sustainable Society*, 5(3). P. 266–283.
7. Molnár, V. (2013). Building the State. Architecture, Politics, and State Formation in Post-War Central Europe. London : Routledge.
8. Oktay, D., & Bala, H.A. (2015). A holistic research approach to measuring urban identity: findings from Girne (Kyrenia) area study. *Archnet-IJAR*, 9(2). P. 201–215.
9. Paasi, A. (2013). Regional Planning and the Mobilization of 'Regional Identity': From Bounded Spaces to Relational Complexity. *Regional Studies*, 47, 1206–1219.
10. Pap, Á. (2013). Residential attitudes towards urban heritage in Budapest. *Geographica Timisiensis*, 22(1). P. 17–32.
11. Roşu, L. (2015). The urban transformations of post-socialist city centre. The socialist relics and urban identity of Iasi historical city centre. *Lucrarile Seminarului Geografic "Dimitrie Cantemir"*, 40(1). P. 159–170.
12. Saban Ökesli, D., & Gürçinar, Y. (2012). An investigation of urban image and identity. Findings from Adana. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1). P. 37–52.
13. Stober, D., & Cavrić, B. (2014). Dynamics and Aesthetics of Urban Change in Post-Socialist Osijek, Croatia. *International Journal of Contemporary Architecture "The New ARCH"*, 1(2). P. 84–92.
14. Ter-Ghazaryan, D.K. (2013). "Civilizing the city center": Symbolic spaces and narratives of the nation in Yerevan's post-Soviet landscape. *Nationalities Papers* 41(4). P. 570–589.
15. Young, C., & Kaczmarek, S. (2008). The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe. The Case of Łódź, Poland. *European Urban and Regional Studies*, 15(1). P. 53–70.
16. Замятин, Д.Н. (Ред.). (2008). *Моделирование географических образов историко-культурной территории: методологические и теоретические подходы*. Москва : Институт Наследия. [Zamiatin, D.N. (Ed.). (2008). *Modeling of geographical images for historical and cultural areas: methodology and theory*. Moscow : Heritage Institute. (In Russian)].
17. Злотин, В.Я. (2013). Ментальная карта Луганска: образ города в сознании студентов. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*, 18(2), 267–273. [Zlotin, V.Ya. (2013). Mental map of Luhansk: the image of the city perceived by students. *Bulletin of I. Mechnikov Odessa National University. Sociology and Political Sciences*, 18(2), 267–273. (In Russian)].
18. Карповець, М.В. (2012). Міська ідентичність як відкритий проект людського буття. *Гуманітарний часопис*, 2, 20–27. [Karpovets, M.V. (2012). Urban identity as an open space of human existence. *Humanitarian Bulletin*, 2, 20–27. (In Ukrainian)].
19. Комаров, Р. (2008). Герой та пам'ятник герою як фактори ідентичності: приклад Донецька. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, 9–10, 91–99. [Komarov, R. (2008). The hero and a memorial to the hero as identity factors: the case of Donetsk. *East-West: Journal of History and Culture Studies*, 9–10, 91–99. (In Ukrainian)].
20. Крылов, М.П. (2010). Региональная идентичность в Европейской России. Москва : Новый хронограф, 2010. [Krylov, M.P. (2010). Regional identity in European Russia. Moscow : Novyi Hronograf, 2010. (In Russian)].
21. Митин, И. (2017). Ментальные карты города: история понятия и разнообразие подходов. *Городские исследования и практики*, 2(3), 64–79. [Mitin, I. (2017). Urban mental maps: the history of the concept and diversity of approaches. *Urban Studies and Practices*, 2 (3), 64–79. (In Russian)].
22. Мезенцев, К.В., & Мезенцева, Н.И. (2005). Перцепційні портрети регіонів України. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення* (с. 208–213). Херсон. [Mezentsev, K.V., & Mezentseva, N.I. (2005). Perceptual portraits of Ukrainian regions. *Regional problems in Ukraine: geographical analysis and search for solutions* (pp. 208–213). Kherson. (In Ukrainian)].
23. Мусієздов, О.О. (2015). Пам'ять та міська ідентичність: спроби поєднання у контексті концепції уявлених спільнот. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 9, 57–66. [Musiyezdov, O.O. (2015). Memory and urban identity: an attempt to unite in the view of imaginary society conception. *Bulletin of Lviv University. Sociology Series*, 9, 57–66. (In Ukrainian)].
24. Обухова, Н.О. (2010). Структура символічного простору в образі великого міста (на прикладі м. Донецьк). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1–2, 84–87. [Obukhova, N.O. (2010). Structure of symbolical space in the image of the big city (case of Donetsk). *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology*, 1–2, 84–87. (In Ukrainian)].
25. Олійник, Я.Б., Гнатюк, О.М. (2017). Територіальна ідентичність населення Подільського регіону. Київ : ВПЦ «Київський університет». [Oliynuk, Ya.B., Gnatiuk, O.M. (2017). Territorial identity of the population of Podolia. Kyiv: Kyiv University. (In Ukrainian)].
26. Черкес, Б.С., Юрик, Я.М. (2013). Методологічні основи дослідження міської ідентичності та її об'єктів-символів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Архітектура, 757, 3–6. [Cherkes, B.S., Yuryk, Ya.M. (2013). Methodological grounds for the study of urban identity and its symbols. *Bulletin of the National Polytechnic University of Lviv. Architecture*, 757, 3–6. (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 23.05.2019

The article was submitted for publication on 23.05.2019

УДК 911.3

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-3>

Грицевич В.С.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної і соціальної географії
Львівського національного університету імені Івана Франка
gvsmg@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0278-7332

ТРИНІТАРНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ПРЕДМЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Для обґрунтування тринітарного підходу до розуміння предмета дослідження суспільної географії застосовані індуктивний та дедуктивний підходи. У рамках індуктивного підходу у статті обґрунтована доцільність і вивчені особливості формулювання предмету дослідження для вибірки з понад тридцяти кандидатських дисертаційних робіт за спеціальністю «Економічна і соціальна географія». У статі наведені п'ять прикладів із вибірки. Зроблені змістовні висновки про фактичну неунарність предмету дослідження в дисертаціях та необхідність вдосконалення його формулювання. Запропоноване тринітарне розуміння предмету дослідження суспільної географії як єдності трьох компонентів: геосферної взаємозумовленості земних явищ, геопросторової мінливості суспільних явищ і геоторіальної організованості суспільства. Ці компоненти загалом відповідають пунктам предмета дослідження в конкретних суспільно-географічних працях і узагальнюють їх. Охарактеризована кожна з компонентів предмету дослідження та розкритий їхній зміст. Окремо розглянута проблема функціонального аспекту в суспільній географії і зроблений висновок про його необхідну присутність у всіх трьох компонентах тринітарного предмету дослідження. У рамках дедуктивного підходу запропоновані та розглянуті три пізнавальні дихотомії: пізнання явища – пізнання суті, позапросторове пізнання – просторове пізнання, якісне пізнання – кількісне пізнання. Показаний тісний зв'язок компонентів тринітарного підходу з комбінаціями альтернатив пізнавальних дихотомій, а також закономірності такого зв'язку. Запропонована відповідна класифікація законів та закономірностей суспільної географії на основі тринітарного підходу до розуміння предмету її дослідження. Запропонована структура математичної суспільної географії, яка відповідає тринітарному розумінню предмета дослідження і визначені відповідні математико-географічні моделі. У рамках другого блоку моделей запропоновані класифікації методів центральної географії.

Ключові слова: суспільна географія, тринітарний підхід, предмет дослідження, геосферна взаємозумовленість, геопросторова мінливість, геоторіальна організованість, класифікація законів, математична суспільна географія.

Grytsevych V.S. TRINITARIAN APPROACH TO UNDERSTANDING THE SUBJECT OF RESEARCH IN HUMAN GEOGRAPHY

The article uses inductive and deductive approaches to justify the trinitarian approach to understanding the subject of research in human geography. In the framework of the inductive approach the feasibility and the features of formulation of this subject for a sample of thirty candidate dissertations on the speciality "Economic and Social Geography" are studied. The substantive conclusions about the actual non-unitary nature of the research subject in the dissertations and the need to improve its wording have been made. Proposed trinitarian understanding of the subject of study of social geography, as the unity of the three components: the geospheric interdependence of terrestrial phenomena, geospatial variability of social phenomena and the geotorial organization of society. These components generally correspond to the points of the subject of research in specific human-geographical works and generalize them. Each of the components of the subject of research has been characterized and their content is disclosed. The first component is the study of natural and social prerequisites and factors of the investigated object, its factor and resultant features, the essential laws and regularities of deterministic or statistical interrelationships between the investigated features at each point of the geospatial. The second component is the study of the spatial characteristics of the propagation of the phenomena studied, the study of the features of the phenomena under study in different places of the geospatial. The third component is the study of the relative positioning in the space of the earth's surface, geospatial connections and flows, territorial formations and the functioning of these entities, that is, knowledge of the geotorial organization of society includes knowledge of geopositionality, georelation, geointegration, geofunctionality. Separately, the problem of the functional aspect in social geography is considered and the conclusion

about its necessary presence in all three components of the trinitary subject of research is made. In the framework of the deductive approach, three cognitive dichotomies are proposed and considered: knowledge of the phenomenon – knowledge of the essence, extra-spatial cognition – spatial cognition, qualitative knowledge – quantitative cognition. The close connection between the components of the trinitarian approach with combinations of alternatives to cognitive dichotomies and the patterns of such a connection are shown. An appropriate classification of laws and regularities of human geography is proposed based on the Trinitarian approach to understanding the subject of its research. The proposed structure of mathematical social geography, which corresponds to the trinitarian understanding of the subject of research, and the corresponding mathematical-geographical models are determined. In the framework of the second block of, the classifications of centrography methods are proposed.

Key words: human geography, trinitarian approach, subject of research, geospheric interdependence, geospatial variability, geoterial organization, classification of laws, mathematical human geography.

Постановка проблеми. Розуміння предмета дослідження суспільної географії є одним із центральних моментів суспільно-географічної науки. Актуальність теми впливає з того, що в кожному сучасному суспільно-географічному дослідженні (дисертація, наукова стаття, магістерська робота, монографія і т.д.) фіксується об'єкт та предмет вивчення, що істотно впливає на структуру та зміст цілого дослідження. Загальна проблема полягає в тому, щоб вийти на логічно струнку, всеохоплююче та визнане розуміння. предмета дослідження суспільної географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільна географія пройшла чималий шлях розвитку розуміння предмета свого дослідження, який включав і перші кроки становлення такого розуміння, і певні ідеологічні особливості ХХ століття, і нинішній поступ.

На думку дослідників (М. Паламарчук, 1995), соціально-економічна географія – це наука про «територіальну організацію суспільства, про суспільно-територіальні комплекси, фактори їхнього формування, структуру, організацію і закономірності розвитку». М. Пістун вважає, що «суспільна географія є наукою про територіальну організацію і комплексно-пропорційний розвиток матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини» (М. Пістун, 1996).

Аналогічні думки висловлювали О. Шаблій (О. Шаблій, 2003), розвинувши геопросторову організацію до чотирьох аспектів, О. Топчієв (О. Топчієв, 2009) та інші, і в українській науці утвердилося розуміння предмета дослідження суспільної географії як геопросторової (а останніми роками геотеріальної¹) організації суспільства. Це було кроком уперед і знайшло підтримку географічної спільноти (Я. Олійник, С. Шевчук, 2011). Такий предмет дослідження має унарний

характер, бо містить одну названу компоненту. Це розуміння, з одного боку, зафіксувало наявні теоретико-методологічні завоювання в суспільно-географічній науці, а з другого боку, відкрило нові обрії для розширення і поглиблення наших знань про суть предмета дослідження. Спочатку було запропоноване бінарне розуміння (В. Грицевич, 2009), потім була висловлена ідея тринітарного розуміння (В. Грицевич, 2017). Забігаючи наперед, скажемо, що запропоноване тут розуміння предмета дослідження суспільної географії має тринітарну природу. Історично поняття тринітарності виникло в теології, однак у наш час його узагальнення починають успішно використовувати в інших науках, розуміючи під цим властивість досліджуваного феномена складатися із трьох істотних частин, на відміну від унарності, яка передбачає лише одну складову частину («Bibliotheca Trinitariorum», 1984).

Досліджуваною у цій роботі частиною загальної проблеми є адекватне відображення, осмислення та обґрунтування наявної практики розуміння та формулювання предмета дослідження в суспільно-географічних працях.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення практики формулювання предмета дослідження в суспільно-географічних працях, індуктивне та дедуктивне обґрунтування тринітарного підходу до розуміння предмета дослідження в суспільній географії та з'ясування наслідків, які з нього випливають.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для з'ясування предмета сучасних суспільно-географічних досліджень підемо двома шляхами: індуктивним – рухаючись від конкретного до загального, і дедуктивним – рухаючись від загального до конкретного.

Індуктивний шлях. У даному випадку подивимось, як розуміють і формулюють предмет дослідження конкретні науковці. Для цього зручно розглянути дисертаційні роботи з кількох міркувань:

¹ Тут варто зазначити, що узагальненням поняття «територіальна організованість суспільства» є «геотеріальна організованість суспільства», а не «геопросторова організованість суспільства», бо саме поняття геотерії узагальнює поняття території, а геопростір – це поняття з іншої змістовної площини.

– у всіх дисертаційних роботах є сформульований предмет дослідження;

– дисертант знаходиться у відповідальному становищі і формулює реально досліджуваний ним предмет;

– дисертанту допомагає науковий керівник, який має значний досвід наукової роботи.

У цій роботі головна увага зосереджена на аналізі кандидатських дисертацій, бо вони спрямовані на дослідження конкретних суспільно-географічних об'єктів і містять чітко виписані авторські формулювання предмета дослідження цих об'єктів. Що стосується докторських дисертацій, то їхні автори досить часто декларують предметом свого дослідження теоретико-методологічні проблеми та принципи (хоча трапляються й винятки).

Автор розглянув понад 30 кандидатських дисертацій, які були захищені за останні 15 років за спеціальністю «Економічна і соціальна географія». Тут неможливо навести весь масив розглянутих (тим більше захищених) робіт, тому покажемо характерні типові тенденції на прикладі п'яти дисертацій.

У роботі (П. Вірченко, 2010) за темою «Просторова організація системи освіти регіону (на прикладі Харківської області)» визначені такі компоненти предмета дослідження:

1. Суспільно-географічні чинники системи освіти Харківської області.

2. Просторово-часові особливості системи освіти Харківської області.

3. Функціональна структура системи освіти Харківської області.

У дисертації (О. Мамчур, 2010) «Суспільно-географічні проблеми формування ринкової інфраструктури Львівської області» сформульовані такі компоненти предмета дослідження:

1. Чинники формування ринкової інфраструктури.

2. Особливості компонентного складу ринкової інфраструктури.

3. Форми геопросторової організації ринкової інфраструктури.

4. Перспективні напрямки розвитку ринкової інфраструктури.

У дисертаційній роботі (О. Мостова, 2013) за темою «Кіровоградський регіональний ринок праці та його вплив на розселення і міграції населення» виділені такі компоненти предмета дослідження:

1. Суспільно-географічні чинники регіонального ринку праці.

2. Особливості територіальної диференціації регіонального ринку праці.

3. Взаємозв'язок регіонального ринку праці з розселенням і міграціями населення.

У дисертації (М. Сеньків, 2017) «Транспортна і розподільча геологістика в Західному регіоні України» визначені такі компоненти предмету дослідження:

1. Суспільно-географічні передумови логістичної системи Західного регіону України.

2. Геопросторова організація логістичної системи Західного регіону України.

У дисертаційній роботі (П. Мручковський, 2018) «Етнічна структура населення Західноукраїнського регіону (суспільно-географічний аналіз)» сформульовані такі компоненти предмета дослідження:

1. Географічні особливості розселення етнічних груп.

2. Рівень етнічної різноманітності населення.

3. Просторові аспекти етнічних процесів.

Як приклад докторської дисертаційної роботи можна навести (Б.П. Яценко, 2001), де предметом дослідження визначена інтегральна структура господарства постіндустріальної країни (Японії), що знаходиться під впливом процесів глобалізації та інформаційно-технологічної революції.

У результаті аналізу дисертаційних робіт можна зробити такі перші висновки:

– формулювання предмету дослідження характеризуються значною різноманітністю;

– домінуючою тенденцією є орієнтація на «геопросторову організацію»;

– в абсолютній більшості дисертаційних робіт (навіть з Львівської суспільно-географічної школи) предмет дослідження не зводиться до «геопросторової організації» і містить низку інших компонент,

– практика суспільно-географічних досліджень (зокрема, дисертаційних) випереджає теоретичне осмислення предмету дослідження.

У зв'язку з такою ситуацією набуває актуальності оперативне переосмислення наявних уявлень та відповідні теоретичні висновки. При цьому нема сенсу механічно сумувати всі виявлені думки, потрібне творче опрацювання наявного масиву матеріалу. У результаті індуктивний підхід приводить до розуміння предмету суспільної географії як єдності трьох компонент:

– геосферна взаємозумовленість земних явищ;

– геопросторова мінливість суспільних явищ;

– геоторіальна організованість суспільства.

Тут розуміємо геоторію як форму існування геосфер у геопросторі (В. Грицевич, 2018).

Перша компонента – *геосферна взаємозумовленість земних явищ* – передбачає вивчення впливу:

- природних явищ на природні;
- природних явищ на суспільні;
- суспільних явищ на природні;
- суспільних явищ на суспільні.

Тобто це вивчення передумов і чинників досліджуваного об'єкта (як природних, так і суспільних), його факторних та результуючих ознак, сутнісних законів та закономірностей детерміністичних чи статистичних взаємозв'язків між досліджуваними ознаками. Знання про суспільно-географічну взаємозумовленість включають формулювання відповідних закономірностей та законів. Ці закони та закономірності локалізуються в кожній точці геопростору і, розглянуті в чистому вигляді, зазвичай є просторово інваріантними. При цьому слід зазначити, що названа просторова інваріантність стосується лише самих законів та закономірностей і не стосується спостережуваних їхніх проявів чи результатів, які безумовно мають свої територіальні особливості.

Друга компонента – *геопросторова мінливість суспільних явищ* – передбачає вивчення просторових особливостей поширення досліджуваних явищ (інколи кажуть просторового розподілу або просторової диференціації, хоча це поняття є вужчим), вивчення особливостей досліджуваних явищ у різних місцях геопростору. Інформація про суспільно-географічну мінливість включає геоінформацію про просторовий розподіл (поширення) та взаємне розташування значень ознак досліджуваних явищ. Суспільно-географічну мінливість можна поділити на загальну і локальну. Загальна (глобальна) географічна мінливість характеризує просторові особливості території за її елементами (територіальними). Локальна географічна мінливість поділяється на такі форми: локальна часова мінливість, локальна просторова мінливість і локальна структурна мінливість. Класичним результатом представлення вивчення геопросторової мінливості суспільних явищ є картосхеми цих явищ, виконані способом картодіаграми, картограми та іншими способами.

Третя компонента – *геоторіальна організованість суспільства* – передбачає (за проф. О.Шаблієм) вивчення взаємного розташування у просторі земної поверхні, геопросторових

зв'язків та потоків, територіальних утворень (формувань, поєднань) та функціонування цих утворень. Розвиваючи далі ці положення, ми можемо сказати, що знання про геопросторову організацію суспільства включають знання про геопозиційність, геореляційність, геоінтегрованість та геофункціональність.

Проблема функціонального аспекту. Четвертим аспектом унітарного розуміння предмета дослідження суспільної географії було задекларовано функціонування суспільних утворень. Автор ніколи не мав сумнівів щодо доцільності і потрібності цього аспекту, однак відомо, що для багатьох дослідників цей аспект виглядав дещо штучно і не до кінця зрозуміло. Тепер, із позицій тринітарного підходу, ситуація із цим аспектом починає прояснятися. Зрозуміло, що в рамках унарного підходу, коли предмет дослідження складався з однієї компоненти (геопросторової організації), функціональний аспект міг увійти лише в цю одну компоненту, що і сталося. Тепер, за наявності трьох компонент предмету дослідження, можна подумати, чи правильним було однозначне віднесення функціонального аспекту до геоторіальної організованості. Відповідь на це питання є несподіваною – функціональний аспект у суспільній географії є настільки важливим, що різні його частини слід віднести до всіх трьох компонент предмету дослідження суспільної географії. Паралельно стає зрозумілим, чому раніше деякі частини функціонального аспекту не вписувалися в геоторіальну організацію.

Дедуктивний шлях. У цьому випадку розглянемо три пізнавальні дихотомії:

1. Пізнання явища – пізнання суті.
2. Позапросторове пізнання – просторове пізнання.
3. Якісне пізнання – кількісне пізнання.

Виявляється, що кожному компоненту предмету суспільної географії можна розкласти за альтернативами цих дихотомій. Наприклад:

1. Дослідження геосферної взаємозумовленості земних явищ – це кількісне позапросторове вивчення залежностей між ними.
2. Дослідження геопросторової мінливості суспільних явищ – це їхнє просторове кількісне вивчення.

3. Дослідження геоторіальної організації суспільства – це просторове якісне вивчення її суті.

Легко бачити, що в кожній компоненті предмету вивчення суспільної географії перша (нижча) альтернатива кожної пізнавальної

дихотомії зустрічається один раз, а друга (вища) альтернатива кожної пізнавальної дихотомії зустрічається два рази. Наприклад:

1. Пізнання явища присутнє лише у вивченні геопросторової мінливості суспільних явищ, а пізнання суті присутнє у вивченні геосферної взаємозумовленості земних явищ та геоторіальної організації суспільства.

2. Позапросторове пізнання присутнє лише у вивченні геосферної взаємозумовленості земних явищ, а просторове пізнання присутнє у вивченні геопросторової мінливості суспільних явищ та геопросторової організації суспільства.

3. Якісне пізнання присутнє лише у вивченні геоторіальної організації суспільства, а кількісне пізнання присутнє у вивченні геосферної взаємозумовленості земних явищ та геопросторової мінливості суспільних явищ.

Отже, можна вважати, що трикомпонентний склад предмету вивчення суспільної географії, тобто тринітарний підхід, обґрунтований як індуктивно, так і дедуктивно.

Класифікація законів і закономірностей суспільної географії. Тринітарний підхід до розуміння предмету суспільної географії дає змогу сформулювати відповідну класифікацію її законів та закономірностей. У цьому контексті стає зрозумілим, що можливі такі їхні класи:

- закони та закономірності геосферної взаємозумовленості земних явищ;
- закони та закономірності геопросторової мінливості суспільних явищ;
- закони та закономірності геоторіальної організованості суспільства;
- закони та закономірності, що поєднують різні компоненти предмету дослідження.

Компоненти предмету дослідження в математичній суспільній географії. Тринітарний підхід до предмету дослідження в суспільній географії дає змогу перенести цю ідею на структуру математичної суспільної географії. Об'єктом дослідження математичної географії є система математико-географічних моделей вивчення антропоїї (В. Грицевич, 2018), предметом дослідження – теоретичні, методичні та методологічні основи математико-географічного вивчення антропоїї. Відповідно до тринітарного підходу математична суспільна географія складається із трьох блоків.

1-й блок включає моделі: процесів (демографічні, соціальні, економічні, регіональні, інфраструктурні), моделі взаємозалежностей (функціональні, регресійні, диференціальні, інтегральні).

2-й блок включає такі моделі: територіального розподілу, локалізації, суспільно-географічного положення, неоднорідності території, просторово-часової мінливості, просторово-структурної мінливості, функціонально-територіальної мінливості, оцінки потенціалу, багатовимірної таксономізації, наногеографії, центрографії.

У свою чергу, центрографія характеризується власними класифікаціями. За об'єктом аналізу можна виділити центрографію територій (наприклад Географічний центр України) і центрографію конкретних суспільно-географічних явищ. Сюди також варто додати центрографію, виконану на графових структурах. За динамікою суспільно-географічного явища виділяємо центрографію стаціонарних явищ і центрографію динамічних явищ. За характером центра може бути центрографія поширення явища і центрографія концентрації явища. За геометрією об'єктів поширення суспільно-географічних явищ можна виділити центрографію ареальних явищ, центрографію лінійних явищ, центрографію точкових явищ і центрографію змішаних об'єктів. За метою аналізу виділяємо: аналіз локалізації центрів, аналіз динаміки центрів, аналіз взаємного розташування центрів, аналіз центрів за результатами багатовимірного аналізу. За кількістю суспільно-географічних явищ може бути центрографія одного явища, центрографія двох явищ, центрографія трьох явищ, центрографія багатьох явищ. За суспільно-географічним явищем аналізу можна виділити центрографію населення (кількість, склад, рух), центрографію виробництва, центрографію виробничої сфери, центрографію сфери послуг, центрографію споживання, центрографію соціальної активності та інші.

3-й блок включає моделі: ієрархічних та фрактальних структур, тополого-географічного устрою, територіальної мобільності населення, геопозиційності, геореляційності, геointегрованості, геофункціональності, територіальної організації транспортної задачі, вдосконалення територіальної організації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Практика сучасних наукових (зокрема дисертаційних) досліджень у суспільній географії вимагає вдосконалення формули предмету її дослідження.

За сучасними уявленнями предмет дослідження суспільної географії має тринітарну природу і включає такі компоненти: геосферну взаємозумовленість земних явищ, геопросторову мінливість суспільних явищ, геоторіальну організованість суспільства.

Функціональний аспект присутній у всіх трьох компонентах предмету дослідження.

Тринітарність предмету дослідження суспільної географії підтверджується як індуктивно, так і дедуктивно.

Тринітарність предмету дослідження суспільної географії може бути основою для відповідної класифікації її законів та закономірностей.

У подальшому можна досліджувати нові компоненти предмету дослідження суспільної географії за рахунок інших комбінацій альтернатив пізнавальних дихотомій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вірченко, П. (2010) *Просторова організація системи освіти регіону*. (Дис. канд. геогр. наук). Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків [Virchenko, P. (2010) *Spatial organization of the region's education system*. (Candidate of Science in Geography). V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv (In Ukrainian)].
2. Грицевич, В.С. (2009) Суспільно-географічне пізнання світу як наукова категорія і важлива сфера людської діяльності. *Матеріали конференції Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення*. Херсон [Grytsevych, V.S. (2009) *Social and geographical knowledge of the world as a scientific category and an important sphere of human activity, Regional problems of Ukraine: geographical analysis and search for solutions*. Kherson (In Ukrainian)].
3. Грицевич, В.С. (2017) Про один підхід до розуміння предмета вивчення суспільної географії. *Матеріали конференції Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення*. Херсон [Grytsevych, V.S. *On one approach to understanding the subject of study of human geography, Regional problems of Ukraine: geographical analysis and search for solutions*. Kherson (In Ukrainian)].
4. Грицевич, В.С. (2018) Антропоторія як конкретний об'єкт дослідження суспільної географії, Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики. Львів : ЛНУ імені Івана Франка [Grytsevych, V.S. (2018) *Anthropotory as a specific object of study of human geography, Human geography: scientific traditions and modern challenges*. Lviv (In Ukrainian)].
5. Мамчур, О. (2010) Суспільно-географічні проблеми формування ринкової інфраструктури Львівської області. (Дис. канд. геогр. наук). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів [Mamchur, O. (2010) *Socio-geographical problems of formation of market infrastructure of Lviv region*. (Candidate of Science in Geography). Ivan Franko National University of Lviv, Lviv (In Ukrainian)].
6. Мостова, І. (2013) Кіровоградський регіональний ринок праці та його вплив на розселення та міграції населення. (Дис. канд. геогр. наук). Київський національний університет імені Т. Шевченка, Київ [Mostova, I. (2013) *Kirovograd regional labor market and its impact on population resettlement and migration*. (Candidate of Science in Geography). T. Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (In Ukrainian)].
7. Мручковський, П. (2018) Етнічна структура населення Західноукраїнського регіону (суспільно-географічний аналіз). (Дис. канд. геогр. наук). Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Чернівці [Mruchkovsky, P. (2018) *Ethnic Structure of the Population of the West Ukrainian Region (Socio-geographical Analysis)*. (Candidate of Science in Geography). Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi (In Ukrainian)].
8. Олійник, Я.Б., Шевчук, С.М. (2011) Розвиток методологічних основ сучасної української суспільної географії, Економічна та соціальна географія. Вип. 63. [Oliyunk, Ya.B., Shevchuk, S.M. (2011) *Development of methodological foundations of modern Ukrainian human geography, Economic and social geography*. Vol. 63. (In Ukrainian)].
9. Паламарчук, М.М. (1995) Соціально-економічна географія як наука та її значення для сучасної географії. *Український географічний журнал*. № 4 [Palamarchuk, M.M. (1995) *Socio-economic Geography as a Science and Its Significance for Modern Geography*. *Ukrainian Geographical Journal*. № 4. (In Ukrainian)].
10. Пістун, М.Д. (1996) Основи теорії суспільної географії. Київ : Вища школа. [Pistun, M.D. (1996) *Fundamentals of the theory of human geography*. Kyiv : Vyshcha shkola. (In Ukrainian)].
11. Сеньків, М. (2017). Транспортна і розподільча геологістика в Західному регіоні України. (Дис. канд. геогр. наук). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів [Senkiv, M. (2017) *Transport and distribution geology in the Western region of Ukraine*. (Candidate of Science in Geography). Ivan Franko National University of Lviv, Lviv (In Ukrainian)].
12. Топчієв, О.Г. (2009). Основи суспільної географії. Одеса : Астропринт. [Topchiyev, O.G. (2009). *Fundamentals of human geography*. Odessa : Astroprint (In Ukrainian)].
13. Шаблій, О.І. (2003) Основи загальної суспільної географії. Львів : ЛНУ [Shablii, O.I. (2003). *Fundamentals of general human geography*. Lviv : LNU (In Ukrainian)]
14. Яценко, Б.П. Структура господарства Японії (економіко-географічне дослідження господарства постіндустріальної країни) (Дис. докт. геогр. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ [Yatsenko, B.P. *Structure of the Economy of Japan (Economic-Geographical Studies of the Post-Industrial Country's Economy)*. (Doctor of Science in Geography). Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (In Ukrainian)].
15. Bibliotheca Trinitariorum. International Bibliography of Trinitarian Literature, Munchen, 1984, v. 1, 624 p., 1988, v. 2, 594 p.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2019

The article was submitted for publication on 29.05.2019

УДК 911.373.5(477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-4>

Заячук М.Д.,
доктор географічних наук,
доцент кафедри географії України та регіоналістики
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-3236-7184

Білоус Ю.О.,
аспірант кафедри географії України та регіоналістики
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-8539-275X

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІДМІНИ РІВНЯ ЗНАНЬ ВИПУСКНИКІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Запропоновано методику визначення рівня знань випускників закладів загальної середньої освіти на основі статистичних даних, що відображають результати зовнішнього незалежного оцінювання. На основі цієї методики рівень знань випускників з кожного предмета визначався окремо та узагальнювався у цілому за регіонами України, а також за профілем навчання в загальноосвітніх навчальних закладах та типах населених пунктів, у яких навчальний заклад розташований. Простежено територіальні відміни рівня знань випускників у регіонах України.

У 2018 році 185349 випускників закладів загальної середньої освіти взяли участь у ЗНО. Найбільша кількість випускників, які брали участь у ЗНО, спостерігалась у Київській, Дніпропетровській, Львівській, Харківській та Одеській областях, а найменша кількість – у Чернівецькій, Сумській, Кіровоградській, Тернопільській та Луганській областях. Середній рівень знань в Україні становить 47,3 балів, що є вкрай низьким показником, адже в середньому випускники отримують менше половини балів. Учні демонструють найвищий рівень знань з іноземних мов та української мови і літератури, а найнижчий рівень знань – із фізики та математики.

Найкращий рівень знань на основі ЗНО демонструють випускники фізико-математичного профілю та іноземної філології, а найнижчий рівень знань демонстрували учні біологічного та спортивного профілів навчання.

Випускники, які навчалися у міських поселеннях, краще складають ЗНО, ніж випускники із сільських поселень.

На основі розрахованого рівня знань випускників ми виділили 4 типи регіонів: вище середнього рівня знань – м. Київ, Львівська, Харківська, Сумська, Тернопільська; середній рівень знань – Волинська, Черкаська, Київська, Полтавська, Хмельницька, Чернігівська, Вінницька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Донецька, Запорізька; нижче середнього рівня знань – Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Одеська, Рівненська, Миколаївська, Херсонська; низький рівень знань – Чернівецька та Закарпатська.

Ключові слова: рівень знань, якість знань, зовнішнє незалежне оцінювання, освіта, навчання, випускник, заклад загальної середньої освіти, профіль навчання.

Zayachuk M.D., Bilous Yu.O. TERRITORIAL DIFFERENCES OF KNOWLEDGE LEVEL OF GRADUATES OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

A mathematical model for determining the knowledge level of graduates of general secondary education institutions is proposed based on statistics that reflect the results of external independent testing. On the basis of this model, the knowledge level of graduates in each subject was determined separately and summarized in the whole by regions of Ukraine, as well as by profile of education in general educational institutions and types of settlements in which the educational institution was located. Territorial differences in the knowledge level of graduates in the regions of Ukraine have been traced.

In 2018, 185349 graduates of general secondary education institutions participated in the EIT. The highest number of graduates who participated in the EIT was observed in Kyiv, Dnipropetrovsk, Lviv, Kharkiv and Odessa regions, and the smallest in Chernivtsi, Sumy, Kirovograd, Ternopil and Luhansk regions. The average level of knowledge in Ukraine is 47.3 points, which is extremely low, since on average graduates receive less than half of the points. Students demonstrate the highest level of knowledge

of foreign languages and Ukrainian language and literature, and the lowest level of knowledge of physics and mathematics.

Based on EITs, graduates of the Physics and Mathematics profile and Foreign Philology profile demonstrate the best knowledge level, while students of Biology and sports training profiles demonstrate the lowest level of knowledge.

Graduates who have studied in urban settlements are better at EIT than graduates from rural settlements.

Based on the calculated knowledge level of graduates, we have identified 4 types of regions: above the average level of knowledge – city Kyiv, Lviv, Kharkiv, Sumy, Ternopil regions; average level of knowledge – Volyn, Cherkasy, Kyiv, Poltava, Khmelnytsky, Chernihiv, Vinnytsia, Dnipropetrovsk, Ivano-Frankivsk, Donetsk, Zaporizhia regions; below the average level of knowledge – Zhytomyr, Kirovograd, Lugansk, Odessa, Rivne, Mykolaiv, Kherson regions; low level of knowledge – Chernivtsi and Transcarpathian regions.

Key words: knowledge level, quality of knowledge, external independent testing, education, learning, graduate, general secondary education institution, learning profile.

Постановка проблеми. Якісна освіта є однією з умов розвитку держави та одним із показників порівняння життя населення країн світу. За показником рівня освіти населення Україна посідає одне із провідних місць у світі. На думку багатьох вчених, саме розвиток якісної освіти повинен слугувати ключовим елементом у підвищенні конкурентної боротьби країн за якість життя своїх громадян. Саме з метою підвищення рівня освіти населення України та забезпечення громадянам рівних прав для отримання якісної освіти у 2008 році було введено зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), як обов'язковий елемент вступу у заклади вищої освіти (ЗВО), а починаючи з 2015 року ще і як державну підсумкову атестацію.

На даний час у державі відбувається реформування загальної середньої освіти та впровадження Нової української школи, що підвищує актуальність даного наукового дослідження. Вивчення територіальних відмін рівня знань учнів дозволить виявити освітні територіальні системи, що потребують покращення рівня знань учнів та якості освіти загалом, адже забезпечення рівного доступу громадян України до якісної освіти на всіх рівнях та у всіх регіонах є пріоритетом державної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом з'явилося багато публікацій учених із питань управління освітою та дослідження особливостей формування якості знань учнів, а саме: Аванесова В., Антонченко М., Бабанського Ю., Беспалько В., Білонконної Н., Бондаревського В., Бочерашвілі В. та ін.

Дослідженням територіальних особливостей освітнього комплексу займалися Пістун М., Мельниченко Т., Топчієв О., Флінта Н., Олійник Я., Заячук О., Байназаров А., Нич Т. Вірченко П. та ін. Територіальні відмінності якості знань учнів за результатами зовнішнього неза-

лежного оцінювання досліджували Чубрей О., Косташук І., Заячук О., Грушка В., Заблотовська Н. та інші.

Постановка завдання. Метою дослідження було передбачено виявлення територіальних відмін рівня знань випускників закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО). Відповідно до мети перед нами були поставлені завдання: запропонувати математичну модель визначення рівня знань випускників ЗЗСО; проаналізувати суспільно-географічні особливості формування рівня знань; провести порівняльний аналіз рівня знань випускників закладів загальної середньої освіти за різними профілями навчання та типами поселень в яких розташовані ЗЗСО; здійснити типізацію адміністративних одиниць України за рівнем знань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним показником порівняння рівня життя населення різних країн та регіонів є Індекс людського розвитку (ІЛР). До розрахунку регіонального індексу людського розвитку в Україні включено 33 показники, які об'єднані у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку: відтворення населення; соціальне становище; комфортне життя; добробут; гідна праця; освіта.

Освіта є ключовим елементом забезпечення сталого розвитку людського потенціалу. Саме освітній комплекс готує людину до складнощів сучасного життя, забезпечує їй свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору. Охоплення дітей дошкільною та загальною середньою освітою дає змогу комплексно охарактеризувати їхні можливості здобути повну середню освіту в закладах освіти різних рівнів, також пройти соціальну адаптацію. Рівень освіченості населення в регіоні та охоплення населення освітніми програмами різних ступенів комплексно характеризується часткою осіб із вищою освітою серед дорос-

лого населення та середньою тривалістю навчання. Ці показники можна також розглядати як індикатори освітнього потенціалу регіону (Кармазін (Ред.), 2017).

Важливим аспектом освітньої діяльності є якість здобутої середньої освіти, індикатором якої є середній бал за результатами ЗНО за всіма предметами, яке дозволяє визначити територіальні відмінності в рівні знань випускників закладів освіти всієї України. Зовнішнє незалежне оцінювання – це оцінювання результатів навчання, здобутих особою на певному рівні освіти, що проводиться спеціально уповноваженою державою установою (організацією) (ЗУ «Про освіту», 2017).

ЗНО здійснюється на таких принципах: валідності (обґрунтованості та придатності методів і технологій оцінювання для конкретних цілей); відкритості та прозорості; об'єктивності; надійності; доступності; відповідальності. Та відповідає таким критеріям: для всіх учасників тестування рівні умови складання тестів; можливість перевірити результати навчальних досягнень усіх випускників в один час та з багатьох тем і розділів програми; об'єктивно оцінює рівень засвоєння навчального матеріалу (Кармазін (Ред.), 2017).

Середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (за всіма предметами) характеризує загальний рівень якості шкільної освіти; розраховується як середній бал за всіма предметами та всіх учасників тестування.

Результатом зовнішнього оцінювання є кількісна оцінка рівня навчальних досягнень учасника зовнішнього оцінювання. Результати ЗНО із кожного предмету визначаються у 3 системах:

1. Загальний (отриманий) тестовий бал, що отримав випускник. Визначення тестового балу здійснюється на основі схем нарахування балів за виконання завдань сертифікаційної роботи, розроблених Українським центром для відповідного предмета, та схем оцінювання завдань відкритою формою з розгорнутою відповіддю. У залежності від кількості тестових завдань та їхньої складності в різних предметах максимальна кількість можливо набраних тестових балів коливається від 62 (математика) до 104 балів (українська мова та література).

2. Рейтингова шкала 100-200 балів. Ця шкала встановлюється для усіх учасників, які подолали поріг «склав / не склав». Рішення

про встановлення порога «склав / не склав» ухвалює експертна комісія з визначення рейтингової оцінки. З урахуванням установленого порога «склав / не склав» здійснюється генерування таблиці за шкалою 100-200 балів. Випускники, які під час складання ЗНО набрали менше тестових балів, ніж встановлений поріг «склав / не склав», отримують за даною шкалою 0 балів.

3. Критеріальна шкала 1-12 балів. Застосовується для учасників із числа випускників системи середньої освіти поточного навчального року, які обрали цей навчальний предмет для проходження державної підсумкової атестації у формі зовнішнього оцінювання. Таблиці за шкалою 1-12 балів розробляються та ухвалюються експертною комісією з визначення оцінки рівня навчальних досягнень (УЦОЯО, 2018 с).

Для дослідження територіальної диференціації рівня знань учнів певного регіону ми пропонуємо використовувати середні значення загального тестового балу, а не результати за рейтинговою шкалою 100-200 балів, тому що під час визначення середнього значення виникає велика різниця між тими, хто не подолав поріг (адже це 0 балів), та тими, хто, власне, подолав поріг (вони отримують 100 та більше балів). Також недоречним є використання критеріальної шкали, яка оцінює рівень знань учнів від 1 до 12 балів, тому що випускники з різним загальним тестовим балом за даною шкалою можуть отримати однакову оцінку (тому що на один бал за даною шкалою припадає 5-9 отриманих тестових балів) (УЦОЯО, 2018 а) (Див. табл. 1).

Для визначення рівня знань випускників на основі набраних тестових балів ЗНО з усіх предметів ми пропонуємо використовувати таку формулу:

$$R_z = \frac{\sum U^*K_u + \sum M^*K_m + \sum I^*K_i + \sum F^*K_f + \sum C^*K_c + \sum B^*K_b + \sum G^*K_g + \sum Im^*K_{im}}{N_u + N_m + N_i + N_f + N_c + N_b + N_g + N_{im}}$$

де R_z – рівень знань випускників, балів; Σ – сума набраних балів із відповідного предмету; K – коефіцієнти переведення балів із кожного предмету у 100 балів; N – кількість абітурієнтів, що брали участь у ЗНО;

Предмети ЗНО: U, u – українська мова; M, m – математика; I, i – історія України; F, f – фізика; C, c – хімія; B, b – біологія; G, g – географія; Im, im – іноземні мови.

Таблиця 1
Коефіцієнти переведення набраних балів
у 100-бальну систему, 2018 рік

Назва предмету	Максимально можлива кількість балів	Коефіцієнт переведення
Українська мова	104	0,96
Математика	62	1,61
Історія України	94	1,06
Фізика	60	1,67
Біологія	80	1,25
Географія	94	1,06
Хімія	80	1,25
Іноземна мова	72	1,39

У 2018 році участь у ЗНО взяли 323358 осіб, з яких 185349 є випускниками ЗЗСО. Найбільша кількість випускників ЗЗСО, які брали участь у ЗНО, спостерігалась у м. Київ (14544 осіб), Дніпропетровській (14690), Львівській (12926), Харківській (11614) та Одеській (11379) областях, а найменша їхня кількість була у Чернівецькій, Сумській, Кіровоградській, Тернопільській та Луганській областях – менше 5000 учасників (УЦОЯО, 2018 б).

Нами було визначено рівень знань учнів за результатами набраних балів на ЗНО в розрізі адміністративних одиниць та за профілями навчання.

Середній рівень знань в Україні становить 47,3 балів (зі 100 можливих). Найвищий рівень знань учні демонструють з іноземних мов (англійська – 54,0; французька – 56,0; німецька – 56,6; іспанська 60,0) та української мови і літератури – 53,8. Найнижчий рівень знань з фізики – 38,9 та математики – 40,5.

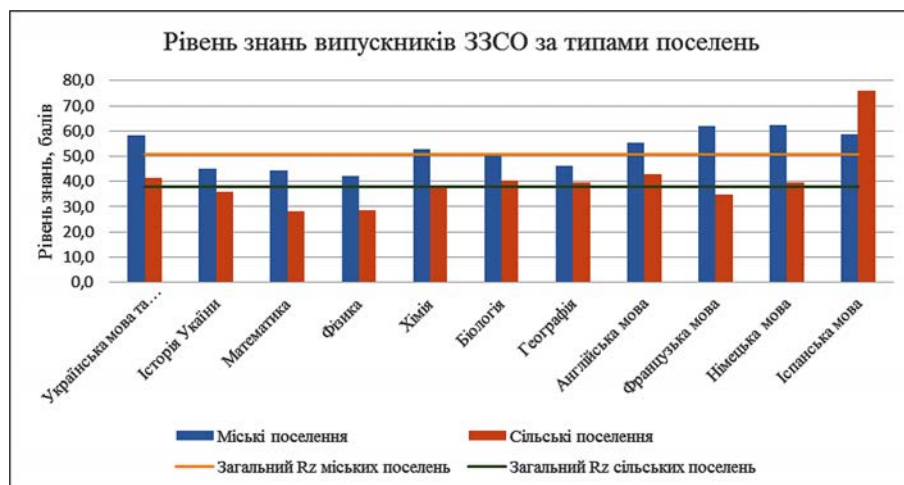

Рис. 1. Рівень знань випускників за типами поселень, де розташовані ЗЗСО

У міських населених пунктах рівень знань учнів суттєво вищий, ніж у сільських, і становить 50,9, тобто в середньому учні дають правильну відповідь на половину запитань, натомість у сільських поселеннях рівень знань становить 37,8 балів (рис. 1).

Профільне навчання є одним із ключових напрямів модернізації та вдосконалення системи освіти нашої держави, передбачає реальне й планомірне оновлення школи старшого ступеня і має найбільшою мірою враховувати інтереси, нахили і здібності, можливості кожного учня, в тому числі з особливими освітніми потребами, в контексті соціального та професійного самовизначення і відповідності вимогам сучасного ринку праці (Концепція профільного навчання, 2013).

Профільне навчання – вид диференціації й індивідуалізації навчання, що дає змогу за рахунок змін у структурі, змісті й організації освітнього процесу повніше враховувати інтереси, нахили і здібності учнів, їхні можливості, створювати умови для навчання старшокласників відповідно до їхніх освітніх та професійних інтересів, а також намірів щодо соціального і професійного самовизначення.

Профільне навчання здійснюється в загальноосвітніх навчальних закладах різного типу: школах, гімназіях, ліцеях, коледжах, колегіумах, спеціалізованих школах із поглибленим вивченням окремих предметів, навчально-виховних комплексах, опорних школах освітнього округу, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, ресурсних центрах, освітній потенціал яких використовується іншими закладами освітньої мережі району, позашкільних, професійно-технічних і вищих

навчальних закладах тощо (Концепція профільного навчання, 2013).

Профіль навчання – це спосіб організації диференційованого навчання, який передбачає розширене, поглиблене і професійно зорієнтоване вивчення циклу споріднених предметів (Концепція профільного навчання, 2013).

Найвищий рівень знань з української мови та літератури продемонстрували випускники економічного

(60,3), математичного (62,6) іноземної філології (66,5) та фізико-математичного (68,7) профілів навчання.

Найнижчий рівень знань з української мови та літератури продемонстрували учні біологічного (34,1), спортивного (39,6) та технологічного (41,6) профілів навчання. Історію України та іноземні мови найкраще складають учні, що профільно вивчають іноземну філологію, а математику, фізику, хімію, географію – фізико-математичного профілю, біологію – біолого-хімічного профілю.

Найкращий рівень знань демонструють випускники фізико-математичного (62,5), іноземної філології (58,5), математичного (54,9) та економічного профілів навчання. Найнижчий рівень знань продемонстрували учні біологічного, спортивного, технологічного та військово-спортивного профілів навчання (Див. табл. 2).

Найкращий рівень знань у 2018 році продемонстрували випускники міста Києва (57,3) та Львівської області (52,7), де в середньому випускник вирішує більше половини постав-

Таблиця 2

Рівень знань випускників ЗЗСО за профілями навчання

Предмети Профіль навчання	Українська мова та література	Історія України	Математика	Фізика	Хімія	Біологія	Географія	Англійська мова	Французька мова	Німецька мова	Іспанська мова	Загальний рівень знань
Біологічний	34,1	30,4	14,5	-	27,5	37,3	30,5	23,6	-	-	-	30,5
Біолого-фізичний	51,0	38,1	36,7	44,9	47,1	51,1	44,6	43,9	-	-	-	45,1
Біолого-хімічний	59,1	40,7	43,8	36,5	62,1	60,8	44,7	50,0	60,0	47,9	-	52,3
Біотехнологіч.	50,2	39,2	36,0	34,7	48,9	49,3	46,5	48,9	77,8	41,1	63,2	45,0
Військово-спортивний	47,3	39,3	29,5	27,2	34,5	42,5	41,8	40,1	-	37,2	-	39,2
Географічний	49,7	39,3	35,1	35,8	42,0	44,2	49,6	50,0	-	51,4	-	44,8
Екологічний	48,4	37,8	35,5	35,0	48,9	48,8	42,5	50,4	38,9	31,9	-	43,8
Економічний	60,3	45,8	48,7	42,3	50,6	52,3	51,8	57,6	-	61,8	83,3	53,3
Іноземної філол.	66,5	49,8	49,2	42,2	57,1	59,5	48,9	64,5	66,1	70,5	56,7	58,5
Інформаційно-технологіч.	53,0	39,7	42,4	40,1	45,6	45,9	44,1	51,1	47,2	44,2	78,2	46,4
Інший (багатопроф.)	58,7	43,9	46,3	43,1	52,5	51,8	47,0	55,6	65,6	54,1	50,5	51,3
Історичний	51,8	43,1	32,8	31,3	43,1	44,7	44,1	49,4	33,0	41,9	66,7	45,2
Математичний	62,6	45,3	54,0	46,8	56,2	54,5	50,5	56,9	43,7	55,8	47,2	54,9
Правовий	54,7	44,0	35,0	32,6	43,1	47,6	44,8	50,2	-	53,2	-	46,9
Спортивний	39,6	34,4	26,9	26,6	35,5	39,5	37,2	41,6	33,8	46,5	-	36,8
Технологічний	41,6	35,2	30,1	29,7	40,1	40,0	39,4	44,8	37,7	34,8	56,0	38,2
Української філології	54,4	41,4	34,6	33,0	46,0	46,1	43,8	49,1	41,0	44,3	69,5	45,7
Універсальний	47,5	38,2	33,9	32,0	44,8	43,4	41,7	49,1	43,5	44,7	60,8	42,2
Фізико-математичний	68,7	48,0	65,0	58,7	62,3	59,7	54,8	62,9	58,9	65,4	-	62,5
Фізико-хімічний	54,8	32,7	31,5	38,3	45,8	47,5	50,0	31,5	-	-	-	43,0
Фізичний	55,7	41,7	48,7	48,0	37,6	52,1	48,0	56,5	-	29,2	-	50,3
Філософський	53,8	43,1	37,4	26,3	48,3	48,8	50,6	53,0	-	-	-	47,6
Хіміко-технол. та агрохіміч.	56,0	39,2	43,0	37,6	53,4	52,1	47,8	56,9	-	-	-	49,2
Художньо-естетичний	51,6	41,8	34,8	38,2	37,1	44,8	39,8	51,5	53,7	53,3	19,4	45,1

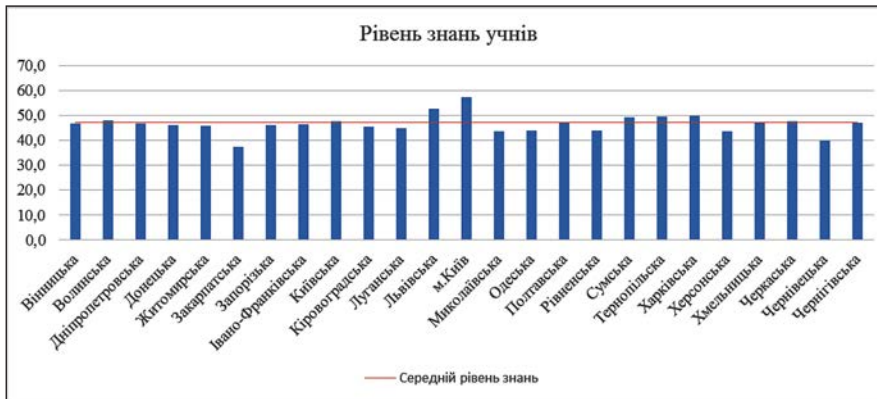

Рис. 2. Рівень знань учнів випускників закладів загальної середньої освіти

лених завдань, натомість випускники інших областей отримують менше половини балів. Найнижчий рівень знань продемонстрували випускники Чернівецької (40,0) та Закарпатської (37,2) областей (рис. 2).

Що ж стосується рівня знань випускників ЗЗСО з кожного предмета, то він не суттєво відрізняється від загального. Найкра-

Таблиця 3

Рівень знань випускників ЗЗСО регіонів України

Предмет Назва АТО	Українська мова та література	Історія України	Математика	Фізика	Хімія	Біологія	Географія	Англійська мова	Французька мова	Німецька мова	Іспанська мова
	Вінницька	54,1	43,3	37,1	37,3	48,6	47,1	45,1	52,2	30,6	52,2
Волинська	53,8	42,8	41,6	40,3	54,2	47,9	45,7	55,6	49,7	57,3	-
Дніпропетровська	53,5	42,2	40,2	39,2	46,1	47,4	44,2	51,5	52,7	51,7	38,3
Донецька	53,7	41,7	37,9	36,1	46,6	48,3	44,5	48,5	54,3	53,6	-
Житомирська	53,3	41,9	35,7	34,8	48,4	45,2	44,4	51,7	55,9	44,8	51,4
Закарпатська	37,8	33,5	35,2	32,9	49,0	37,3	34,9	51,6	40,9	43,8	-
Запорізька	51,1	40,8	39,8	35,7	48,5	46,5	43,9	53,0	52,9	47,1	51,0
Івано-Франківська	52,6	41,8	39,4	41,3	52,1	47,8	40,7	55,5	45,5	53,2	44,4
Київська	54,9	42,6	39,6	38,0	45,5	47,6	44,8	52,0	59,2	49,7	68,4
Кіровоградська	51,4	41,6	36,5	35,7	43,4	44,6	45,0	52,4	62,5	56,0	62,5
Луганська	51,8	41,0	35,5	31,5	44,7	46,4	45,7	48,6	80,6	50,5	-
Львівська	60,5	47,1	46,4	42,2	58,2	52,5	44,6	57,6	64,2	65,7	73,4
м. Київ	63,9	48,2	53,8	52,2	55,6	56,0	48,9	62,6	68,6	72,1	53,3
Миколаївська	49,9	39,4	35,4	34,9	45,2	44,2	43,1	48,9	40,9	46,3	76,4
Одеська	49,7	39,2	36,4	31,6	45,0	45,5	41,6	50,8	59,6	56,5	55,1
Полтавська	54,9	42,3	39,5	38,7	48,6	47,7	45,5	52,2	64,4	52,1	-
Рівненська	48,5	39,7	37,8	37,4	49,9	42,7	43,4	54,2	63,4	51,9	83,3
Сумська	57,4	44,2	42,0	39,3	50,7	48,8	48,1	53,4	-	57,6	23,6
Тернопільська	56,5	46,0	39,3	39,3	52,6	49,4	45,6	55,6	30,6	49,3	43,1
Харківська	57,1	44,5	42,3	41,0	52,1	49,4	46,0	54,6	65,8	57,2	43,1
Херсонська	48,7	39,3	36,8	38,4	43,0	43,7	43,2	48,6	43,3	46,7	43,1
Хмельницька	53,7	42,7	38,2	38,4	50,9	47,3	44,2	52,9	76,4	50,6	47,2
Черкаська	54,5	42,2	40,4	40,9	47,5	47,6	45,3	51,5	72,9	76,2	-
Чернівецька	42,3	36,1	34,5	32,7	46,6	41,1	38,1	55,2	37,8	55,8	56,9
Чернігівська	53,7	42,9	39,2	39,4	52,8	46,1	45,4	51,7	82,9	55,6	75,0
Чернігівська	53,7	42,9	39,2	39,4	52,8	46,1	45,4	51,7	82,9	55,6	75,0

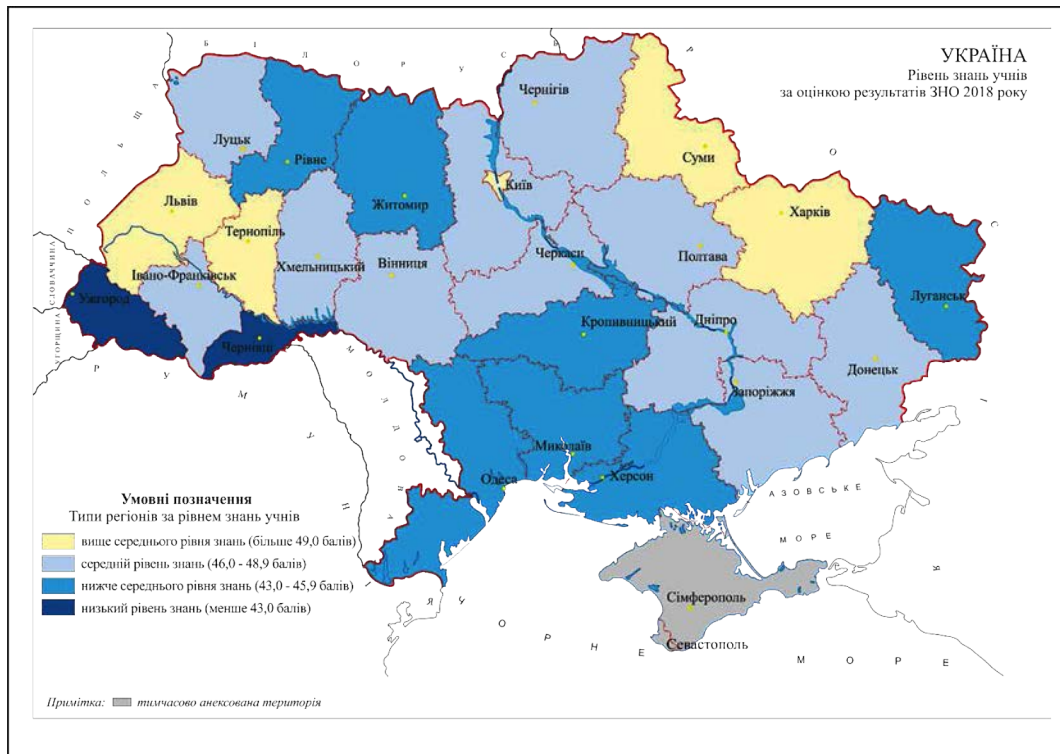

Рис. 3. Типи регіонів України за рівнем знань (на основі ЗНО 2018 року)

щий рівень знань з усіх предметів, окрім хімії, продемонстрували випускники м. Київ. ЗНО з хімії краще складають випускники Львівської області. Найнижчі бали з української мови та літератури, історії України, біології, географії та німецької мови продемонстрували випускники Закарпатської області; з математики – випускники Чернівецької області, з фізики – Одеської; хімії та англійської мови – Херсонської; французької мови – Вінницької; іспанської мови – випускники Сумської області (Див. табл. 3).

На основі розрахованого рівня знань випускників ЗЗСО нами було виділено 4 типи регіонів (рис. 3):

- вище середнього рівня знань – м. Київ, Львівська, Харківська, Сумська, Тернопільська. Рівень знань випускників ЗЗСО з усіх предметів є вищим за середні показники загалом по Україні;

- середній рівень знань – Волинська, Черкаська, Київська, Полтавська, Хмельницька, Чернігівська, Вінницька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Донецька, Запорізька. Рівень знань випускників коливається на рівні середньо статистичного по Україні;

- нижче середнього рівня знань – Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Одеська,

Рівненська, Миколаївська, Херсонська. Рівень знань із більшості предметів є нижчим за середній рівень в Україні;

- низький рівень знань – Чернівецька та Закарпатська. Практично з усіх предметів рівень знань є нижчим за середньоукраїнські показники, а з деяких взагалі є найнижчим серед усіх регіонів України.

Висновки з проведеного дослідження.

За запропонованою математичною моделлю нами було визначено рівень знань випускників ЗЗСО з кожного предмету, за профілями навчання, за типами поселень, де знаходяться ЗЗСО, та в розрізі адміністративно-територіальних одиниць України. Середній рівень знань в Україні становить 47,3 балів, що є вкрай низьким показником, адже в середньому випускники отримують менше половини балів. Найкраще ЗНО складають випускники фізико-математичного профілю та іноземної філології. Найкращими регіонами за рівнем знань випускників є м. Київ та Львівська область, а найнижчий рівень знань демонструють випускники закладів загальної середньої освіти Чернівецької та Закарпатської областей, що можна пояснити високою етнічною мозаїчністю та мовною різноманітністю даних регіонів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція профільного навчання в старшій школі. № 1456. (2013) [Kontseptsiia profilnoho navchannia v starshii shkoli. № 1456. (2013)].

2. Кармазін, О.О. (Ред.). (2017). Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень. Державний комітет статистики України. Київ. [Karmazin, O.O. (Red.). (2017). Rehionalnyi liudskiy rozvytok: Statystychnyi biuleten. Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. Kyiv].

3. Про освіту. № 38-39 ст. 380. (2017). [Pro osvitu. № 38-39 st. 380. (2017)]

4. Український центр оцінювання якості освіти. (2018). Регіональні дані ЗНО-2018. URL : <https://zno.testportal.com.ua/stat/2018>. [Ukrainskyi tsentr otsiniuvannia yakosti osvity. (2018). Rehionalni dani ZNO-2018. Vziato z <https://zno.testportal.com.ua/stat/2018>] (дата звернення: 27.08.2019).

5. Український центр оцінювання якості освіти. (2018). Статистичні дані основної сесії

ЗНО. URL : <https://zno.testportal.com.ua/opendata>. [krainskyi tsentr otsiniuvannia yakosti osvity. (2018). Statystychni dani osnovnoi sesii ZNO. Vziato z <https://zno.testportal.com.ua/opendata>] (дата звернення: 27.08.2019).

6. Український центр оцінювання якості освіти. (2018). Учаснику зовнішнього незалежного оцінювання. URL : <http://testportal.gov.ua/uchasnyku-zovnishnogo-otsinyuvannya/> [Ukrainskyi tsentr otsiniuvannia yakosti osvity. (2018). Statystychni dani osnovnoi sesii ZNO. Vziato z <https://zno.testportal.com.ua/opendata>] (дата звернення: 27.08.2019).

7. Лібанова, Е.М. (Ред.). (2014). Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики. Київ. [Libanova, E.M. (Red.). (2014). Liudskiy rozvytok v Ukraini: istorychnyi vymir transformatsii derzhavnoi sotsialnoi polityky. Kyiv].

Стаття надійшла до редакції 24.05.2019

The article was submitted for publication on 24.05.2019

УДК 911.3(477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-5>

Кисельов Ю.О.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру
Уманський національний університет садівництва
kyseljov@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0530-1892

Сонько С.П.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності
Уманський національний університет садівництва
sp.sonko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7080-9564

ПРОБЛЕМА ПЕРИФЕРІЙНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РЕГІОНАХ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У сучасній Україні є яскраво позначені територіальні диспропорції у структурі національного господарства, зумовлені як природними умовами й наявністю природних ресурсів, так і історичним чинником, а саме – довготривалим перебуванням українських земель у складі різних імперій. Особливо це стосується більшої частини теперішньої державної території, яка до 1939 р. постійно належала Російській імперії та СРСР. За винятком Києва, Харкова, Дніпра, Запоріжжя, Одеси й ще кількох міст, де розміщувалися підприємства загальносоюзного значення, решті території України у складі СРСР було відведено виразно периферійну роль.

Характерною рисою сучасної державної території України є чітко виражена невідповідність функціонального центру держави її географічному центрові. Одним із парадоксів сьогодення є те, що центральний економічний район у складі Кіровоградської й Черкаської областей відмічається досить архаїчною структурою господарського комплексу з виразною сільськогосподарською спеціалізацією за відносно низького рівня розвитку сфери послуг і транспортного сполучення. За радянської доби в Центральнотериторіальному регіоні практично не розвивалися галузі важкої промисловості, які стимулювали б розвиток інфраструктури.

Подолання диспропорцій у просторовому розвитку України і в тому числі виведення зі стану периферійності центрального економічного району можливе через інноваційний розвиток сфери послуг (яка за рівнем доходів і часткою зайнятого економічно активного населення є провідною галуззю господарства в постіндустріальному суспільстві), а також шляхом запровадження новітніх технологій в аграрному секторі. Результатом такого господарювання на землі має стати реалізація стратегії сталого розвитку в агросфері характеризованого регіону та всієї України.

Є підстави констатувати «внутрішню ізольованість» центрального регіону України в загальнодержавному вимірі, що є проявом суспільно-географічної та геософічної аберації, пов'язаної зі зміщенням розташування структурних елементів у просторовій системі «центр – периферія». Території України властивий функціональний центр, просторово наближений до прикордоння, тоді як серединні території мають ознаки «внутрішньої периферії».

Ключові слова: просторовий розвиток, географічний центр, функціональний центр, периферія, територіальні диспропорції.

Kyselov Yu.O., Sonko S.P. THE PROBLEM OF PERIPHERY IN UKRAINE AND ITS REGIONS: THE SOCIAL AND GEOGRAPHICAL ASPECT

In modern Ukraine, there are clearly marked territorial disparities in the structure of the national economy, due both to natural conditions and the availability of natural resources, and a historical factor, namely, a long sojourning of Ukrainian lands within different empires. This is especially true of much of the present state territory, which until 1939 was permanently belonged to the Russian empire and the USSR. With the exception of Kyiv, Kharkiv, Dnipro, Zaporizhzhia, Odesa, and several other cities where enterprises of national importance were located. The rest of the territory of Ukraine within the USSR was clearly assigned a peripheral role.

The characteristic feature of the present state territory of Ukraine is a distinctly expressed mismatch of the functional center of the state to its geographical center. One of the paradoxes of today is that the central economic district in the Kirovohrad and Cherkasy regions is characterized by a rather archaic structure of an economic complex with a distinct agricultural specialization at a relatively low level of development of services and commute. During the Soviet era, heavy industries were not developed in Ukraine's Center to stimulate infrastructure development.

Overcoming disparities in the spatial development of Ukraine and, including, elimination from the periphery of the central economic region is possible through innovative development of the service sector, which is a leading economy's sector in post-industrial society in terms of income and share of the economically active population, as well as introduction of new technologies in agrarian sector. The result of such a land management should be the implementation of a sustainable development strategy in the agrarian area of the discussed region and across Ukraine.

There are reasons to state the "inner isolation" of the central region of Ukraine in the national dimension, which is a manifestation of social geographical and geospatial aberration associated with the displacement of structural elements in the spatial system "center – periphery". The territory of Ukraine is characterized by a functional center, spatially close to the border, while the middle territories possess the features of an "inner periphery".

Key words: spatial development, geographical center, functional center, periphery, territorial disparities.

Постановка проблеми. Узятий Україною курс на євроінтеграцію та докорінне реформування її економіки вимагають особливої уваги до просторового розвитку її регіонів, який один з авторів трактує як «соціо-природні системи» (Сонько, 2003).

Незаперечним є факт, що сьогодні в Україні наявні виразні територіальні диспропорції у структурі національного господарства, зумовлені не тільки природно-географічними умовами й наявністю природних ресурсів (що є цілком закономірним і виправданим), а й історичним чинником, а саме – довготривалим перебуванням українських земель у складі різних імперій. Особливо це стосується більшої частини теперішньої державної території України, яка належала УРСР ще до 1939 р. За винятком Києва, Харкова, Дніпра, Запоріжжя, Одеси й ще кількох міст, де розміщувалися підприємства загальносоюзного значення (а саме промисловість у ХХ ст. вважалася провідною галуззю економіки), решті території України у складі СРСР було відведено виразно периферійну роль, що мало різноманітні прояви.

Зокрема, зважаючи на складні для України часи, маємо констатувати, що центр-периферійні відносини сьогодні набувають потужного геополітичного значення, виходячи на державотворчий рівень. Так, із позицій суто внутрішніх характеристик географічного простору за останні 25 років вони докорінно змінилися: з Москви центр перемістився до Києва з відповідним тяжінням навколишньої периферії. При цьому контактність західних кордонів України значно зросла, наслідком чого стало прагнення до євроінтеграції і переформатування центр-периферійних відносин вже з

орієнтацією на більш віддалені «центри» – світові міста. Своєю чергою відкритість кордонів стала поступово, але впевнено «приживляти» зовсім нові, відмінні від північного сусіда, орієнтири економічного розвитку, а сировинно-орієнтовані галузі позаминулого виробничо-технологічного укладу «морально» занепали. На жаль, «географічно» так сталося, що саме ці сировинно-орієнтовані галузі в Україні знаходяться саме на сході, біля кордонів з РФ. І саме схід України цілеспрямовано заселявся переселенцями з російських міст і сіл у період індустріалізації, що стало сьогодні однією з причин експансії «руського мира». На нашу думку, через названі причини цей внутрішній зміст центр-периферійних відносин і в майбутньому буде набувати дедалі більшого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом істотно підвищився інтерес до досліджень територіальних відносин у системі «центр – периферія», свідченням чому є нещодавні праці І.В. Гукалової (Гукалова, 2019), І.О. Пилипенка (Пилипенко, 2015) та наша попередня публікація (Кисельов, Сонько, 2019).

Постановка завдання. Мета статті – виявлення центр-периферійних зв'язків на різних рівнях територіальної організації суспільства в межах України.

Завдання статті:

- увиразнити суть центр-периферійних зв'язків у суспільній географії;
- окреслити особливості територіальних диспропорцій суспільно-економічного розвитку в загальноукраїнському вимірі, пов'язані із співвідношенням центру та периферії;

– на прикладі окремих областей виявити невідповідності адміністративних центрів географічним і функціональним;

– обґрунтувати комплекс заходів, спрямованих на подолання центр-периферійних диспропорцій у просторовому розвитку України та її окремих регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерною рисою сучасної державної території України, зумовленою її багатотисячним перебуванням у складі європейських і євразійських імперій, є виразна невідповідність функціонального центру держави її географічному центрові (під функціональним центром ми розуміємо поєднання найбільших за чисельністю населення та загальнодержавним значенням міст, що визначають напрям і рівень розвитку всієї України).

Зокрема, одним із парадоксів сьогодення є те, що центральний економічний район України у складі Кіровоградської й Черкаської областей відмічається досить архаїчною структурою господарського комплексу з чітко вираженою сільськогосподарською спеціалізацією за відносно низького рівня розвитку сфери послуг і транспортного сполучення. Початок функціонування залізничного транспорту в зазначеному вище регіоні сягає кінця XIX ст. – часу бурхливого розвитку цукрової промисловості, що зумовлював необхідність ефективного транспортування сировини та виробленої продукції. Тоді, крім магістральної залізниці, яка з'єднувала Київ з півднем України (через станцію Бобринську, тепер – імені Тараса Шевченка), було побудовано низку переважно вузькоколіїних залізниць. Деякі з них мали (і тепер мають) тупикове закінчення в таких містах і містечках, як Умань, Жашків, Голованівськ та інші. У Центрально-українському регіоні практично не розвивалися галузі важкої промисловості, які за радянської доби, власне, й стимулювали розвиток залізничного сполучення та інфраструктури загалом.

Ще однією причиною відставання центрально-українських областей у соціально-економічному розвитку було свідоме недорозвинення інфраструктури прикордонних територій СРСР (у тому числі Правобережної України, яка вся з погляду Москви була «прикордонною») на випадок ніби планованого нападу на «першу у світі державу робочих і селян» із боку країн – членів НАТО, аби уявні вороги не могли проникнути вглиб радянської території, перетнувши Дніпро та інші природні бар'єри.

Певним винятком із загальної центрально-української картини після відновлення незалежності України стала Умань, яка перетворилася на важливий регіональний центр автоперевезень після завершення прокладання нової траси Київ – Одеса та у зв'язку з дедалі зростаючою не лише в Україні, а й в усьому світі, популярністю дендропарку «Софіївка» як об'єкта туризму, а також щорічним масовим паломництвом хасидів. Проте, на нашу думку, особливості функціонування пасажирського автотранспорту (пов'язані, зокрема, з недостатньою зручністю здійснення довготривалих, зокрема нічних, подорожей) не можуть належною мірою компенсувати відсутність повноцінного залізничного сполучення вищезгаданого міста з різними регіонами України та зарубіжжя.

Іншим вагомим аргументом для зміни пріоритетів у територіальній організації господарства стали «правила» шостого виробничо-технологічного укладу, який уже розвивається в більшості країн світу і для якого зовсім не притаманні важка промисловість, використання ресурсів і навіть великої кількості робочої сили. Натомість цінується технологічність, висока кваліфікація персоналу, його мобільність, цифровізація всіх галузей.

Варто відмітити, що територіальні диспропорції у структурі господарства, подібні до згаданих вище особливостей зв'язків у системі «центр – периферія», притаманних усій Україні, формувалися й на рівні окремих областей. Яскравим прикладом може бути найпізніше (в 1954 р.) створена область – Черкаська. Географічно периферійне положення займають обидва мікрорегіони, що функціонально мають центральне значення, – черкасько-смільянський на сході та уманський на заході. Натомість географічно центральне положення властиве суто аграрним районам, які відзначаються найнижчим рівнем розвитку інфраструктури. Цей факт наштовхує на думку про штучність згаданого адміністративно-територіального формування, як і більшості інших областей України.

Прикладами викривлень у просторовій системі «центр – периферія» також можуть бути території таких областей, як Волинська, Запорізька, Полтавська, Чернігівська. Зокрема, оптимальним адміністративним центром Волинської області мав би бути Ковель, розташований практично посередині території. Крім того, це значний залізничний вузол, тоді як Луцьк – актуальний обласний центр,

розміщений на географічній периферії, не є вузловою станцією.

Аналогічна ситуація постає під час аналізу просторової композиції території решти згаданих вище областей. Так, адміністративний центр Запорізької області різко зміщений на північний захід, тоді як центральна частина позбавлена великих (і навіть середніх) міст. Найближчим до географічного центру області містом, здатним, на нашу думку, виконувати центральні функції, є Мелітополь.

Щодо Полтавської області, то в ній склалася ситуація, подібна до тієї, що характерна для Черкаської. Центрами тяжіння є два великі міста, розташовані на різних «полюсах» території – Полтава (на південному сході) та Кременчук (на південному заході). Знову ж таки в центральній частині області відсутні великі міста. Миргород, розміщений майже в центрі, на нашу думку, занадто малий за чисельністю населення й рівнем розвитку інфраструктури для виконання адміністративних функцій.

Подібні риси співвідношення центру та периферії має і Чернігівська область. Обласний центр і тут значно віддалений від центру географіч-

ного, зміщуючись відносно нього на північний захід. З іншого боку, такі досить великі міста, як Ніжин (особливо) і Бахмач, розташовані на півдні й південному сході. Отже, на Чернігівщині, так само, як і в попередніх прикладах, «порожнє» центральна частина території. Причому зазначені диспропорції підсилюються дією природно-ландшафтного чинника, адже область розташована переважно в зоні мішаних лісів (а отже, відмічається ускладненою прохідністю території). До того ж значні площі заболочені.

Аналогічні приклади можна наводити й на матеріалах адміністративних районів, які в наш час поступово відживають себе, трансформуючись у поєднання об'єднаних територіальних громад. І все ж варто зазначити, що значно поширене відхилення положення райцентру від центрального щодо території району пов'язане з наслідками давнього укрупнення адміністративних районів, проведеного ще понад півстоліття тому. Зокрема, Уманський район Черкаської області (рис. 1) в його сучасних межах саме тоді був утворений шляхом об'єднання Бабанського, Ладизинського та Уманського (у старих, вужчих межах) районів. Тому законо-

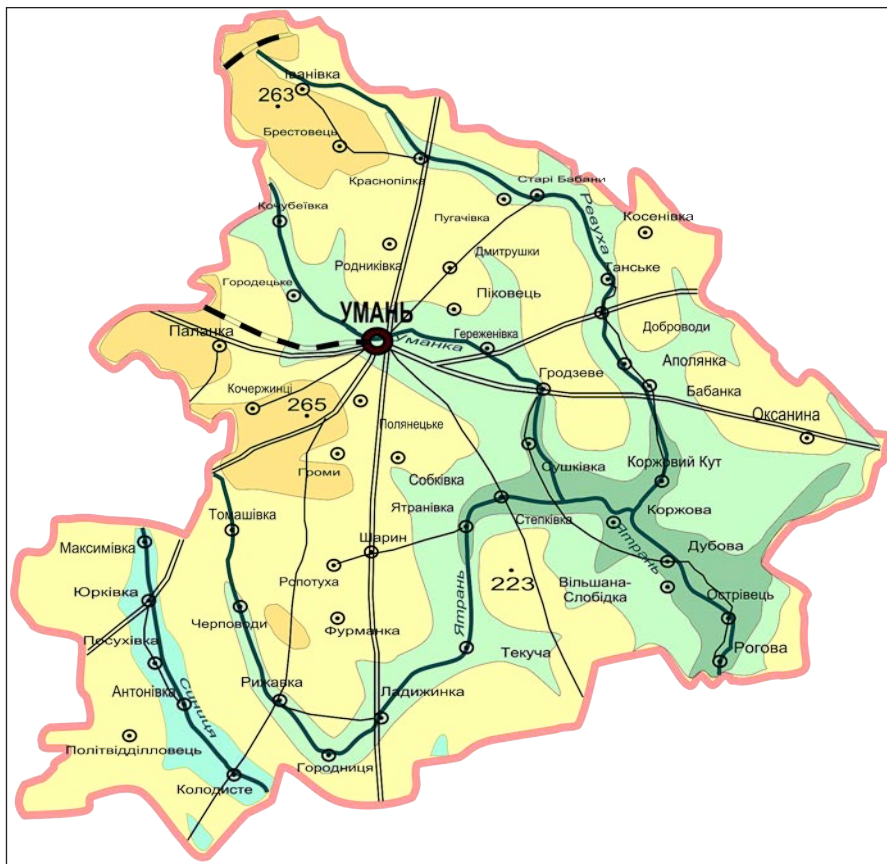

Рис. 1. Фізична картосхема Уманського району Черкаської області (Географічна енциклопедія України, 1993)

мірно, що місто Умань істотно відсунуте на північ щодо теперішнього географічного центру району; воно перебувало майже в центрі колишнього, меншого за площею, Уманського району.

Подолання диспропорцій у просторовому розвитку України і в тому числі виведення зі стану периферійності центрального економічного району (території Кіровоградської й Черкаської областей), на нашу думку, можливе через інноваційний розвиток сфери послуг (яка за рівнем доходів і часткою зайнятого економічно активного населення є провідною галуззю господарства в постіндустріальному суспільстві), а також шляхом запровадження сучасних технологій у сільському господарстві (яке було, і буде галуззю спеціалізації характеризованого регіону), що має сприяти підвищенню його екологічності без шкоди для врожайності основних культур. Результатом такого господарювання на землі має стати реалізація стратегії сталого розвитку в агросфері характеризованого регіону та повернення всій Україні ролі «житниці Європи», що своєю чергою призведе до зростання валового національного продукту на душу населення, а отже, й рівня та якості його життя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зазначені вище факти свідчать про «внутрішню ізольованість» як центрального регіону України в загальнодержавному вимірі, так і центральних територій у межах деяких адміністративних областей і навіть районів. Схарактеризовані природні та історичні чинники призвели до виникнення своєрідної суспільно-географічної та геософічної аберації, пов'язаної зі зміщенням розташування структурних елементів у системі «центр – периферія». Зокрема, території всієї України властивий функціональний центр, просторово наближений до прикордоння (в тому числі «старого», що збігається з кордоном колишнього СРСР, де розташовані Львів та Одеса, та «нового», переважно українсько-російського, де зосереджені Київ і Харків). Разом із тим серединні території мають ознаки «внутрішньої периферії».

Подальші дослідження порушеної нами проблеми можливі в напрямі вивчення просторових аспектів сучасного процесу формування в Україні об'єднаних територіальних громад. Цей процес, особливості перебігу якого пов'язані не лише з географічними чинниками, відмічається неоднозначністю й суперечливістю, а завданням географів, на наше переконання, є

обґрунтування найбільш доцільних конфігурацій територій об'єднаних громад відповідно до критеріїв компактності, просторової доступності, усталених господарських зв'язків тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Географічна енциклопедія України: в 3-х т. Т. 3 (1993). Київ : Українська енциклопедія. [Geographical encyclopedia of Ukraine: in 3 volumes. V. 3. (2003). Kyiv: Ukrainiska entsyklopediia (in Ukrainian)].

2. Гукалова, І.В. (2019). Немонетарні фактори формування якості життя населення регіонів України в контексті інклюзивного суспільного поступу. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю), м. Херсон, 3–4 жовтня 2019 р. / За заг. ред. І. Пилипенка, Д. Мальчикової.* Херсон : Видавничий дім «Гельветика». С. 81–84. [Hukalova, I.V. (2019). Non-monetary factors of shaping the quality of the life of the population of the regions of Ukraine in the context of the inclusive social progress. *Regional problems of Ukraine: geographical analysis and searching of the ways of decision: materials of the VIII All-Ukrainian scientific and practical conference (with the international partnership), Kherson, October, 3-4, 2019 / Red. I. Pylypenko, D. Malchikova.* Kherson : Publishing house "Helvetica". P. 81–84 (in Ukrainian)].

3. Кисельов, Ю.О., Сонько, С.П. (2019). Суспільно-географічні аспекти периферійності центрального регіону України. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю), м. Херсон, 3-4 жовтня 2019 р. / За заг. ред. І. Пилипенка, Д. Мальчикової.* Херсон : Видавничий дім «Гельветика». С. 128–130. [Kyseliov, Yu.O., Sonko, S.P. (2019). Society and geographical aspects of periphery state of the central region of Ukraine. *Regional problems of Ukraine: geographical analysis and searching of the ways of decision: materials of the VIII All-Ukrainian scientific and practical conference (with the international partnership), Kherson, October, 3-4, 2019 / Red. I. Pylypenko, D. Malchikova.* Kherson : Publishing house "Helvetica" P. 128-130 (in Ukrainian)].

4. Пилипенко, І.О. (2015). Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація: монографія. Херсон: Грін Д.С. [Pylypenko, I.O. (2015). Society and geographical periphery: conception, parameterization and delimitation : a monograph. Kherson : Hrin D.S. (in Ukrainian)].

5. Сонько, С.П. (2003). Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми : монографія. Київ : Ніка-центр. [Sonko, S.P. (2003). Space development of the social and nature systems: a way to a new paradigm: a monograph. Kyiv: Nika-Tsent (in Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

The article was submitted for publication on 30.05.2019

УДК 911.3:314.151.3–054.73

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-6>

Логвинова М.О.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
logvinova_mari94@ukr.net
ORCID: 0000-0003-3190-710X

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ЯК КАТЕГОРІЯ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Актуальність статті зумовлена появою на території України категорії вимушених мігрантів – внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). Внаслідок військової агресії Росії проти України з 2014 року, анексії Автономної Республіки Крим, проведення антитерористичної операції на Донбасі, понад 1 млн населення України змушені були покинути свої будинки, рятуючи власне життя. ВПО швидко стали об'єктом наукових досліджень українських науковців, оскільки Україна ще не стикалася з подібною проблемою, а самі переселенці потребували захисту, забезпечення прав та свобод та вирішення їх нагальних першочергових проблем. Для цього необхідно створити нормативно-правову базу та чітко визначити цю категорію вимушених мігрантів. Метою роботи є аналіз інтерпретацій поняття «внутрішньо переміщена особа», виділення авторської дефініції означеного поняття.

Автором здійснено класифікацію вимушених мігрантів, серед яких виділяють вимушених зовнішніх (міжнародних) мігрантів (біженці та особи, які шукають притулку) та вимушених внутрішніх мігрантів (внутрішньо переміщені особи). Серед причин, які зумовлюють вимушену міграцію, виділені: політичні, екологічні (стихійні лиха, екологічні зміни, антропогенні катастрофи), впровадження проектів соціально-економічного розвитку. На основі аналізу наявних визначень поняття «внутрішньо переміщені особи» автором представлено власне визначення цієї категорії. За авторським визначенням, внутрішньо переміщені особи – це особи або групи осіб, які є громадянами України або громадянами інших держав, перебувають на території України на законних підставах, які вимушені залишити місця свого постійного проживання в результаті ускладнення політичної, соціально-економічної, екологічної ситуації у певній адміністративно-територіальній одиниці держави з метою уникнення проявів насильства, порушення прав людини, наслідків стихійних або антропогенних лих, екологічних змін, проектів соціально-економічного розвитку задля збереження життя та свободи та не перетнули міжнародно визнаних державних кордонів.

Ключові слова: ВПО, внутрішнє переміщення населення, переселенець, мігрант, вимушена міграція, біженець.

Lohvynova M.O. INTERNALLY DISPLACED PERSONS AS A CATEGORY OF FORCED MIGRANTS: CONCEPT AND SIGNS

The relevance of this scientific work is due to the emergence in Ukraine of the category of forced migrants – internally displaced persons (IDPs). Due to the military aggression of Russia against Ukraine since 2014, the annexation of the Autonomous Republic of Crimea, and the anti-terrorist operation in the Donbass, more than 1 million people of Ukraine were forced to leave their homes, saving their own lives. And the IDPs themselves quickly became the object of scientific research by Ukrainian scientists, since Ukraine had not yet faced a similar problem, and the displaced persons themselves needed protection, ensuring rights and freedoms and solving their pressing priority problems. For this, it is necessary to create a regulatory framework and clearly define this category of forced migrants. The aim of the work is to analyze interpretations of the concept of “internally displaced persons”, creating an author’s definition of this concept.

The author classifies forced migrants, among whom are distinguished forced external (international) migrants (refugees and asylum seekers) and forced internal migrants (internally displaced persons). Among the reasons that determine forced migration are highlighted: political, environmental (natural disasters, environmental changes, man-made disasters), the introduction of projects for socio-economic development. Based on the analysis of existing definitions of the concept of “internally displaced persons”, the author presents his own definition of this category. According to the author’s definition, internally displaced persons are persons or groups of people who are citizens of Ukraine or citizens of other states who are legally in Ukraine who are forced to leave their places of permanent residence as a result of the complication of the political, socio-economic, and environmental situation in a certain administrative-territorial unit of the state in order to avoid manifestations of violence, violation of human rights, consequences of natural or man-made disasters, environmental changes, projects of socio-economic development for the sake of preserving life and freedom, and did not cross internationally recognized state borders.

Key words: IDPs, internal displacement, frontiersman, migrant, forced migration, refugee.

Постановка проблеми. В умовах економічної та політичної глобалізації змінюються не лише базові характеристики міграційних процесів, але й фактори, що їх визначають. Збільшується роль легальних та нелегальних міграційних потоків, особливо на Європейському континенті. Занепокоєння світової спільноти викликають і тенденції вимушеного переміщення населення на кордонах країн, що набули глобальної проблеми та наслідків. Такі переміщення населення викликані різноманітними причинами: громадянськими війнами, бідністю та злиднями, стихійними лихами та екологічними катастрофами тощо. Знищення біполярного світового порядку наприкінці ХХ століття, різке збільшення кількості заяв про надання притулку та поява «змішаних потоків», розмивання концепції державного суверенітету підтверджує зростання вимушених внутрішніх переміщень населення. Після закінчення «холодної війни» головними стратегічними цілями держав було підтримання високого рівня політичної, економічної, військової сфер, що призвело до помітного збільшення внутрішніх війн та розколу держав, а мільйони людей опинились у скрутному становищі на кордонах своїх власних держав. За даними міжнародної статистики, на цей час чисельність внутрішньо переміщених осіб по всьому світу складає 28 млн осіб (Офіційний сайт Міжнародної організації з міграції).

Внаслідок військової агресії Росії проти України, анексії Автономної Республіки Крим, проведення антитерористичної операції (АТО) на Донбасі (з 30 квітня 2018 р. – операції об'єднаних сил) Україна входить в топ-10 країн світу за чисельністю внутрішньо переміщених осіб. Такі вимушені міграції населення створюють серйозні наслідки для нашої країни, впливають на її економічне та суспільно-політичне життя. А самі переселенці зіштовхнулись із різного роду проблемами: економічними, соціально-психологічними, інституційно-правовими. Внутрішньо переміщені особи як категорія вимушених мігрантів часто прирівнюються до біженців, що дає їм право потребувати міжнародного захисту у країні свого проживання.

Варто зазначити, що з поняттям «внутрішньо переміщені особи» Україна зіткнулась вперше у 2014 році. Тому актуальним залишається проблема уточнення поняттєво-термінологічного апарату дослідження міграцій, у якому поняття «внутрішньо переміщені особи» займає одне з важливих місць. Все це

зумовлює надзвичайну важливість проведення комплексних досліджень вимушених міграцій в Україні, необхідних для чіткого визначення статусу ВПО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Внутрішньо переміщені особи виступають об'єктом міждисциплінарних досліджень. Проблематикою ВПО у контексті міграційних процесів займаються соціологи, політологи, правознавці, економісти, історики, демографи, суспільні географи. Зокрема, генезис поняття «внутрішньо переміщена особа» вивчали правознавці К.Є. Гожда, О.П. Рекотова (Гожда, Рекотова, 2018). Т.Р. Кульчицький проаналізував поняття «ВПО» як об'єкта соціального та правового регулювання, визначив основні ознаки ВПО в Україні (Кульчицький, 2017). М.І. Малиха наголошує, що ВПО – це особи, які були змушені покинути місце свого проживання та не залишили територію України, тому потребують визначення свого статусу та забезпечення прав та свобод. Визначення статусу ВПО є необхідним для вирішення проблем переселенців та регулювання наслідків, до яких призводить така форма вимушеної міграції (Малиха, 2015). Наукові підходи до визначення ВПО та своє власне визначення сформулювали Л.Р. Наливайко, А.Ф. Орешкова (Наливайко, Орешкова, 2018). О.З. Кхасраві здійснює співвідношення таких правових категорій, як «міграція», «внутрішнє переміщення населення», «внутрішньо переміщена особа», «переселенець», пропонує авторську дефініцію вказаних понять (Кхасраві, 2016). О.О. Проценко розглядає феномен внутрішньо переміщених осіб у контексті вимушеної міграції, обґрунтовує необхідність концептуалізації поняття «внутрішньо переміщені особи» з позицій соціологічного підходу (Проценко, 2018).

М.М. Сірант аналізує причини вимушеного переміщення населення, особливості правового статусу осіб, переміщених всередині країни (осіб чи груп людей, які були вимушені покинути свої домівки, щоб урятуватися від збройних конфліктів, проявів насильства або масових порушень прав людини) (Сірант, 2015). Теоретизуванням поняття «ВПО» займалась і Я.П. Турецька (Турецька, 2017). Поняття «вимушено переміщені особи» із соціологічної точки зору було конкретизовано Г. Гудвіном-Гіллом (Гудвін-Гілл, 1997) та М. Ніколайчук (Nikolajchuk, 2005).

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в аналізі інтерпретацій поняття

«внутрішньо переміщена особа», виділенні авторської дефініції цього поняття. Ключовими питаннями нашої роботи є такі:

- хто такі внутрішньо переміщені особи?;
- чим вони відрізняються від інших категорій вимушених мігрантів? Відповідно до мети дослідження були поставлені наступні завдання: визначити структуру та причини вимушеної міграції; проаналізувати наявні вітчизняні та міжнародні визначення поняття «внутрішньо переміщені особи»; запропонувати власне визначення поняття «внутрішньо переміщені особи»; визначити особливості та ознаки внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вимушена внутрішня міграція розглядається як необхідне переміщення особи всередині держави, яке призводить до зміни її правового статусу через закон та на основі адміністративного правозастосовного акта та зміни місця постійного проживання. Вимушена внутрішня міграція опосередковується через воєнні, політичні події, переслідування людей на ґрунті релігії або етнічної приналежності, здійснення по відношенню до них або членів їхніх родин насильства. Концепція вимушеного переміщення населення охоплює такі міграційні рухи, як втеча, евакуація, переміщення і переселення. Міжнародна організація з міграції визначає вимушеного мігранта як будь-яку особу, яка мігрує, щоб «уникнути

переслідувань, конфліктів, репресій, стихійних лих та антропогенних катастроф, екологічної деградації чи інших ситуацій, які ставлять під загрозу її життя, свободу або засоби існування» (Офіційний сайт Міжнародної організації з міграції). Міжнародна асоціація з вивчення вимушеної міграції (IASFM) визначає її як «переміщення біженців і внутрішньо переміщених осіб (осіб, переміщених в результаті конфліктів), а також людей, переміщених в результаті стихійних або екологічних лих, хімічних або ядерних катастроф, голоду або проектів у галузі розвитку» (Офіційний сайт Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції).

Міжнародна організація з міграції серед вимушених мігрантів виділяє внутрішньо переміщених осіб (внутрішні вимушені мігранти), біженців та осіб, які шукають притулку (зовнішні або міжнародні мігранти) (рис. 1).

Причинами вимушеної міграції можуть бути такі: політичні (війна, громадянська війна, політичні репресії, насильство, релігійні конфлікти, переслідування за ознакою національності, раси, релігії, соціальної групи, політичних переконань); стихійні лиха (повінь, цунамі, зсув, землетрус, виверження вулканів тощо); екологічні зміни (біологічні, фізичні, хімічні зміни в екосистемі, повільні кліматичні зміни, опустелювання, підвищення рівня моря, збезлісення та деградація земель); антропо-

Рис. 1. Класифікація вимушених мігрантів

Складено автором на основі узагальнень з Офіційного сайту Міжнародної організації з міграції та Офіційного сайту Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції

генні катастрофи (промислові аварії, аварії, пов'язані з хімічними речовинами або радіоактивністю); впровадження проектів соціально-економічного розвитку (будівництво гребель для гідроенергетики та іригації, видобуток корисних копалин, будівництво доріг, портів, аеропортів, створення природоохоронних парків, заповідників, біосферних проектів тощо) (Офіційний сайт Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції).

Т.В. Жванія зазначає, що вимушена міграція являє собою зміну місця постійного проживання особи або групи осіб внаслідок воєнних, політичних подій, етнічних або релігійних переслідувань, здійснення по відношенню до них або членів їх родин насильства (Жванія, 2015: 49–50).

В українській науковій літературі, засобах масової інформації таких людей визначають як «внутрішній мігрант», «внутрішній біженець», «вимушений мігрант», «переселенець», «вимушений переселенець», в офіційних документах – як «внутрішньо переміщені особи», що відповідає англomовному терміну “internally displaced persons” (IDPs). Саме такий термін закріплений у «Керівних принципах з питань внутрішнього переміщення» Організації Об'єднаних Націй (Керівні принципи). Термін “internally displaced persons” введений у науковий обіг російсько-американським демографом Є.М. Кулішером у 1943 році на сторінках праці «Переміщення населення в Європі», який застосовувався вченим щодо осіб, які під час Другої світової війни змушені були змінити місце свого проживання (Kulischer, 1949).

Зауважимо, що коли питання ВПО з'явилося на порядку денному на міжнародному рівні (початок 1990-х рр.), визначення поняття ВПО не існувало. Ідентифікуючи ВПО, представник генерального секретаря ООН з питань внутрішнього переміщення зважав на такі їх особливості: недобровільний характер переміщення та переміщення у межах державних кордонів (головна особливість, яка відрізняє ВПО від біженців). Крім воєнних конфліктів, причиною переміщення населення можуть стати природні стихійні лиха, наприклад, повені, землетруси, виверження вулканів, урагани, а також антропогенні катастрофи, ядерні або хімічні аварії, проекти економічного розвитку тощо (Офіційний сайт Управління Верховного комісара ООН).

Проте наведене визначення ВПО обмежувалося лише тими, хто раптово або несподівано

залишив свої будинки, незважаючи на те, що у ряді країн, таких як М'янма, Ефіопія, Ірак тощо, внутрішнє переміщення чітко організоване державною політикою та триває десятиліттями. ВПО стають жертвами цілеспрямованої політики, спрямованої на їх переміщення та насильницьке переселення. Така практика часто має етнічний чи релігійний характер і прирівнюється до так званої «етнічної чистки», порушуючи принципи недискримінації.

Міжнародна спільнота, яка раніше за Україну зіштовхнулася з внутрішньо переміщеними особами, затвердила правову базу щодо переселенців. Головним документом, який визначає права внутрішньо переміщених осіб всередині країни, є Керівні принципи УВКБ ООН, затверджені 1998 року, а проблема переселенців є пріоритетною у світових справах. Ці принципи містять 30 положень, які не мають обов'язкової юридичної сили, проте вони містять визначення внутрішньо переміщених осіб як певної категорії населення, яка була вимушена покинути місце свого фактичного проживання, аби уникнути наслідків воєнного озброєного конфлікту, ситуацій насилля, порушень прав людини, стихійних чи антропогенних лих, а також ті, що не перетнули міжнародно визначений державний кордон (Керівні принципи). Згідно з цим визначенням внутрішньо переміщені особи в Україні з'явилися ще задовго до воєнного конфлікту на Донбасі чи анексії Криму, коли внаслідок аварії на ЧАЕС у 1986 році було евакуйоване понад 150 тис. осіб та переселено населення із 76 населених пунктів (Годжа, Рекотова, 2018).

Е. Моонеу стверджує, що вимушені міграції є причиною появи категорії населення, яка шукає притулку або всередині країни, або за її межами. Автор називає цю категорію мігрантів «вимушеними мігрантами» або «переміщеними особами», хоча її помилково називають біженцями. Тому, незважаючи на наявні дефініції, концептуалізація терміну «ВПО» все ще обговорюється (Mooney, 2005).

В Україні визначення поняття «ВПО» закріплено у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Відповідно до нього ВПО – це громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, яка на законних підставах перебуває на території України та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили покинути місце свого попереднього проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків

збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (Закон України «Про забезпечення прав і свобод...»).

Г. Гудвін-Гілл відносить до внутрішньо переміщених осіб тих, які раптово були змушені покинути власні будинки внаслідок збройного конфлікту, внутрішньої ворожнечі, систематичних порушень прав людини або стихійних і перебувають на території власної країни (Гудвін-Гілл, 1997).

М. Ніколайчук під ВПО розуміє специфічну цільову групу реалізації міграційної політики, яка характеризується різномірними ознаками, детермінованими особливими потребами, особистісними характеристиками та впливами зовнішнього середовища (Nikolajchuk, 2005).

М.І. Малиха зазначає, що ВПО – це категорія населення, з якою світова громадськість стикається протягом багатьох років, проте на території незалежної України така категорія населення з'явилася вперше. Узагальнено до ВПО автор відносить громадян держави, які через воєнні дії та їх наслідки змушені були покинути постійне місце проживання з метою захисту свого життя та при цьому не перетнули межі державного кордону (Малиха, 2015).

В.І. Михайловський розуміє під ВПО громадян України або осіб без громадянства або іноземців, які перебувають на території України на законних підставах і змушені та/або вимушені покинути своє житло або місце свого постійного проживання, зокрема, в результаті чи з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, постійних проявів насильства, порушень прав людини, природних чи техногенних катастроф, окупації території іноземною державою або порушень норм міжнародного гуманітарного права або інших обставин, що походять з попередніх ситуацій, які можуть радикально змінити суспільний порядок (Михайловський, 2016: 155).

Л.Р. Наливайко, А.Ф. Орешкова також дають власне тлумачення внутрішньо переміщеним особам, під якими розуміють громадян України, громадян інших держав або осіб без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання на території України, проте змушені залишити місце свого постійного проживання всередині міжнародно визнаних кордонів держави внаслідок переслідувань, загрози життя, безпеки чи свободи,

відчуття наслідків насильства, зовнішньої агресії, іноземної окупації, збройних зіткнень, природних чи техногенних катастроф (Наливайко, Орешкова, 2018: 38).

Н.С. Ісаєва пропонує розглядати ВПО як осіб, які покинули місце свого постійного проживання внаслідок впливу або загрози впливу масових збройних конфліктів (сутичок, погромів) на ґрунті етнічних, расових, релігійних, гендерних, політичних чи будь-яких інших розбіжностей, воєнних дій, епідемій, катастроф природного чи техногенного характеру та знаходяться у межах державних кордонів (Ісаєва, 2018: 73).

Т.Р. Кульчицький під вимушено переміщеними особами розуміє громадян держави, які через воєнні дії та їх наслідки змушені були покинути постійне місце проживання задля забезпечення свого життя, при цьому не перетинаючи межі державного кордону (Кульчицький, 2017: 56).

Варто зазначити, що поняття «внутрішньо переміщена особа» часто ототожнюється з поняттям «біженець», але це зовсім різні поняття, які навіть не можна порівнювати між собою. Головною відмінністю даних понять є те, що внутрішньо переміщені особи не перетинають кордонів своєї держави, на відміну від біженців, які шукають притулку за кордоном (Сірант, 2015). Ця відмінність закріплена юридично, оскільки плутанина цих понять викликає багато суперечок: називаючи внутрішньо переміщених осіб України біженцями, можна помилково зробити висновки, що тимчасово окупована Російською Федерацією Автономна Республіка Крим та частини Донецької та Луганської областей не є територіями України.

Узагальнюючи вказані визначення, виділяємо особливості внутрішньо переміщених осіб в Україні, які відрізняють їх від інших мігрантів, – це примусове покидання місця свого попереднього проживання та переміщення у межах певних адміністративно-територіальних одиниць всередині країни. Основними ознаками внутрішнього переміщення населення та появи внутрішньо переміщених осіб як суспільно-географічної категорії є розвиток суспільно-географічного процесу, який полягає у зміні місця проживання особи або групи осіб, перетині у процесі переміщення населення меж різних адміністративно-територіальних одиниць, тимчасовій або постійній зміні місця проживання та зайнятості населення, добро-

вільному або примусовому характері міграційних переміщень та виступає одним із видів соціальної мобільності, змінюючи соціальний статус, рід занять тощо.

Висновки з проведеного дослідження.

Вимушена міграція – міграція, що має вимушений, раптовий характер, зумовлений загрозою для життя мігрантів у результаті стихійних, військових дій або переслідувань за політичними причинами, національною ознакою, має тимчасовий або постійний характер та охоплює такі категорії мігрантів, як біженці, внутрішньо переміщені особи, особи, які шукають притулок. На основі аналізу наявних у міжнародній та зарубіжній літературі визначень поняття «внутрішньо переміщені особи» зазначаємо, що їх наявність зумовлена не лише воєнними конфліктами. Головними ознаками ВПО є:

- наявність громадянства України;
- наявність причин покинути певну адміністративно-територіальну одиницю України, проте не перетинати міжнародно визнані кордони держави;
- наявність права на постійне проживання в Україні;
- потреба у захисті прав та свобод.

На основі зазначеного вище пропонуємо власне тлумачення терміна «внутрішньо переміщені особи» – це особи або групи осіб, які є громадянами України або громадянами інших держав, перебувають на території України на законних підставах, які вимушені залишити місце свого постійного проживання в результаті ускладнення політичної, соціально-економічної, екологічної ситуації у певній адміністративно-територіальній одиниці держави з метою уникнення проявів насильства, порушення прав людини, наслідків стихійних або антропогенних лих, екологічних змін, проектів соціально-економічного розвитку задля збереження життя та свободи та не перетнули міжнародно визнаних державних кордонів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гожда, К.Є., Рекотова, О.П. (2018). Генезис поняття «внутрішньо переміщених осіб». *Молодий вчений*, 4(2), 659–662. [Hozhda, K.E., Rekotova, O.P. (2018). Genesis of the concept of “internally displaced persons”. *Young Scientist*, 4 (2), 659–662 (in Ukrainian)].
2. Гудвін-Гілл, Г.С. (1997). Статус біженця в міжнародному праві. Москва, 648. [Hudvin-Hill, H.S. (1997). *Refugee status in international law*. Moscow, 648 (in Ukrainian)].

3. Жванія, Т.В. (2015). Сучасна вимушена міграція: соціально-політичні аспекти. *Сучасне суспільство*, 2(2), 46-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2015_2%282%29_7. [Zhvaniia, T.V. (2015). *Modern forced migration: socio-political aspects*. *Modern Society*, 2 (2), 46-56. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2015_2%282%29_7 (in Ukrainian)] (дата звернення: 01.08.2019).

4. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>. [The Law of Ukraine “On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons” dated 20.10.2014. No. 1706-VII. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (in Ukrainian)] (дата звернення: 01.08.2019).

5. Ісаєва, Н.С. (2018). Теоретико-правова характеристика визначення поняття «внутрішньо переміщені особи». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 4, 70-75. [Isaieva, N.S. (2018). Theoretical and legal characteristics of the definition of “internally displaced persons”. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 4, 70–75 (in Ukrainian)].

6. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. Агентство ООН у справах біженців (UNHCR). URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf> [Guidelines on internal displacement. United Nations Refugee Agency (UNHCR). Retrieved from: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf> (in Ukrainian)] (дата звернення: 01.08.2019).

7. Кульчицький, Т.Р. (2017). Поняття та ознаки внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Адміністративне право і процес*, 1(19), 51-57. [Kulchytskyi, T.R. (2017). Concept and signs of internally displaced persons in Ukraine. *Administrative Law and Procedure*, 1 (19), 51-57 (in Ukrainian)].

8. Кхасраві, О.З. (2016). Поняття та підстави внутрішніх переміщень населення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*, 3(1), 154–157. [Kkhasravi, O.Z. (2016). The concept and foundations of internal population movements. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Jurisprudence Series*, 3 (1), 154-157 (in Ukrainian)].

9. Малиха, М.І. (2015). До проблеми сутності поняття «внутрішньо переміщені особи»: державна політика та регіональна практика. *Грані*, 8, 6–11. [Malykha, M.I. (2015). To the problem of the essence of the concept of “internally displaced persons”: state policy and regional practice. *Grani*, 8, 6–11 (in Ukrainian)].

10. Михайловський, В.І. (2016). Внутрішньо переміщені особи – особливості національного та міжнародно-правового забезпечення. *Адміністративне право і процес. Фінансове право*, 4, 151–155. [Mykhailovskiy, V.I. (2016). Internally displaced persons – features of national and international legal support. *Administrative law and process. Financial Law*, 4, 151–155 (in Ukrainian)].

11. Наливайко, Л.П., Орешкова, А.Ф. (2018). Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття.

Право і суспільство, 1(1), 34–39. [Nalyvaiko, L.P., Orieshkova, A.F. (2018). Internally displaced persons: definition of a concept. *Law and Society*, 1 (1), 34–39 (in Ukrainian)].

12. Офіційний сайт Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції. URL: <http://iasfm.org>. [Official website of the International Association for the Study of Forced Migration. Retrieved from: <http://iasfm.org>] (дата звернення: 01.08.2019).

13. Офіційний сайт Міжнародної організації з міграції. Режим доступу: iom.org.ua. [Official website of the International Organization for Migration. Retrieved from: iom.org.ua] (дата звернення: 01.08.2019).

14. Офіційний сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. URL: <http://unhcr.org.ua/uk/component/content/article/2-uncategorised/1261-karta-vnutrishnyohopereselelnia-angliyskoju>. [Official site of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/uk/component/content/article/2-uncategorised/1261-karta-vnutrishnyohopereselelnia-angliyskoju>] (дата звернення: 01.08.2019).

15. Проценко, О.О. (2018). Внутрішньо переміщені особи як категорія теоретизування та соціальної практики, *Грані*, 21 (4), 47–55. [Protsenko, O.O. (2018). Internally displaced persons as a category of

theorizing and social practice, *Grani*, 21 (4), 47–55 (in Ukrainian)].

16. Сірант, М.М. (2015). Біженці та внутрішньо переміщені особи: співвідношення понять. *Митна справа*, 2(2.2), 154–159. [Sirant, M.M. (2015). Refugees and internally displaced persons: correlation of concepts. *Customs*, 2 (2.2), 154–159 (in Ukrainian)].

17. Турецька, Я.П. (2017). Співвідношення понять «біженець» та «внутрішньо переміщена особа». *Порівняльно аналітичне право*, 5, 72–74. [Turetska, Ya.P. (2017). Correlation of the concepts of “refugee” and “internally displaced person”. *Comparative Analytical Law*, 5, 72–74 (in Ukrainian)].

18. Kulischer, E.M. (1949). Displaced Persons in the Modern World. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 262, Reappraising Our Immigration Policy, 166–177.

19. Mooney, E. (2005). The Concept of Internal Displacement and the Case for Internally Displaced Persons as a Category of Concern. *Refugee Survey Quarterly*, 24 (3), 9–26.

20. Nikolajchuk, M. (2005). The constituent elements of the mechanism of regulation of migration processes of the rural population. *Regional economy*, 3 (37), 105–112.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2019

The article was submitted for publication on 23.05.2019

УДК 911.3:338.48(477.61)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-7>

Любіцева О.О.,
доктор географічних наук,
завідувач кафедри країнознавства і туризму
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
loa13@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8508-9395

Заваріка Г.М.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри міжнародної економіки та туризму
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
dgalina_10@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5601-9331

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПОСТКОНФЛІКТНИЙ ПЕРІОД

Визначено актуальну потребу у суспільно-географічних дослідженнях регіону, в тому числі і туризму. Саме туризму належить важлива суспільно-географічна функція відновлення мирного життя в регіоні, побудови соціально відповідального суспільства. Туризм повинен стати своєрідним ментором соціальних трансформацій, адже, спілкуючись між собою, люди ніколи не повірять у неправду, яка використовується під час інформаційних війн. Представлено авторську карту туристичних ресурсів Луганської області станом на 2019 рік, що сприятиме вирішенню гострої проблеми нестачі оновленої географічної та картографічної інформації. Наголошено на важливості та практичній значимості розроблення стратегічних напрямків розвитку туризму в регіоні. Це пов'язано із трансформаційними змінами, які відбулися в області останнім часом, зокрема конфліктом та перебудовою спеціалізації. Запропоновано авторське бачення пріоритетних напрямків розвитку туризму в постконфліктний період. Встановлено основні проблеми, що стримують розвиток туризму в регіоні. Серед основних завдань зазначено: підвищення конкурентоспроможності туристичної сфери, збільшення зайнятості в туристичній сфері, підвищення привабливості та розвиток туристичного потенціалу Луганської області. Наведено рекомендації щодо необхідності збереження всіх туристичних ресурсів, особливо культурно-історичних. Обґрунтовано необхідність розроблення стратегічних напрямків розвитку туризму в регіоні. Запропоновано основні стратегічні заходи розвитку туризму на місцях: розвиток професійного мистецтва; культурні заходи; збереження нематеріальної культурної спадщини, підтримка та розвиток самодіяльної народної творчості; розвиток мережі закладів культури та дозвілля та закладів професійного мистецтва Луганської області; розвиток та збереження кадрового потенціалу працівників; підтримка додаткової освіти у цій галузі; організаційні заходи включають організацію та проведення обласного щорічного конкурсу професійної майстерності «Зірка туризму»; створення та розвиток інформаційного порталу «Туризм Луганщини».

Ключові слова: туризм, культура, стратегія, розвиток, постконфліктний період, соціально відповідальний туризм.

Liubitseva O.O., Zavarika H.M. STRATEGIC DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF TOURISM IN LUHANSK REGION IN THE POST-CONFLICT PERIOD

The actual need for social and geographical research of the region, including tourism, is determined. It is tourism that has an important social and geographical function of restoring peaceful life in the region, building a socially responsible society. Tourism should become a kind of mentor for social transformation, because when communicating with one another, people will never believe in the lies used in the information wars. The author presents a map of tourist resources of Lugansk region as of 2019, which will help solve the acute problem of lack of updated geographical and mapping information. The importance and practical importance of the development of strategic directions of tourism development in the region. This is due to the transformational changes that have taken place in the area in recent years, in particular the conflict and the restructuring of specialization. The author's vision of priority directions of tourism development in the post-conflict period is offered. The main problems hindering

the development of tourism in the region are identified. Among the main tasks it is specified: increase of competitiveness of the tourist sphere, increase of employment in the tourist sphere, increase of appeal and development of tourist potential of the Luhansk region. Recommendations on the need to preserve all tourist resources, especially cultural and historical ones, are given. The necessity of development of strategic directions of tourism development in the region is substantiated. The main strategic measures of tourism development in the field are proposed: the development of professional art; cultural events; the preservation of intangible cultural heritage, support and development of Amateur folk art; the development of a network of cultural and leisure institutions and institutions of professional art of the Luhansk region; the development and preservation of personnel potential of workers; support for additional education in the field; organizational measures include the organization and holding of the regional annual competition of professional skill "Star of tourism"; creation and development of the information portal "Tourism of Luhansk region".

Key words: tourism, culture, strategy, development, post-conflict period, socially responsible tourism.

Постановка проблеми. Проведений у попередніх роботах аналіз потенційних можливостей туристичної індустрії Луганській області дозволяє зробити висновок про те, що в регіоні є значний туристський потенціал. Також слід наголосити, що мова йде поки про підконтрольні українському уряду території. Відпрацювавши позитивний досвід стратегічних напрямків розвитку туризму на півночі, буде легше інтегрувати південні райони області. Разом з тим існує ряд проблем, характерних для сучасного стану сфери туризму.

Основними проблемами, що стримують розвиток туризму Луганської області, є:

- недостатньо розвинена туристична інфраструктура (недостатня кількість засобів розміщення туристського класу із сучасним рівнем комфорту, недостатня кількість підприємств громадського харчування, придорожного сервісу (Зелені стоянки), об'єктів дозвілля та розваги на туристських маршрутах);
- недостатня кваліфікація кадрів в об'єктах розміщення і харчування, гідів та екскурсіводів;
- наявність конфлікту на території області;
- нерозвинена інфраструктура велосипедного туризму;
- необхідність реставрації об'єктів культурної спадщини;
- недостатня інформованість про Луганську область як туристського напрямку;
- відсутність широкої лінійки сформованих туристичних продуктів, що відповідають сучасним стандартам якості і запитам різних цільових аудиторій;
- недостатній рівень міжгалузевої координації та взаємодії під час вирішення питань розвитку туризму;
- відсутність системного підходу в роботі з розвитку туризму в органах місцевого самоврядування Луганської області;
- необхідність розвитку спеціалізованих видів туризму;

– необхідність створення інформаційно-туристичних центрів, що фінансуються з бюджетних коштів.

Мінімізувати негативний вплив перерахованих вище факторів можливо на основі комплексного підходу, що передбачає поєднання довгострокових заходів, спрямованих на розвиток туристичної інфраструктури, і середньо- і короткострокових заходів, орієнтованих на формування і просування різноманітних туристичних продуктів, що відображають потенційні туристичні можливості Луганської області.

З урахуванням викладеного можна зробити висновок про актуальність і обґрунтовану необхідність вирішення першочергових завдань із розвитку туризму в Луганській області, створення конкурентоспроможного ринку туристичних послуг та підвищення рівня і якості життя населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні на законодавчому рівні схвалено Стратегію розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Це дало поштовх для розроблення регіональних стратегій розвитку туризму. Вагомий внесок у теорію досліджуваного питання зробили українські вчені В.Ф. Беседін, М.І. Долішній, О.О. Любіцева., О.В. Мальська, Л.В. Мазнік, О.М. Невелєв, В.І. Пила, А.В. Сидорова, О.С. Чмир, О.В. Шершньова, І.М. Школа, Е.В. Щепанський та інші. Так, О.В. Мальська розглядає стратегію розвитку туризму, яка повинна передбачати комплексний структурно-функціональний методичний підхід, який полягає в поєднанні різноманітних компонентів туристичної індустрії та її інфраструктури (Malski, 2001). О.В. Шершньова трактує стратегію розвитку туризму як розроблення загальної концепції розвитку цільових програм, для реалізації яких необхідний час і значні фінансові ресурси (Shershneva, 1999). А. Виноградарська

трактує стратегію розвитку туризму як специфічний управлінський план дій, спрямованих на досягнення встановлених цілей (Vineyard, 2000).

Але незважаючи на велику кількість робіт, у Луганської області на цей час відсутня стратегія розвитку туризму і тільки планується її розроблення, тому запропонована робота є дуже актуальною. Автор статті досліджувала проблему та наголошувала на стратегічних можливостях розвитку курортів у регіоні (Zavarika, 2015).

Постановка завдання. Метою дослідження є розроблення стратегічних напрямів розвитку туризму Луганської області в постконфліктний період. Для досягнення мети були поставлені та виконані такі завдання:

- проаналізовано проблеми, що стримують розвиток туризму регіону;
- сформульовано першочергові завдання для збільшення туристичного потоку;
- визначено основні стратегічні заходи розвитку туризму області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реінтеграція тимчасово окупованих територій Донбасу в український простір потребує вирішення на державному рівні актуальних сьогодні проблемних питань, що пов'язані з бюджетними ризиками, зумовленими окупацією українських територій, погіршенням якості надання державних послуг та банківського обслуговування населення, яке проживає на тимчасово окупованих територіях і територіях «сірої зони», недоліком інформативності населення, занепадом багатьох сфер життя, демографічними, соціальними, економічними проблемами, зниженням темпів розвитку туризму, тощо. У цьому сенсі слід згадати про мультиплікативний ефект туризму. Він проявляється у стимулюванні розвитку супутніх сфер економічної діяльності – транспорту, автомобільних доріг, зв'язку, торгівлі, виробництва сувенірної продукції та продукції народних промислів, сфери послуг, громадського харчування, сільського господарства. Задовольняючи потреби екскурсантів і туристів, туристична індустрія є джерелом надходження коштів до бюджетів усіх рівнів. Туризм виконує важливу роль в комплексному вирішенні соціальних проблем, забезпечуючи зайнятість і підвищення якості життя населення. Впровадження в життя ідей соціально відповідального туризму також сприятиме прискоренню реінтеграції наших територій.

Одною із проблем розвитку туризму є відсутність географічної, статистичної, картографічної інформації, тому на основі проведеного дослідження, аналізу анкетних даних уперше за конфліктний період було розроблено туристичну карту Луганської області станом на 2019 рік (рис. 1).

Це перша праця за передконфліктний та конфліктний період в області, а зазначена розробка є вагомим підґрунтям для подальших географічних досліджень регіону.

Легенда до карти міститься в табл. 1.

Розроблена карта демонструє, що Луганська область має всі необхідні умови для масштабного розвитку багатьох видів туризму, але почати потрібно з розроблення стратегічних напрямків.

Пріоритети державної політики у сфері туризму встановлені стратегічними документами і нормативними правовими актами. Головним є Розпорядження КМУ від 16 березня 2017 р. № 168-р «Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року» (On approval of the Strategy for the development of tourism and resorts for the period up to 2026, 2017).

Основними пріоритетами у сфері туризму є: забезпечення інноваційного розвитку галузі туризму, розкриття і активізація туристського потенціалу, створення туристичних брендів, популяризація туристичної привабливості, популяризація територій і створення умов, в тому числі інфраструктурних для розвитку внутрішнього та в'їзного туризму.

Метою стратегії є збільшення туристичного потоку в Луганську область, розвиток в'їзного та внутрішнього туризму.

Досягнення мети буде забезпечено шляхом вирішення таких завдань: підвищення конкурентоспроможності туристичної сфери; збільшення зайнятості в туристській сфері; підвищення привабливості та розвитку туристичного потенціалу Луганської області.

Для цього пропонуються такі заходи:

1. Сприяння створенню та розвитку об'єктів туристичної інфраструктури та створення туристично-рекреаційних кластерів у Луганській області.

2. Забезпечення умов реалізації стратегії, які полягають у:

– проведенні соціологічних опитувань, розробленні методичних рекомендацій, спрямованих на створення умов в Луганській області для розвитку туризму;

ТУРИСТИЧНА КАРТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Рис. 1. Туристична карта Луганської області

Джерело: розроблено автором

Таблиця 1

Легенда до туристичної карти Луганської області

Індекс	Назва об'єкта	ГОТЕЛІ	
1	2	3	
ТЕАТРИ		1	5 зірок
1	Палац культури «Хіміків»	2	Nika Hotel
2	Луганський академічний російський драматичний	3	Zigana
3	Обласний академічний український музично-драматичний	4	Антрацит
4	Северодонецький міський театр драми	5	Астра
5	Театр ляльок	6	Вікторія
ПАМ'ЯТНИКИ		7	Вікторія
1	267й Стрілецькій дивізії	8	Вітязь
2	Афганцям	9	Донбасс
3	Афганцям	10	Ініціал
4	Баба з хлібом	11	Красний Луч
5	Братська могила 1943 р	12	Кремінна
6	В. Далю	13	Ксанаду
7	Вічний вогонь	14	Лисичанськ
8	Воїнам-Афганцям	15	Луганськ
9	Воїнам-інтернаціоналістам	16	Металург
10	Воїнам-інтернаціоналістам	17	Мир
11	Воїнам АТО	18	Наталі
12	Г.Г. Капустіну	19	Перлина
13	Героям 2-ої Світової Війни: Танк Т-34-85	20	Радянська
14	Жертвам Голодомору 1932-33 років	21	Ріо
15	Жінка із м'ячем	22	Сіверський Донець
16	Загиблим воїнам 1941-1945 рр.	23	Слов'янська
17	Загиблим шахтарям	24	Спорт
18	Загиблим шахтарям	25	Сталь
19	Загиблим шахтарям	26	Тропіканка
20	Знак 200-річчю Донбасу	27	Турист
21	І.Я. Франку	28	Україна
22	Кондратію Булавину	29	Центральний
23	Ліквідаторам Чорнобильської катастрофи	30	Центральний
24	М. Горькому	31	Ювілейний
25	Меморіал ліквідаторам аварії на ЧАЕС		
26	Місце страти Молодої Гвардії	МУЗЕЇ	
27	Могила Невідомого солдата	1	Авіаційно-технічний музей
28	Монумент Князю Ігорю	2	Краєзнавчий музей м. Білокуракиє
29	О.Г. Попугаєву	3	Краєзнавчий музей, Комишуваха
30	Обеліск	4	Краєзнавчий музей, м. Кремінна
31	Обеліск Перемоги	5	Краєзнавчий музей, м. Перевальськ
32	Орел	6	Краєзнавчий музей, м. Попасна
33	Пам'ятник захисникам Рубіжного	7	Лисичанський міський краєзнавчий музей
34	Пам'ятник ліквідаторам аварії на ЧАЕС	8	Луганський художній музей
35	Полковникові Гущенко І.В.	9	Меморіальний музей Б.Д. Грінченка
36	Працівнику Луганщини	10	Міський історичний музей Алчевська
37	Скульптура «Триумф Победы»	11	Міський музей м. Петровське
38	Скульптура «Переможці»	12	Міський музей Свердловська
39	Скульптура «Скорботна матір»	13	Музей історії м. Антрацит

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
40	Стелла Перемоги	14	Музей козацтва, с. Михайлівка
41	Т.Г. Шевченку	15	Музей Молодої гвардії
42	Т.Г. Шевченку	16	Музей Пархоменко. с. Макарів Яр
43	Танк Т-34	17	Народний музей історії об'єднання «Азот»
44	Тургенєву І.С.	18	Народний музей історії, м. Алчевськ
45	Фонтан	19	Новоайдарський районний краєзнавчий музей
46	Чоловік зі м'ячем		
47	Чорнобильцям		
48	Чорнобильцям		
49	Шахтар		
50	Шахтар		
51	Ю.О. Гагаріну		
ЦЕРКВИ			
1	Зал Царства Свідків Ієгови	23	Храм-каплиця Іоана Воїна
2	Покровська церква	24	Храм Архистратига Божия Михайла
3	Свято-Андріївський храм-каплиця	25	Храм блаженної Ксенії Петербургської
4	Свято-Володимирський храм	26	Храм в честь Гліба і Бориса
5	Свято-Володимирський кафедральний собор	27	Храм в честь ікони Божої Матері
6	Свято-Георгієвський храм	28	Храм Іверської ікони Божої Матері
7	Свято-Казанський храм	29	Храм Казанської Божої Матері
8	Свято-Катерининський храм	30	Храм Константина і Олени
9	Свято-Кирило-Мефодієвський храм	31	Храм преподобного Варлаама Хутинського
10	Свято-Миколаївський храм	32	Храм Святителя Миколая Чудотворця смт. Черткове
11	Свято-Пантелеймоновський храм	33	Храм Святої Матрони Московської
12	Свято-Покровський храм	34	Церква Христа Спасителя
13	Свято-Різдво-Богородичний храм	35	Церква Олександра Невського
14	Свято-Сергієвський храм	36	Церква Архистратига Михаїла
15	Свято-Тихвинський храм	37	Церква Нестора Літописця
16	Свято-Успенський храм	38	Церква Різдва Христова
17	Свято-Хресто-Воздвиженський храм	39	Церква Святої Трійці
18	Свято-Христо-Різдвяний кафедральний собор	40	Церква Троїці Живоначальної
19	Свято Петро-Павловський храм	41	Церква Успіння Пресвятої Богородиці
20	Святосергієвський храм	42	Каплиця Георгія Переможця
21	Собор святої Єлизавети	43	Каплиця прп. Агапіта
22	Успенський Храм	44	Каплиця Св. Миколая Чудотворця

Джерело: розроблено автором

– формуванні єдиної інформаційної бази статистичних даних про сферу туризму Луганської області;

– організації і проведенні навчальних заходів для фахівців у сфері туризму та екскурсоводів.

3. Формування комфортного туристського середовища на території Луганської області, яке передбачає:

– забезпечення діяльності державної бюджетної установи Луганської області «Інформаційно-туристичний центр»;

– впровадження системи туристичної навігації;

– державну підтримку проектів некомерційних організацій, спрямованих на формування комфортного туристичного середовища на території Луганської області (субсидія).

Необхідно розробити порядок визначення обсягу та надання з обласного бюджету Луганської області субсидій некомерційним організаціям, які не є державними установами, на реалізацію проектів, спрямованих на формування комфортного туристичного середовища на території Луганської області.

4. Просування туристського потенціалу Луганської області на внутрішньому ринку передбачає:

- розроблення і виготовлення інформаційних матеріалів про туристський потенціал Луганської області з використанням туристського бренду Луганської області (виготовлення друкованих матеріалів: карт, буклетів, довідників, путівників тощо), в тому числі на іноземних мовах;

- розроблення і виготовлення презентаційних матеріалів та сувенірної продукції з використанням туристського бренду Луганської області для вручення учасникам і гостям заходів, що проводяться на території Луганської області, України та за кордоном, у тому числі на іноземних мовах;

- просування туристичного потенціалу Луганської області в засобах масової інформації (в електронних і друкованих ЗМІ, в тому числі в газетах і журналах, і т. і.);

- проведення конгресно-виставкових заходів, організація участі представників сфери туризму Луганської області в конгресно-виставкових заходах, що проводяться за межами області;

- розміщення інформації про туристський потенціал Луганській області і великих подієвих заходів, що проводяться на території області, на конструкціях зовнішньої реклами та транспорті на внутрішньому туристичному ринку;

- проведення інфотурів і прес-турів, що просувають туристський потенціал Луганської області для представників туристичної індустрії Луганської області;

- просування туристичного потенціалу Луганської області в інформаційно-телекомунікаційній мережі «Інтернет»; упровадження мультимедійних технологій; наповнення офіційного туристичного порталу контентом; розвиток офіційного туристичного порталу Луганській області в інформаційно-телекомунікаційній мережі «Інтернет» – розширення поданої інформації на інформаційному ресурсі, створення версій сайту на іноземних мовах;

- проведення подієвих і спеціалізованих заходів із просування туристичного потенціалу

Луганської області, спрямованих на залучення туристів до області;

- реалізацію проекту туристично-екскурсійних поїздок для школярів і учнів Луганської області «Мій рідний край – Луганська область». Розробити порядок визначення обсягу та надання з обласного бюджету Луганської області субсидії некомерційним організаціям, які не є державними установами, на реалізацію проекту туристично-екскурсійних поїздок для школярів і учнів Луганської області «Мій рідний край – Луганська область».

У комплексному вирішенні соціальних проблем важливу роль відіграє туризм, забезпечуючи зайнятість і підвищення якості життя населення. Розвиток туризму сприяє стимулюванню супутніх сфер економічної діяльності – транспорту, зв'язку, торгівлі, виробництва сувенірної продукції та продукції народних промислів, сфери послуг, громадського харчування, сільського господарства, будівництва. Туристична індустрія є джерелом надходження коштів до бюджетів усіх рівнів. А для цього необхідне збереження всіх туристичних ресурсів, але слід окремо зупинитися на культурно-історичних.

Музейна діяльність – одна зі сфер культури, де в останні роки в Луганській області переважали негативні тенденції. Значна частина будівель і приміщень музеїв знаходиться в незадовільному стані. вимагає капітального ремонту або реставрації, у третини музеїв відсутні елементарні зручності (туалети, місця для відпочинку відвідувачів). Середній вік постійних експозицій музеїв становить 25 років, наслідком чого є їхнє старіння. При цьому експозиції більшості музеїв багато в чому однотипні, не мають специфічних особливостей, які б могли служити дієвим фактором тяжіння відвідувачів. Персонал музейних установ за останні два десятиліття сильно постарів (середній вік основного персоналу музеїв на кінець 2016 року – 50 років), тоді як нові кадри часто не мають необхідного досвіду і освіти. Слабо розвинені навички і технології з активного просування музейного продукту.

У сукупності зазначені проблеми – некомфортність перебування в ряді музеїв, низька привабливість експозицій, дефіцит компетенцій для організації успішної виставкової діяльності – свідчать про те, що сфера музейного обслуговування Луганській області має докорінно змінитися.

Основними пріоритетами державної політики у сфері реалізації стратегії є:

- збереження мережі музеїв, створення умов для їх розвитку, освоєння ними нових технологій культурної діяльності;
- посилення ролі музеїв у справі історичного і культурного просвітництва і виховання;
- використання цифрових комунікаційних технологій для забезпечення доступу громадян до культурних цінностей незалежно від місця проживання;
- систематизація, розширення і розвиток наявного досвіду використання об'єктів культурної спадщини, предметів музейного фонду, наукового та інформаційного потенціалу музеїв в освітньому процесі.

Досягнення поставленої мети забезпечується шляхом вирішення таких завдань: підвищення доступності музейних послуг, інформованість жителів Луганської області про діяльність музеїв; підвищення привабливості музеїв Луганської області для населення.

Таким чином, у середньостроковій перспективі зусилля Луганської області повинні бути спрямовані на розширення масштабів діяльності музеїв (у тому числі за допомогою використання інформаційних та інших сучасних технологій) з акцентом на жителя Луганської області.

Творчий потенціал обласних театрів зосереджений переважно в Северодонецьку, а на непідконтрольній частині території – в Луганську. При цьому в силу складнощів з організацією виїзних заходів і гастролей використання потенціалу обласних державних театрів залишається важким. В області існує дефіцит майданчиків для виступу запрошених колективів, у результаті чого вкрай обмеженими залишаються можливості жителів регіону для відвідування концертів класичної та сучасної музики.

Кінотеатри доступні тільки для міського жителя. Практично виведені із практики соціальні сеанси. Слабо використовується потенціал Луганської області для зйомок художнього і документального кіно. Хоча саме останнє буде

Рис. 2. Основні стратегічні напрямки розвитку туризму

Джерело: розроблено автором

сьогодні особливо актуальним. Парки культури та відпочинку організовані лише в деяких населених пунктах області. Нижче встановлених нормативів знаходиться забезпеченість установами культурно-дозвіллекого типу.

Потенціал культурно-дозвіллеких закладів стримується незадовільним станом будівель і приміщень, зношеністю інвентарю, недостатнім професіоналізмом працівників, дефіцитом можливостей для участі в обласних оглядах, конкурсах, фестивалях. У перспективі це може призвести до зниження привабливості культурно-дозвіллеких закладів для жителя Луганської області і, як наслідок, до їх заміщення стихійними формами дозвілля. Особливо це актуально для розвитку молоді, яка, на жаль, сьогодні проводить вільний час не завжди з користю для себе.

Без активної участі держави, зміщення пріоритетів на рівні органів місцевого самоврядування можна прогнозувати поступальне погіршення стану справ у більшості розглянутих напрямків. Винятком можуть стати лише комерційний потенціал сфери кінопоказу, а також культурно-масові заходи, основна частина яких проводиться на рівні Луганської області. Подібні тенденції створюють ризики для сталого соціально-економічного розвитку регіону, в якому якість «середовища проживання» не тільки є важливою характеристикою якості життя населення, а й виступає фактором залучення і утримання на території Луганської області висококваліфікованих трудових ресурсів.

Крім того, необхідністю є проектування і будівництво обласного багатофункціонального культурного центру. Захід має багатозначне значення, з одного боку, створюючи постійний репетиційний і сценічний майданчик в області, з іншого боку – забезпечуючи можливість проведення масштабних обласних заходів (фестивалів, конференцій, форумів і т.і.) безпосередньо на території області. Підсумовуючи, всі основні напрямки стратегії можна представити у вигляді рис. 2.

Висновки із проведеного дослідження. Представлені в дослідженні пропозиції сприяли розробленню стратегічних напрямків розвитку туризму на прикладі Луганської області. Серед основних пріоритетів зазначено такі: інноваційний розвиток постконфліктної території, активізація туристського потенціалу, створення туристичних брендів, популяризація туристичної привабливості, створення

умов для розвитку внутрішнього туризму. Досягнення поставлених завдань можливо за умов здійснення модернізації туристичної сфери в напрямку конкурентоспроможності, збільшення фінансування, покращення якості надання туристичних послуг. У рамках представленої стратегії визначено головні стратегічні заходи розвитку туризму на постконфліктній території. Зазначений набір буде корисним під час перспективного стратегічного планування постконфліктного розвитку території.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борушак, М. (2006). Проблеми формування стратегії розвитку туристичних регіонів. Львів : ІРД НАН України. [Borosak, M. (2006). Problems of formation of strategy of development of tourist regions. HP : IRD NAS (In Ukrainian)].
2. Виноградарська, А. (2000). Розвиток управлінського туристичного бізнесу. *Економіка. Фінанси. Право* [Vineyard, A. (2000). Development of management tourism business. *Economics. Finance. Right* (In Ukrainian)].
3. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» № 2850 – IV (2005). *Відомості Верховної Ради України* [Law of Ukraine “On stimulating the development of regions” No. 2850-IV (2005). *Vidomosti Verkhovna Rada of Ukraine* (In Ukrainian)].
4. Заваріка, Г.М. (2015). Стратегічні напрями розвитку курортів на Луганщині. *Міжнародний науковий журнал “Science Rise”* [Zavarika, G.M. (2015). Strategic directions of development of resorts in the Luhansk region. *International scientific journal “Science Rise”* (In Ukrainian)].
5. Інформація про хід виконання Програми розвитку туризму в Кременському районі на 2017–2018 роки за II півріччя 2018 року. (2018). Електронний ресурс. URL : <http://krem.loga.gov.ua/content/turizm> [Information on the implementation Of the program of tourism development in the Kremen district for 2017-2018 for the II half of 2018. (2018). Electronic resource. Access mode : <http://krem.loga.gov.ua/content/turizm> (In Ukrainian)] (дата звернення: 15.07.2019).
6. Мальська, О.В. (2001). Туризм в Україні має перспективи. *Урядовий кур’єр* [Malski, O.V. (2001). Tourism in Ukraine has prospects. *Uryadovy courier* (In Ukrainian)].
7. Мезенцев, К.В. (2005). Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». [Mezentsev, K.V. (2005). Socio-geographical forecasting of regional development. K. : Publishing and printing center “Kyiv University” (In Ukrainian)].
8. Методологія планування регіонального розвитку в Україні. Інструмент для розробки стратегії регіонального розвитку і планів їх реалізації. (2016). URL : <http://green.ucci.org.ua/wp-content/>

uploads/2016/11/1_METODOLOG_YA_PLANUVANNYA_REG_ONALNOGO_ROZVYTKU.pdf [Methodology of regional development planning in Ukraine. A tool for developing regional development strategies and plans for their implementation. (2016). URL : http://green.ucci.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/1_METODOLOG_YA_PLANUVANNYA_REG_ONALNOGO_ROZVYTKU.pdf (In Ukrainian)] (дата звернення: 15.07.2019).

9. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, (2017). URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501> [On approval of the Strategy for the development of tourism and resorts for the period up to 2026, (2017). URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501> (In Ukrainian)] (дата звернення: 15.07.2019).

10. Про Програму розвитку туризму і курортів у Закарпатській області на 2016–2020 роки, (2015). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/ZA150220> [About the Program of development of tourism and resorts in the Transcarpathian region for 2016–2020 (2015). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/ZA150220> (In Ukrainian)] (дата звернення: 15.07.2019).

11. Програма економічного і соціального розвитку Луганської області на 2018 рік. (2018). URL :

http://loga.gov.ua/oda/about/depart/economy/se_state/program [Program of economic and social development of Luhansk region for 2018. (2018). URL : http://loga.gov.ua/oda/about/depart/economy/se_state/program (In Ukrainian)] (дата звернення: 15.07.2019).

12. Стратегія розвитку Луганської області до 2020 р. (2016). Северодонецьк : Луганська обласна державна адміністрація, Луганська обласна військово-цивільна адміністрація. [Development strategy of Luhansk region until 2020. (2016). Severodonetsk : Luhansk regional state administration, Luhansk regional military-civil administration (In Ukrainian)].

13. Точонов, І.В. (2017). Напрями стратегічного планування розвитку територій Донецької області. *Вісник економічної науки України*. [Tochonov, I.V. (2017). Directions of strategic planning of development of territories of Donetsk region. *Bulletin of economic science of Ukraine* (In Ukrainian)].

14. Шершньова, О.В. (1999). Стратегічне управління. Київ : КНЕУ [Shershneva, O.V. (1999). Strategic management. K. : KNEU (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 24.05.2019

The article was submitted for publication on 24.05.2019

УДК 911.3

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-8>

Смочко Н.М.,

кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри туризму і рекреації

*Мукачівський державний університет**natazak@ukr.net*

ORCID: 0000-0002-2440-5737

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОБГРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «МОНОРОЗВИТОК» У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

У статті здійснено аналіз методологічних підходів до обґрунтування категорії «монорозвиток». Провідними і традиційними підходами у суспільно-географічних дослідженнях є історико-географічний (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий), які доцільно поєднувати з генетичним, за яким усі географічні явища розглядають як процеси, що мають свою генезу, динаміку, відмінності, закономірності просторового поширення. Для вивчення процесів системного формування важливе значення має комплексний підхід, що передбачає всебічний аналіз розвитку основних чинників формування сучасних соціально-економічних процесів у регіонах. Системний підхід дозволяє розглядати функціонування і розвиток територіальної моносистеми та її базових типів як систем територіальної організації суспільства на різних ієрархічних рівнях, розкрити їх цілісність і механізми, що забезпечують ефективне управління таким монорозвитком. Поруч із системним підходом все більшого використання набуває синергетичний підхід, який передбачає детальне дослідження чинників формування моносистеми і процесів. У сучасних умовах самоорганізації грає головну роль у передачі інформації про процеси, що відбуваються в територіальній системі, відповідно, зростає роль застосування інформаційного підходу. Структуру територіальної системи як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у компонентно-функціональному і територіально-функціональному аспектах. В умовах різноманітних викликів, характерних для останнього десятиріччя, однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільних реалій стало формування та підсилення територіальних (локальної та регіональної) ідентичностей на окремих територіях, що відзначаються стійкою історико-культурною, економічною та соціальною специфікою. В зв'язку з цим більшого застосування поряд з системним дістають кластерний (формування так званих мережевих структур), біхевіористський (пояснення територіальної ідентичності моносистеми), партисипативний підходи (стратегічне планування територіального розвитку моносистеми).

Ключові слова: монорозвиток, методологічні підходи, територіальна система монорозвитку, методологія дослідження моносистем.

Smochko N.M. METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE JUSTIFICATION OF THE CATEGORY "MONO-DEVELOPMENT" IN SOCIAL GEOGRAPHY

The methodological approaches to substantiation of the category "mono-development" have been analyzed in the article. The leading and traditional approaches in social and geographical studies are historical-geographical (retrospective) and territorial (geospatial), which should be combined with genetic, in which all geographical phenomena are considered as processes with their genesis, dynamics, differences, patterns. To study the processes of systemic formation, an integrated approach is essential, which requires a comprehensive analysis of the development of the main factors of formation of modern social and economic processes in the regions. The systematic approach allows considering the functioning and development of the territorial mono-system and its basic types as systems of territorial organization of society at different hierarchical levels, revealing their integrity and mechanisms that ensure effective management of such mono-development. Along with the systematic approach, a synergistic approach is of increasing use, which requires a detailed study of the factors of formation of the mono-system and processes. In modern conditions, self-organization plays a major role in the transmission of information about the processes occurring in the territorial system, respectively, the role of applying the information approach is increasing. The structure of the territorial system, as a specific historical and temporal form of organization of society, can be considered in component-functional and territorial-functional aspects. In the face of various challenges characteristic of the last decade, one of the most important forms of social adaptation to new social realities has been the formation and strengthening of territorial (local and regional) identities in certain territories with a stable historical, cultural, economic and social specificity. In connection with this, cluster (formation of so-called network structures), behaviorist (explanation of the territorial identity of the mono-system), participative approaches (strategic planning of the territorial development of the mono-system) are of greater use along with the system.

Key words: mono-development, methodological approaches, territorial system of mono-development, methodology of research of mono-systems.

Постановка проблеми. Поняття «монорозвиток» є важливою науковою категорією, що має своє індивідуальне змістовне навантаження, яке складається з цілої низки як широких загальнонаукових понять, так і з вузькоспеціалізованих специфічних термінів. Відповідно, потреба ідентифікації категорії монорозвитку та властивих їй відмінностей у теорії суспільної географії потребує детального розгляду її етимології, змістового відокремлення від інших категорій, тобто застосування широкого кола методологічних підходів до її наукового обґрунтування з урахуванням специфіки географічного осмислення. Проте слід констатувати, що комплексне вивчення категорії «монорозвиток» у наукових дослідженнях українських вчених-географів поки що не знайшло своє відображення, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Постановка завдання полягає в розкритті сутності категорії «монорозвиток» та особливостей використання основних методологічних підходів щодо її обґрунтування в теорії суспільної географії в контексті дефініцій «монорозвиток територій», «монорозвиток територіальних систем», «територіальна система монорозвитку». Метою дослідження є аналіз сучасних методологічних підходів до обґрунтування категорії «монорозвиток» у теорії суспільної географії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базисним щодо категорії «монорозвиток» вважається поняття «розвиток», що характеризується наявністю обов'язкових елементів, зокрема: участь індивідуумів у підвищенні якості та рівня їх життєздатності з максимальною опорою на їх власну ініціативу; забезпечення економічних, соціальних, інноваційних, технічних та інших послуг, спрямованих на розвиток ініціативи, самопомоги і взаємодопомоги та підвищення ефективності їх діяльності, що закладається в різноманітних програмах із покращення окремих сторін життєдіяльності суспільства. При цьому філософська основа розвитку спільнот полягає в ідеї допомоги суспільству в процесі трансформації стану об'єктів впливу в стан суб'єктів дії, тобто формується необхідність активних дій у ситуаціях, які виникають і динамічно розвиваються. Водночас відсутність консенсусу щодо трактування терміну «розвиток» дозволило констатувати, що це поняття застосовується в:

1) економіці для позначення параметрів кількісних, структурних та якісних змін в економічній системі;

2) математиці як збільшення складності системи або специфіка її будови;

3) біології, екології та соціології та інших науках як поліпшення пристосованості до зовнішніх умов (наприклад, розвиток організму), збільшення масштабів явища (наприклад, стихійного лиха) або соціальний прогрес;

4) філософії як незворотна і закономірна якісна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, внаслідок якої виникає новий якісний стан об'єкта, який виступає як зміна його складу або структури (тобто це виникнення нових типів систем, що народжуються з попередніх систем, трансформація або зникнення їх елементів і зв'язків).

Для обґрунтування категорії «розвиток» здебільшого використовується термін «зміна», який слід розглядати як суттєву ознаку процесу виникнення відмінностей, зникнення одних і появи інших, а поняття «процес» постає як послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається за закономірним порядком; хід розвитку чого-небудь; сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку. Тобто поняття «зміна» доцільно використовувати в контексті розвитку для позначення суттєвої ознаки процесу, натомість поняттям «процес» засвідчувати безпосередньо хід розвитку.

У суспільній географії, як зауважує О.І. Шаблій (Шаблій, 2003, с. 185), якщо зміна відбувається на земній поверхні, то такий процес називається геопросторовим (територіальним), тобто і розвиток відповідно буде геопросторовим (територіальним). При цьому варто враховувати, що в суспільній географії розвиток супроводжується перетвореннями в територіальній організації суспільства (в межах країни, регіону, міста, громади), тому їх структури і форми в історичному розвитку та функціонуванні на різних ієрархічних рівнях (локальному, регіональному, національному, міжнаціональному, глобальному) характеризуються домінуванням внутрішньої функціонально-компонентної структури територіальної організації господарської системи в сучасному географічному просторі. Відповідно, категорія «монорозвиток» констатується нами як геопросторовий процес, сутнісний зміст якого полягає у відображенні інтегральних характеристик об'єктів бути здатними до незворотних, цілеспрямованих і закономірних змін, спрямованих на утворення та розвиток монотериторій, які зумовлюють форму-

вання територіальних систем монорозвитку, що характеризуються яскраво вираженою моноспеціалізацією і пов'язаними з нею соціально-економічними наслідками (специфічністю систем розселення, наявністю структурних дисбалансів адміністративно-територіального устрою та управління, вузькою спеціалізацією систем інформації та життєзабезпечення), що відбуваються під впливом певних закономірностей та призводять до структурних перетворень у сучасному геопросторі.

З метою більш ґрунтовного вивчення поняття «монорозвиток», його місця в теорії суспільної географії важливим є аналіз застосування різних методологічних підходів щодо його обґрунтування. Як зазначає О.Г. Топчієв, одним з провідних і традиційних підходів дослідження розвитку об'єкту є історико-географічний (ретроспективний), що передбачає вивчення об'єктів своїх досліджень в динаміці, в історичній еволюції та розвитку (Топчієв, 2001: 183; Топчієв, 2005: 165). Ще у роботах М.М. Баранського (Баранский, 1980) часто підкреслювалося, що вивчення економіко-географічних категорій повинно розглядатися з історичним підходом, що передбачає визначення категорії «монорозвиток» у часових координатах, тобто необхідність її дослідження з точки зору певної епохи, певних історичних умов. Також на необхідність застосування в дослідженнях соціально-географічних об'єктів, процесів, явищ історико-географічного підходу наголошує А.П. Голіков (1992), який зазначає, що без аналізу історичного минулого важко і неможливо зрозуміти сучасне становище, зробити економіко-географічний прогноз на майбутнє, визначити причини і фактори, які зумовили виникнення того чи іншого об'єкта економіко-географічного характеру, вивчення стадій його розвитку до сучасного стану.

Як вважає В.В. Яворська (Яворська, 2013: 200), історико-географічний підхід тісно пов'язаний з генетичним підходом, що передбачає аналіз причин і часу виникнення певних об'єктів і явищ, зміни їх функцій і структури під впливом множини факторів внутрішнього і зовнішнього характеру, в процесі їх розвитку. Тобто застосування історико-географічного (генетичного) підходу під час дослідження територіальних систем монорозвитку дає можливість:

– зрозуміти й відобразити їх генезис та еволюцію;

– розкрити сутність та загальні властивості суспільно-історичних процесів на певній монотериторії;

– визначити тенденції структурних змін компонентів моносистеми та напрями її розвитку;

– встановити закономірності послідовної зміни етапів, періодів, фаз розвитку моно системи загалом;

– визначити основні тренди розвитку базових територіальних систем монорозвитку регіону й окремих його складників (локальних систем) на найближчу перспективу;

– окреслити те коло проблем, що може виникнути за умови невчасного та недосконалого коригування наявної траєкторії у розвитку моносистем різних ієрархічних рівнів, та запропонувати шляхи їх вирішення.

Особливе місце в дослідженнях територіальних систем монорозвитку займає *територіальний (геопросторовий) підхід*, який, на думку О.Г. Топчієва (Топчієв, 2005: 165), має поєднуватися з генетичним, за яким усі географічні явища розглядають як процеси, що мають свою генезу, динаміку, відмінності, закономірності просторового поширення.

Геопросторовий підхід виявляє шляхи забезпечення комплексного розвитку окремих моноутворень та базових моносистем загалом на основі їх раціональної спеціалізації, оптимальних динамічних просторових пропорцій виробництва і розподілу продукції, вдосконалення систем розселення, охорони природи і покращення навколишнього середовища в умовах просторової різноманітності, територіальних відмін (*хорологічна концепція*). При цьому кінцева мета в дослідженні моносистем – пошук шляхів та напрямів найбільш ефективного динамічного їх соціально-економічного розвитку.

Для вивчення процесів системоформування в умовах монорозвитку важливе значення має застосування *комплексного та системного підходів*. Наукові основи комплексного територіального підходу були розроблені М.М. Коловським (1947), а системного – пізніше у працях Л. Берталанфі (L. Bertalanfi, 1952). Як зауважує О.В. Заставецька (1997), застосування комплексного підходу під час проведення суспільно-географічного дослідження дозволяє здійснити всебічний аналіз розвитку основних чинників формування сучасних економічних процесів у регіонах. Він дозволяє виявити диспропорції у регіональному розвитку, а також

рівень збалансованості територіальної організації господарства в умовах моноспеціалізації. Використання комплексного підходу дозволить виявити можливості із залучення у виробництво незадіяних резервів природно-ресурсного, трудового і виробничого потенціалу регіону, що дасть можливість виділити ядра територіальної організації господарства регіону та виокремити локальні системи монорозвитку, визначити їх структуру як індикатори та полюси зростання в межах базових моносистем.

Використання системного підходу під час дослідження територіальних моносистем вимагає не тільки аналітичного підходу (спрямованого на поділ цілого на частини та дослідження кожної з них окремо), а й цілісного підходу, що означає дослідження системи в єдності всіх її частин. Ефективність системного підходу залежить від характеру застосовуваних загальносистемних закономірностей, що встановлюють зв'язок між системними параметрами. Варто зауважити, що всі елементи моносистеми утворюють певну структуру, яка є досить стійкою, формується залежно від головної функції системи, що відображає внутрішньо-системну адаптацію. Як зауважують К.А. Немець та Л.М. Немець (Немець К., Немець Л., 2014: 40–41), система, по-перше, повинна бути виділена із середовища, в якому вона існує і функціонує; по-друге, вона взаємодіє із зовнішнім середовищем, адаптуючись до нього і змінюючи його. Винятки становлять лише ізольовані і частково закриті системи. Всі інші географічні системи, у тому числі і моносистеми, обмінюються із зовнішнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, внаслідок чого відбувається їхня взаємна адаптація. У цьому процесі моносистема діє таким чином, щоб зберегти свій стан в межах гомеостазу. Якщо ж ресурсів системи не вистачає для підтримання внутрішньої динамічної рівноваги, вона змінює структуру і перебудовується, пристосовуючись до зовнішнього середовища.

Життєздатність моносистеми як одного з типів територіальної системи можна проаналізувати, спираючись на низку принципів системного аналізу:

- цілісність (дозволяє розглядати моносистему одночасно і як єдине ціле, і як підсистему вищих рівнів);
- ієрархічність побудови (наявність множини, принаймні двох, елементів, які розташовані на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня);

- структуризація (дозволяє аналізувати елементи системного утворення, встановлювати компонентну структуру виробничо-господарської діяльності базових моносистем і їх взаємозв'язки в межах конкретної організаційної структури (функціональну структуру), при цьому зазвичай процес функціонування системи зумовлений не стільки властивостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури);

- множинність (дозволяє виконувати множинну кібернетичних, економічних і математичних моделей для опису окремих елементів і моносистеми загалом);

- системність (територіальному моноутворенню притаманні всі ознаки системи) (Сурмин, 2003).

Отже, такий підхід дозволяє розглядати функціонування і розвиток територіальної моносистеми та її базових типів (промислової, аграрної та рекреаційної моносистем) як систему, що містить сукупність взаємопов'язаних елементів (підсистем, компонентів), має вихід (мета монорозвитку), вхід (матеріально-сировинну основу, ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем (під яким слід розуміти відмежовані від системи об'єкти і явища, з якими вона певним чином взаємодіє) і зворотний зв'язок.

Методологічна специфіка цього підходу полягає у тому, що він спрямовується не лише на пізнання суті базових територіальних моносистем як систем територіальної організації суспільства на різних ієрархічних рівнях, розкриття їх цілісності і механізмів, що їх визначають, а передусім на розробку засобів, що забезпечують ефективне управління таким монорозвитком (Заставецька, 2013: 69). Відповідно, значення системного підходу для раціоналізації управлінської діяльності та просторово-компонентного проектування моносистеми зростає в міру посилення необхідності врахування нових реалій, з якими зіштовхуються господарські об'єкти системи у сучасних умовах. Для вирішення важливих завдань функціонування моносистем розробляється окрема програма для їх реалізації із застосуванням процесу ранжування цілей (*програмно-цільовий підхід*).

Як зазначає В.Ф. Кифяк (2013), системний підхід під час дослідження територіальних рекреаційних систем являє собою форму застосування теорії пізнання і діалектики в ході дослідження процесів, що відбуваються

в даних системах (водночас важливо забезпечити реалізацію вимог загальної теорії систем, які свідчать, що кожна рекреаційна система в процесі її дослідження розглядається як велика і складна система і одночасно як елемент більш загальної територіальної системи в рамках адміністративно-територіального поділу). Тому важливим напрямом системного вивчення територіальної моносистеми є дослідження її структури, бо саме «структура забезпечує стабільну, впорядковану організацію системи, що визначається функціями та типами зв'язків, які у ній переважають» (Заставецька, 2013: 69), тобто «структура завжди функціонує, функціональна» (Шаблій, 2003: 309). Специфіка територіальних базових моносистем полягає в тому, що їх межі не завжди збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць. Їх межі характеризуються рухливістю в просторі, оскільки на них впливають процеси концентрації, особливості розселення населення та різноманітність середовища його життєдіяльності.

Структуру територіальної моносистеми як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у різних аспектах, найважливішими з яких є компонентно-функціональний і територіально-функціональний (Паламарчук, 1992).

Компонентно-функціональний підхід використовувався у дослідженнях українських вчених Г.П. Балабанова, О.П. Ващенко, М.І. Долішнього, Л.Б. Заставецької, О.В. Заставецької, Ф.Д. Заставного, В.П. Нагірної, Я.Б. Олійника, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, В.А. Поповкіна, В.В. Стецького, О.І. Шаблія та інших в процесі вивчення компонентної і територіальної структури господарства країни та окремих її регіонів. При цьому цей підхід передбачає аналіз суспільно-географічних об'єктів (елементів) чи їх поєднань – підсистем територіальних систем різних рангів в умовах монорозвитку, що виражається в дослідженні не тільки компонентів моносистеми, але й закономірних співвідношень і системоформуючих взаємозв'язків між ними (вертикальні та горизонтальні), з метою отримання більшої кількості інформаційних даних про стан підсистем, що входять до складу моносистеми, її зовнішні зв'язки. Водночас кожному компоненту відповідають певні обслуговуючі і доповнюючі елементи, які в сукупності формують відповідні функціональні блоки та інфраструктурні підсистеми: виробничу, соці-

альну, інституціональну, наукову, інноваційну, інформаційну, екологічну та інші. Як зазначає Л.Б. Заставецька (Заставецька, 2013: 70), саме завдяки зв'язкам і відношенням між елементами підсистем їх мережа перетворюється на моносистему, властивості якої визначаються не просто сумою властивостей компонентів, а інтегративними властивостями. До найважливіших належать відношення території (положення і функції моноутворення), які забезпечують самостійне функціонування і розвиток окремих типів монотериторій. Вивчення зв'язків і відношень між компонентами і територією моносистеми доцільно досліджувати в базових моносистемах різного таксономічного рангу, застосовуючи *територіально-функціональний* підхід. Він показує, як розміщуються компоненти моносистеми в різних типах територіальних утворень (міські, сільські, об'єднані територіальні громади) і як формуються різні територіальні їх поєднання. Цей аспект відображає територіальні особливості формування і функціонування моносистеми: геопросторову організацію; організацію середовища життєдіяльності; забезпечення добробуту та якості життя; саморозвиток; самоврядування; відтворення населення.

Поруч із системним підходом у вивченні територіальних систем в умовах монорозвитку все більшого використання набуває *синергетичний підхід*, який передбачає детальне дослідження чинників формування моносистеми і процесів, що відбуваються в її межах, з метою виявлення процесу взаємодії елементів і підсистем моносистеми, її внутрішніх та зовнішніх зв'язків та базується «на нелінійних засадах причинності» (Заставецька, 2013: 71), при цьому моносистема розглядається як відкрита система, що має здатність до самоорганізації.

Синергетична парадигма передбачає міждисциплінарний підхід у вивченні територіальної системи в умовах монорозвитку та її закономірностей, що лежать в основі самоорганізації та саморозвитку моносистеми, а саме: 1) відкритість системи (можливість взаємного обміну); 2) нелінійність динаміки поведінки системи; 3) випадкове відхилення величини, що характеризують моносистему, від їх середнього значення, внаслідок внутрішніх та зовнішніх впливів (флуктуація); 4) зміщення системи від точки рівноваги, нестійкість моносистеми (біфуркація), проявляється, якщо система відхиляється від рівноважного або стаціонарного стану, і найменша флуктуація

призводить до втрати стійкості системи, різкої зміни її поведінки і випадкового вибору одного з двох можливих шляхів подальшого розвитку подій; 5) кооперативність (корегентність), що означає впорядкованість та узгодженість елементів системи, кореляційність структурно-енергетичних процесів у межах системи.

Моносистема стійка поки кількість енергії постійна і існує за умови того, що до неї шляхом зовнішніх зв'язків поступає необхідна кількість енергії. За зміни зовнішніх зв'язків (керуючого параметра) може виникнути біфуркаційний стан між складниками її підсистем. Зовнішні по відношенню до системи умови (соціально-економічні, природні тощо), що змінюються, примушують її здійснювати захисні дії (реакція у відповідь – опір або пристосування) у відношенні до навколишньої дійсності, що змінюється. Дія механізму самоорганізації підтверджується появою нових видів діяльності, зміною структури і вільнішим характером зайнятості т.д.

Перебуваючи в точці біфуркації, система може переходити в новий стан, і їй необхідна інформація про вибір того чи іншого стану (наприклад, видів діяльності), відповідно, з безлічі можливих шляхів переходу зазвичай вибирає один найбільш вірогідний, тобто прагне до свого атрактора (стійкого стану). Таким чином, самоорганізація в моносистемі розуміється як властивість безперервної зміни стану в територіальних системах, внаслідок взаємодії і взаємозв'язку їх складників у просторі і часі, що сприяє зародженню нових структур і форм поведінки населення.

В сучасних умовах самоорганізація грає головну роль в передачі інформації про процеси, що відбуваються в територіальній моносистемі. Відповідно, в сучасних умовах дедалі частіше в суспільно-географічних дослідженнях застосовується *інформаційний підхід* (Скороход, Сюткін, 2015). Як зазначає К.А. Немець (2005), інформаційний підхід дозволяє досліджувати об'єкти, підсистеми, процеси і явища з позицій інформаційного обміну, виявити нові якості, які є важливими для розуміння їх сутності і можливих напрямів розвитку на основі знань загальних властивостей і закономірностей інформаційних процесів. Тобто він має величезне значення для достовірності отримуваних результатів функціонування та розвитку моносистеми будь-якого типу. Якщо якість початкової інформації і механізми її отримання і просування в моносистемі виявляться

недостовірними, ефект розробки найбільш прогресивних підходів і методів, стратегій, концепцій, планів може бути паралізований.

У дослідженні функціональної структури господарства територіальних моносистем важливо визначити сектори, які формують міжрегіональну функцію (за показниками споживання продукції в регіоні і за його межами, індексами локалізації виробництва). Все більшого застосування поряд з системним дістає *кластерний підхід* (формування так званих мережевих структур). Для пояснення територіальної ідентичності моносистеми доцільним є застосування *біхевіористського підходу*, який знайшов своє відображення у суспільно-географічних дослідженнях регіональної депресивності (М.О. Барановський, О.В. Барановська), прогнозування регіонального розвитку та визначення перцепційних портретів регіонів (Мезенцев, 2004, 2005), систем розселення (Заставецька, 2013) та інші.

На сучасному етапі розвитку та трансформації територіальних систем в умовах монорозвитку досить активно застосовується *партисипативний підхід*, що передбачає активне залучення до розробки стратегій, концепцій їх функціонування представництва місцевого самоврядування (представників бізнес-структур, найважливіших установ, громадських організацій, місцевих лідерів, наукової спільноти, бізнес еліти).

Висновки з проведеного дослідження. Формування і розвиток територіальних систем відбувається в умовах постійної зміни векторів господарювання, тому велика увага приділяється аспектам їх територіального розвитку та трансформаційним процесам. Відповідно, виникає необхідність пошуку і обґрунтування нових підходів територіальної організації суспільства. У відповідності з виділеними нами теоретичними положеннями «монорозвиток» є феноменом функціонування виробничо-територіальної організації суспільства, що характеризується монофункціональністю, за якої система розселення специфічна, а життєздатність країни (у тому числі її економічної та соціальної сфер) значною мірою залежить від соціально-економічного розвитку монотериторій. При цьому слід зазначити, що територіальні системи в умовах монорозвитку виступають складними відкритими системами, що мають здатність до самоорганізації, саморозвитку, поряд з керованою просторовою організацією (цілеспрямованою управлінською

діяльністю щодо розміщення, установавання взаємозв'язків та утворення інтегральних форм територіального зосередження різних видів людської діяльності), що передбачає застосування широкого спектру методологічних підходів, зокрема, історико-географічного (ретроспективного), територіального (геопросторовий), комплексного, компонентно-функціонального, кластерного, біхевіористського, партисипативного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранский, Н.Н. (1980). Избранные труды. Становление советской экономической географии. Москва : Мысль. [Baransky, N. N. (1980). *Selected Works. The Formation of Soviet Economic Geography*. Moscow : Thought (in Russian)].
2. Голиков, А.П. (1992). Введение в экономическую и социальную географию. Харьков: ХГУ. [Holykov, A.P. (1992). *Introduction to Economic and Social Geography*. Kharkov : KSU. (in Russian)].
3. Дзенис, З.Е. (1980). Методология и методика социально-экономико-географических исследований : монография. Рига. [Dzenys, Z.E. (1980). *Methodology and methodology of socio-economic and geographical research: monograph*. Riga. (in Russian)].
4. Заставецька, Л.В. (2013). Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. [Zastavetska, L. V. (2013). *Resettlement systems and geospatial problems of improving of the administrative-territorial structure of Ukraine*. Ternopil. (in Ukraine)].
5. Заставецька, О.В. (1997). Комплексний економічний і соціальний розвиток території : теоретичні і методичні основи дослідження : монографія. Тернопіль : ТДПУ. [Zastavets'ka, O. V. (1997). *Complex economic and social development of the territory: theoretical and methodological foundations of the study*. Ternopil: TSPU. (in Ukraine)].
6. Кифяк, В.Ф. (2013). Методи та принципи формування територіальних рекреаційних систем. *Вісник ДІТБ*, 17, 51-54. [Kyfyak, V. F. (2013). *Methods and principles of formation of territorial recreational systems*. *Bulletin DITB*, 17, 51-54. (in Ukraine)].
7. Колосовский, Н.Н. (1947). Производственно-территориальное сочетание (комплекс) в советской экономической географии. [Kolosovskyy, N.N. (1947). *Industrial-territorial combination (complex) in Soviet economic geography*. (in Russian)].
8. Мезенцев, К.В. (2004). Методика біхевіористичного прогнозування регіонального розвитку. *Економічна та соціальна географія*, 54, 17-24. [Mezentsev, K.V. (2004). *Methods of bibehavioristic prognosis of regional development*. *Economic and social geography*, 54, 17-24. (In Ukraine)].
9. Мезенцев, К.В. (2005). Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». [Mezentsev, K.V. (2005) *Socio-geographical forecasting of regional development : monograph*. Kiev. (In Ukraine)].
10. Немец, К.А. (2005). Информационное взаимодействие природных и социальных систем : монография. Харьков : Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив. [Nemets, K. A. (2005). *Informational interaction of natural and social systems*. Kharkov: East-regional center for humanitarian and educational initiatives. (In Russian)].
11. Немец, К.А., Немец, Л.М. (2014). Теория і методология географічної науки: методи просторового аналізу. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна. [Nyemets', K. A. & Nyemets', L.M. (2014). *The theory and methodology of geographical science: methods of spatial analysis*. Kharkiv : V.N. Karazin KhNU. (in Ukraine)].
12. Паламарчук, О.М. (1992). Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). Киев : Знання. [Palamarchuk, O. M. (1992). *Socio-territorial systems (logical and mathematical modeling)*. Kiev : Knowledge. (in Russian)].
13. Пістун, М.Д. (1996). Основи теорії суспільної географії. Київ. [Pistun, M. D. (1996). *Foundations of the theory of social geography*. Kiev. (in Ukraine)].
14. Сурмин, Ю.П. (2003). Теория систем и системный анализ. Киев: МАУП. [Surmyun, Yu. P. (2003). *Theory of systems and systems analysis*. Kiev: MAUP. (In Russian)].
15. Топчієв, О.Г. (2001). Основи суспільної географії. Одеса: Астропринт. [Topchiyev, O.H. (2001). *Fundamentals of Social Geography*. Odessa : Astroprint. (In Ukraine)].
16. Топчієв, О.Г. (2005). Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Навчальний посібник. Одеса. [Topchiev, O.G. *Socio-geographical research: methodology, methods, methods*. Textbook. Odessa. (In Ukraine)].
17. НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди; Шинкарук В.І. (Ред). (2002). Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис. [NAN Ukrayiny, In-t filosofiyi imeni H.S. Skovorody; Shynkaruk, V.I. (Ed.). (2002). *Encyclopedic Dictionary of Philosophy*. Kiev: Outline. (in Ukraine)].
18. Шаблій, О.І. (2003). Основи загальної суспільної географії: підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. [Shabliy, O.I. (2003). *Fundamentals of General Social Geography*. Lviv : LNU named after Ivan Franko Publishing Center. (in Ukraine)].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

The article was submitted for publication on 30.05.2019

УДК 911.375:316.324.8

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-9>

Суптело О.С.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії та регіоназнавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

suptelo@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2901-8565

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЕКГРАУНД ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО МІСТА

Сучасні тенденції розвитку суспільства стимулюють урбаністичні дослідження, адже саме в містах на цей час проживає більшість населення світу. Саме міста в усьому різноманітті їх форм були і залишаються оплотом цивілізації. Все, що відбувається в місті, будь-які трансформації, навіть найменшого масштабу, призводять до змін в міському соціумі і навпаки. Причому всі ці зміни вплинули на місто не лише на економічному, а й на соціальному та ментальному рівнях, особливо на рівні міської ідентичності.

Авторитетні філософи, соціологи, економісти, суспільні географи та інші спеціалісти стверджують, що сучасне суспільство, пройшовши два етапи свого розвитку – аграрний та індустріальний, перейшло до постіндустріальної стадії свого розвитку. Взаємозв'язок суспільства та території, який не потребує додаткового доказу, підтверджує, що разом із соціумом постіндустріальних трансформацій зазнають і інші складники суспільства, зокрема і міста. З огляду на те, що місто є складною соціогеосистемою, яка є синергетичною, його постіндустріальні трансформації є наслідком та причиною постіндустріального вектору розвитку.

Кожне сучасне велике розвинене місто так чи інакше прагне до постіндустріального розвитку. Цей процес є доволі складним та потребує теоретичного обґрунтування. Оскільки концепція постіндустріального суспільства є досить новою, ще існують прогалини в трактуванні деяких понять, зокрема поняття «постіндустріальне місто». В найпростішому розумінні постіндустріальне місто – це місто постіндустріального суспільства. Проте кожне місто є особливим у своєму розвитку, і саме ці особливості можуть слугувати для більш детального визначення поняття «постіндустріальне місто». Тому, зважаючи на комперативність сучасних географічних досліджень, виявлення особливостей постіндустріального розвитку окремо взятого міста дає можливість теоретизації всієї категорії постіндустріальних міст.

Наше дослідження ґрунтується на основі суспільно-географічного бачення постіндустріального розвитку міст України. Вибір суспільно-географічного підходу до дослідження означеної проблеми зумовлений саме його комплексністю, адже розвиток міста в постіндустріальних умовах є комплексним.

Ключові слова. постіндустрія, індустрія, розвиток міст, суспільно-географічні дослідження, глобалізація.

Suptelo O.S. THEORETICAL BACKGROUND OF THE POSTINDUSTRIAL CITY

Modern trends in society stimulate urban studies, because it is in the cities today that most of the world's population lives. It is the cities, in all the variety of their forms, that have been and remain the stronghold of civilization. Everything that happens in the city, any transformation, even the smallest scale, leads to changes in the urban society and vice versa. Moreover, all these changes have affected the city not only at the economic, but also at the social and mental levels, especially at the level of urban identity.

Authoritative philosophers, sociologists, economists, social geographers and other specialists argue that modern society has gone through two stages of its development: the agrarian and industrial stages, has moved to the post-industrial stage of its development. The interconnection of society and territory, which does not require additional proof, confirms that, together with the society of post-industrial transformations, other constituents of society, including cities, are undergoing. Considering the city as a complex socio-geosystem that is synergistic, its post-industrial transformations are at the same time the consequence and cause of the post-industrial development vector.

Every modern large developed city tends to post-industrial development in one way or another. This process is quite complex and needs theoretical justification. Since the concept of postindustrial society is quite new, there are still gaps in the interpretation of some concepts, in this case, of "postindustrial city". In the simplest sense, a postindustrial city is a city of postindustrial society. However, each city is unique in its development, and these features themselves can help to define the concept of "post-industrial city" in more detail. Therefore, given the competitiveness of modern geographical studies, identifying the features of post-industrial development of a particular city makes it possible to theorize the entire category of post-industrial cities.

This study is based on the socio-geographical vision of post-industrial development of Ukrainian cities. The choice of socio-geographical approach to the study of this problem is due to its complexity, because the development of the city in post-industrial conditions is complex.

Key words: post-industry, industry, urban development, socio-geographical studies, globalization.

Постановка проблеми. Сучасні міста України перебувають на етапі трансформацій. Більшість великих міст України декларують їх прагнення до подальшого розвитку за новими світовими правилами. Зокрема, в стратегії розвитку м. Харкова зазначено прагнення міста стати "smart city" (Стратегія розвитку міста...). Виходячи з аналізу робіт, присвячених новому урбанізму, що включає в себе такі шляхи розвитку міста, як smart-, global-, green-, creative-, inclusive-city та інші, спираючись на концепцію постіндустріального суспільства (переходу) Д. Белла (Bell, 1968), можна зробити висновок, що всі ці «види» міст загалом є постіндустріальною формою розвитку міського простору.

Безперечно, кожне з 460 (State Statistics...) міст України має унікальні умови свого всебічного розвитку. Ситуація, що склалася на сході країни починаючи з 2014 року, вплинула на життя кожного з 42 153 201 (State Statistics...) громадян та кожного населеного пункту (29 722 одиниць) (State Statistics...). Оскільки важливість міст у розвитку країни є безперечною, то природнім є і той факт, що міста, особливо великі (адміністративні центри), першими постають перед різного роду трансформаційними викликами.

Загальносвітові тенденції постіндустріалізму та постмодернового розвитку стимулюють не лише світоглядні зміни суспільства, а й зміни простору його проживання, насамперед міст. Аналіз наукового доробку вітчизняних та зарубіжних вчених дозволив виявити прогалину у теоретизації постіндустріальних змін в розвитку міст. Більшість досліджень акцентують увагу на особливостях постіндустріальних процесів різних масштабів, їх конкретних прикладах і в той же час ігнорують теоретичний складник проблеми. Ця стаття є спробою виявлення суспільно-географічних особливостей у дослідженні постіндустріального розвитку міст та встановлення дефініції «постіндустріального розвитку міста».

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вивчення міст, урбаністика, географія міст, дослідження міського простору та міських жителів викликають великий науковий інтерес завдяки стрімкому збільшенню ролі та впливу міст на розвиток сучасного соціуму так само, як і збільшення чисельності міського населення. По-друге, місто як центр цивілізаційного розвитку формується разом зі становленням індустрії (промисловості). Більшість світових урбаністичних центрів – це міста, що

пройшли індустріальну стадію розвитку, яка дала можливість накопичення капіталу для їх успішного розвитку та для переходу до постіндустріальної станції (Reed, 1989).

Отже, логічним є припущення, що сьогодні найвищим щаблем розвитку суспільства та міста як складників соціогеосистеми (Немець, Немець, 2015) є постіндустріальна модель розвитку.

Питаннями постіндустріального розвитку суспільства та міст, постмодерного та постіндустріального світогляду займалися ряд вчених з різних галузей науки. Найбільший вклад у трактування цих понять зробили американські та західноєвропейські соціологи, політологи, економісти, суспільні географи та філософи другої половини ХХ ст. Для сучасної української науки наративи постіндустріалізму є досить новими та невивченими.

Термін «постіндустріалізм» ще на початку ХХ ст. ввів у науковий обіг англійський соціолог А. Пенті (Penty, 1922), який з погляду футуристичного вчення намагався визначити майбутній стан суспільства, який пов'язував з очевидним занепадом індустрії. А термін «постіндустріальне суспільство» ввів у 1958 році в науковий обіг американський соціолог Д. Рисмен (Riesman, 1958). Теорія постіндустріального суспільства, автором якої є Е. Тофлер (Toffler, 2000), з'явилася в результаті синтезу різних підходів до оцінки динаміки стану та розвитку суспільства. В її основі лежить вчення про технологічну революцію та хвилевий характер розвитку суспільства, який пов'язує перехід суспільства від одного етапу до іншого з одночасним удосконаленням техніко-матеріальних можливостей виробництва. За Тофлером (Toffler, 2000), до середини ХХ ст. людство пройшло три хвили розвитку: аграрну, індустріальну, постіндустріальну. Основоположником концепції постіндустріального суспільства є Д. Белл (Bell, 1968), який у 1970-х роках на конференції футуристів в США презентував основні наративи цієї концепції та дав чітке визначення поняттю «постіндустріальне суспільство».

Що стосується детермінації такого поняття, як «постіндустріальний розвиток міста», то значних теоретичних напрацювань немає. Оксфордський словник представляє таке визначення поняття «постіндустріальне місто», спираючись на дослідження Фелпса та Озави (2003) (Oxford reference...): постіндустріальне місто – місто, що демонструє особливості постіндустріального

суспільства. Дуглас В. Шоу загалом підтримує таку думку та визначає «постіндустріальне місто» як набір міських форм і функцій, які, як видається, досить відрізняються від промислових міст останніх двох століть, щоб гарантувати окреме визначення. Що стосується детермінації такого поняття, як «постіндустріальний розвиток міста», то значних теоретичних напрацювань, особливо з точки зору суспільної географії, на жаль, немає. В цьому напрямку більшість досліджень мають практичний характер, зокрема роботи Г. Підгрушного, Н. Мезенцевої, М. Бикової та інших (Урбаністична..., 2017). Одним із прикладів сучасного вітчизняного дослідження постіндустріального розвитку міст є праці Л. Петрової, Д. Марущак «Від промислового до креативного міста: постіндустріальні виклики для України» (Петрова, Марущак, 2017). У цій роботі автори роблять акцент на трансформаційному та постіндустріальному процесах в українських містах.

Постановка завдання. Метою дослідження є з'ясування сутності поняття постіндустріального розвитку міста з погляду суспільної географії та визначення терміну «постіндустріальне місто».

Основними завданнями є: аналіз сутності понять постіндустріального розвитку суспільства та міста; виявлення суспільно-географіч-

них особливостей дефініції постіндустріального міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «постіндустріальний розвиток міста» та «постіндустріальне місто» є досить новими та маловивченими у сучасній вітчизняній науці, зокрема суспільній географії. Проте наратив постіндустріального суспільства та трансформації всіх його складників, у тому числі і міста, набирає значної популярності. Сучасні тенденції нового урбанізму, комперативна теорія та постмодерні підходи сучасної суспільної географії стимулюють значний науковий інтерес до вивчення міст на етапі трансформацій. Не зважаючи на той факт, що деякі вчені, зокрема Brenner та Schmid (Brenner, Schmid, 2014), спростовують твердження, що сучасний світ знаходиться в так званій «Ері міст», факт переважання міського населення над сільським (United Nations...) є неспростовним. Це та багаточисельні міжнародні конференції, форуми та інше вже кілька десятиліть пропагують визначну роль міст у розвитку як усієї планети, так і окремих регіонів.

Місто як соціогеосистема (Немець, Немець, 2015), що має складну структуру та ієрархію, здійснює вплив не лише на внутрішні, а й на зовнішні компоненти. Тобто зміни в середині міста так чи інакше впливають на навколишнє середовище (територію, регіон). Міста все більше відіграють роль так званих центрів зростання, особливо в моноцентричних регіонах, таких як Харківська область. Європейські орієнтири України щодо переходу до поліцентричного розвитку та оптимізації адміністративно-територіального устрою, зміни геополітичних орієнтирів, структурні трансформації економіки та господарства країни, терціалізація економіки та деіндустріалізація ставлять перед суспільними географами актуальні урбаністичні проблеми, однією з яких є вивчення особливостей постіндустріального розвитку міст.

Перш ніж переходити до визначення суті поняття постіндустріального розвитку міста, слід чітко розділити його складники дефініції, а саме: постіндустрія, розвиток, місто (рис. 1).

Рис. 1. Складники дефініції «постіндустріальний розвиток міста»

Створено автором за даними (Bell, 1968; Немець, Немець, 2015; Урбаністична ..., 2017)

Концепція постіндустріального суспільства, або концепція періоду постіндустрії, була сформульована в 1970-х американським соціологом Д. Беллом (Bell, 1968). По суті, він більш детально розкрив особливості «третьої хвилі Тофлера». Постіндустріальне суспільство Белл пов'язує з розвитком економіки знань та обслуговування – терціалізацією публічного, соціального та виробничого простору. Ряд вчених, зокрема Дж. Рифкін, О. Негт, Б. Кагарлицький, К. Омаз та інші, критикують концепцію постіндустріального суспільства. Головною тезою є незгода з авторами концепції щодо значного впливу суспільства та ігнорування зовнішніх факторів. Критики запевняють, що повний перехід до постіндустріального суспільства не лише призводить до кризи виробництва та обезцінення людської праці, а й взагалі не є можливим повною мірою. Практика початку XXI ст. довела, що владні та культурні особливості не завжди співпадають з потребами та можливостями економіки. Так, деіндустріалізація високорозвинених країн призвела до занепаду промислових зон («справа Детройта»), обезцінення промислової робочої сили та міграції виробництва до «нових індустріальних країн». Значна критика ідеалів концепції постіндустріалізму на початку XXI ст. призвела до вузьконаправлених регіональних досліджень, метою яких є не лише спростування чи підтвердження концепції постіндустріального розвитку, а й визначення наявного стану речей та прогнозування шляхів майбутнього розвитку.

Щодо дефініції «місто», то ще Макс Вебер у 1922 р. зауважив, що не існує і не може бути

єдиного визначення міста через складність характеру міста та неможливість описати його в межах однієї дисципліни. З огляду на результати багаторічних досліджень спеціалістів різних галузей термін «місто» слід розуміти як населений пункт з розвинутою інфраструктурою та комунікаціями, віднесений державою до категорії міст.

Останній складник дефініції «постіндустріальний розвиток міста» – «розвиток» – є вкрай складною філософською категорією, яка з погляду суспільної географії трактується як безповоротні багатовекторні зміни об'єктів та явищ на певній території за певних умов.

Пошуки теоретичного складника процесу постіндустріального розвитку міста так чи інакше ведуть до глибоких практичних досліджень та аналізу світоглядних філософських концепцій. Кожне з наявних практичних досліджень підкреслює той факт, що місто є невіддільним складником сучасного суспільства.

Так, Н. Мезенцева (Урбаністична..., 2017) зазначає, що кожне місто в своєму розвитку так чи інакше прагне до постіндустріального. У сучасному постіндустріальному місті для його населення головними притягуючими факторами стають якості життя: соціальна стабільність та стан захищеності населення; екологічна безпека проживання; економічна стабільність; можливості саморозвитку та інше.

Окрім власне зміни світоглядних векторів людства, на розвиток міста в сучасних постіндустріальних умовах впливає безліч факторів (див. рис. 2).

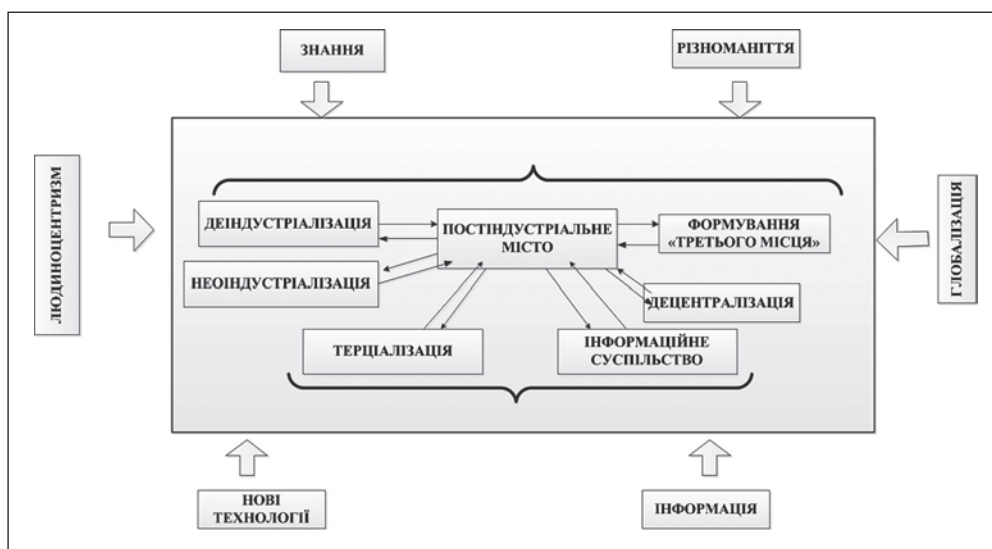

Рис. 2. Фактори постіндустріального розвитку міста (розроблено автором)

Саме аналіз факторів, які стимулюють постіндустріальний розвиток міста, дає більш детальну теоретизацію цього процесу та визначення суті дефініції «постіндустріальне місто».

З рисунка 2 видно, що є певна сукупність локальних факторів (деіндустріалізація, неоіндустріалізація, терціалізація, інформатизація, формування третього місця, децентралізація), які одночасно є причинами та наслідками постіндустріального розвитку міста, та ряд глобальних факторів (глобалізація, нові технології, знання, інформація, людиноцентризм, різноманіття), що загалом стимулюють розвиток постіндустріального суспільства. Кожен з названих факторів не є вирішальним, вони діють в комплексі. І саме тому тільки комплексний аналіз дозволить глибоке вивчення сутності процесу постіндустріального розвитку міста, що, власне, і може забезпечити теоретико-методологічний апарат суспільної географії.

Отже, під поняттям «постіндустріальне місто» слід розуміти певний населений пункт, який розвивається за основними тенденціями постіндустріального суспільства, що мають свій прояв у процесах деіндустріалізації, терціалізації, децентралізації та інших на фоні глобальних тенденцій людиноцентризму, різноманіття, розвитку і поширення знань, інформації та нових технологій в епоху постмодерну.

Висновки з проведеного дослідження. Наразі можна стверджувати, що більшість регіонів світу знаходиться на стадії трансформації: від індустріального до постіндустріального. В такому суспільстві місто, яке вже давно виконує роль не лише місця проживання населення, а й оплоту технологій та інновацій, набуває вкрай важливого значення. Особливо це стосується країн з нестабільною суспільною сферою, як наприклад пострадянські країни, зокрема Україна.

Отже, виходячи з концепції постіндустріального суспільства (розвитку), поняття про розвиток та місто, в загальному розумінні *постіндустріальне місто* – це місто постіндустріального суспільства. Зважаючи на вищезазначені особливості цієї концепції та її критику, дефініція постіндустріального міста та постіндустріального розвитку міста, вимагає детального аналізу факторів, передумов на наслідків процесу перетворення міста на постіндустріальне. Тенденції нового урбанізму, комперативна теорія та інші наративи посмодернової науки надають можливість в подальших дослідженнях теоретизації «постіндустріального міста» комплексно вивчати всі трансформаційні процеси на

прикладі досліджуваного міста та застосовувати одержані висновки до всієї категорії постіндустріальних міст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bell, D. (1968). Notes on the Post-Industrial Society. *The Public Interest*, 7, 102–118.
2. Brenner, N., Schmid, C. (2014). The 'urban age' in question, *International Journal of Urban and Regional Research* 38 (3): 731–755.
3. Chanan, M., Steinmetz, G. (2005). *Detroit : Ruin of a City* (Bristol Docs, Bristol).
4. Grabkowska, M. (2012) *Regeneration of the Post-Socialist Inner-City: Social Change and Bottom-up Transformation in Gdańsk*. Pracownia, Gdańsk, 172 pp.
5. Oxford reference. post-industrial city. doi : <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oj/authority.20110803100339535> (дата звернення 04.09.2019).
6. Penty, A. (1922) *Post-industrialism*. L. 88 p.
7. Reed, H. (1989) *Financial centre hegemony, interest rates and the global political economy. International Banking and Financial Centres*. London, P. 247–268.
8. Riesman, D. (1958) *Leisure and work in post-industrial society*. Mass leisure: in 3 vol. / eds. E. Larrabee, R. Meyerson. Clencoe, 111 p.
9. Стратегія розвитку міста Харкова до 2020 року doi: <http://www.city.kharkov.ua/assets/files/docs/zakon/strategy2411.pdf> (дата звернення: 04.09.2019) [Strategy of development of the Kharkov city to the 2020 year] doi: <http://www.city.kharkov.ua/assets/files/docs/zakon/strategy2411.pdf> (дата звернення: 04.09.2019) (in Ukrainian)].
10. State Statistics Service of Ukraine doi: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 04.09.2019).
11. Toffler, A. (2000) *The third wave* (Evc, A.). In Shovkun, V. (Eds.). Kyiv, Publishing House "Vsesvit".
12. United Nations Population Fund doi: <http://www.unfpa.org/urbanization> (дата звернення: 04.09.2019).
13. Немець К., Немець Л. (2015) Концепція соціально-географічної системи як методологічний конструкт суспільної географії, *Часопис соціально-економічної географії*, 18 (1), с. 24–32 [Niemets, K. & Niemets, L. (2015) The concept of socio-geographical system as a methodological construct of human geography. *Human Geography Journal*, 18 (1), 24–32. (in Ukrainian)].
14. Петрова. Л., Марушчак, Д. (2017) Від промислового до креативного міста: постіндустріальні виклики для України doi: <http://ven.chdtu.edu.ua/article/view/119901> (дата звернення 04.09.2019) [Petkova, L., & Marushchak, D. (2017) From industrial to creative city: post-industrial challenges for Ukraine] doi: <http://ven.chdtu.edu.ua/article/view/119901> (дата звернення: 04.09.2019) (in Ukrainian)].
15. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін (2017) : монографія / За ред. Мезенцева К., Олійника Я., Мезенцевої, Н. Київ : Видавництво «Фенікс» [Monography / edited by Mezentsev, K., Oliynyk, Ya., Mezentseva, N. *Urban Ukraine: the epicenter of spatial change*. (in Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 28.05.2019

The article was submitted for publication on 28.05.2019

УДК 911.3:502/504

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-10>

Топчієв О.Г.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної та соціальної географії і туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
topch-39@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4469-4131

Мальчикова Д.С.,
доктор географічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет
darina13@i.ua
ORCID: 0000-0002-7197-8722

Сич В.А.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної та соціальної географії і туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
vitsych@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4756-8950

Яворська В.В.,
доктор географічних наук, професор,
професор кафедри економічної та соціальної географії і туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
yavorskaya@onu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8611-9712

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – СТРИЖЕНЬ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ІМПЕРАТИВУ ГЕОГРАФІЇ

Обговорюється становлення екологічного імперативу у географічній науці. Головним складником цього процесу слугує концепція територіальної організації суспільства. Показана послідовна зміна стратегій екологічної безпеки людства. Обговорюються головні напрями участі географічної науки у розробленні сучасних запитів суспільства на екологічний захист довкілля та збереження ландшафтної оболонки Землі. Зроблено короткий огляд актуальних проблем подальшого становлення екологічного імперативу у географічних дослідженнях: 1) визначення функціональної ролі і місця природоохоронних і середовищних видів господарської діяльності, структурування цих соціоприродних видів діяльності; 2) розроблення концепції довкілля, до складу якого включають усі генералізовані компоненти ландшафтної (географічної) оболонки; 3) обґрунтування засад еколого-економічної політики за співвідношенням «витрати – втрати»; 4) розробка принципів і методологічне обґрунтування планування територій; 5) оцінка антропогенно-техногенних навантажень на територію. Обґрунтована необхідність виділення природоохоронної діяльності в окремий структурний підрозділ господарства країн і регіонів у вигляді сектору соціоприродних видів економічної діяльності, міжгалузевих природоохоронних комплексів і кластерів. Обґрунтовано, що принципи екологічного імперативу пронизують та інтегрують усі складники планування територій. Планування природного середовища має на меті його збереження та екологічне оздоровлення; планування розселення населення, орієнтоване на розміщення населення у максимально комфортних умовах його проживання, доступності до місць роботи і відпочинку; планування територіальної організації господарської діяльності повинно забезпечити її мінімальний вплив на природу і екологічну безпеку населення, а також максимально ефективно використання наявних природних і соціально-економічних ресурсів.

До подальшого розроблення позначена проблема оцінки антропогенно-техногенних навантажень на територію і методологічне обґрунтування каркасу антропогенно-техногенних навантажень. Запропоновано якісно і кількісно характеризувати антропогенно-техногенні навантаження за об'єктами планування території: точковими – населені пункти і господарські об'єкти; лінійно-мережевими – транспортні магістралі та інфраструктурні комунікації; ареальними – ділянки з різним господарським використанням. Наголошено на тенденції посилення просторових / територіальних підходів до екологічного захисту довкілля і винятковій ролі у цій концепції територіальної організації суспільства.

Ключові слова: екологічний імператив, територіальна організація суспільства, довкілля, соціоприродні види економічної діяльності, антропогенно-техногенні навантаження.

Topchiev O.G., Malchykova D.S., Sych V.A., Yavorska V.V. TERRITORIAL ORGANIZATION OF SOCIETY – THE FORMATION CORE OF GEOGRAPHY ENVIRONMENTAL IMPERATIVE

The environmental imperative formation in geographical science is discussed. The concept of society territorial organization is the main component of this process. A consistent change in human security strategies has been demonstrated. The main directions of geographical science participation in the development of modern society's requests for ecological protection of the environment and the conservation of the Earth landscape shell are discussed. The actual problems overview of the further ecological imperative formation in geographical studies is made: 1) determination of the functional role and environmental place and environmental types of economic activity, structuring of these socio-natural activities; 2) development of the environmental concept, which includes all generalized components of the landscape (geographical) shell; 3) ecological principles and economic policy substantiation; 4) territory planning principles and methodological justification development; 5) anthropogenic-technogenic loads assessment.

Emphasized the need for environmental activities in a separate structural unit of the country and regions in the form of social and natural sector economic activities, cross-sectoral environmental complexes and clusters. Proved that the principles of ecological imperative permeate and integrate all the planning area components. Environmental planning aims at its conservation and ecological rehabilitation, rational use of its natural and territorial resources. Resettlement planning is focused on accommodating the population in the most comfortable living conditions, accessibility to places of work and leisure. The planning of economic territorial organization activity should ensure its minimal impact on the nature and ecological safety of the population, as well as maximally efficient use of available natural and socio-economic resources.

The problem of anthropogenic-technogenic loads estimation on the territory and methodological substantiation of the anthropogenic-technogenic loads framework is indicated for further development. It is proposed qualitatively and quantitatively characterize anthropogenic-technogenic loads according to the territory planning objects: point - settlements and economic objects; line-network - transport highways and infrastructure communications; areals are areas with different economic uses. The tendency of spatial / territorial approaches strengthening to ecological protection of environment is emphasized and the territorial organization concept of society belongs exclusively to it.

Key words: environmental imperative, territorial organization of society, environment, socio-natural types of economic activity, anthropogenic-technogenic loads.

Постановка проблеми. У наш час відбувається прискорене утвердження екологічного імперативу як головного і наскрізного принципу життєдіяльності людства. Спостерігається експоненціальне зростання регламентів і норм природокористування і формування нових, переважно міждисциплінарних наукових напрямів, що розробляють принципи екологічної безпеки суспільства, збереження довкілля та біосфери. Серед таких напрямів – обґрунтування *раціональної, екологічно безпечної та економічно ефективною територіальної організації суспільства* (Генеральна схема планування території України, 2000; Лісовський, 2009; Руденко, Лісовський, Маруняк, 2016; Сонько, 2003; Топчиев, 1993; Топчиев, 1996).

Донедавна головною цільовою тенденцією еколого-економічної політики був перехід від суто економічних критеріїв розвитку до

соціально-економічних і соціально-екологічних. Екологічна безпека стала головним і безальтернативним критерієм цивілізаційного поступу людства. Разом з тим посилюються новітні тенденції її соціально-економічного обґрунтування та забезпечення. Відбувається послідовне доповнення та заміна компонентних показників і нормативів екологічної безпеки комплексними та інтегральними. Істотно посилилась увага науковців та управлінців до проблем екологічно безпечної територіальної організації суспільства, до планування територій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом минулого століття послідовно ускладнювалася загальна стратегія соціально-екологічної безпеки. При цьому різні підходи і концепції не просто змінювались, а взаємодіяли між собою. Відбувалось

своєрідне накопичення попередніх принципів та їх наукове й організаційне узагальнення. Першою була *концепція гранично допустимих концентрацій* (ГДК), яка встановлювала критичні межі забруднень окремими речовинами та компонентами. Надалі її доповнили *концепції допустимих викидів* (у повітря) та *скидів* (у ґрунти та водойми), за якими визначали критичні обсяги та маси загальних забруднень для окремих господарських об'єктів. Пізніше почали законодавчо визначати *необхідні площі (і частки) природно-заповідних територій*, що забезпечують збереження природного середовища і біосфери загалом. Наприкінці ХХ століття була розроблена *концепція екологічних мереж* – природних каркасів екологічної безпеки країн і регіонів. Такі каркаси являють собою територіальні системи, складені ділянками відносно чистої природи (ядра екомереж), екологічними коридорами, що поєднують їх, захисними (буферними) та сполучними територіями, що мають на меті збереження ландшафтного та біологічного різноманіття. Підкреслимо, що це перший підхід, в якому головним чинником екологічної безпеки виступає територіальна організація середовища.

Помітне посилення уваги до проблеми територіальної організації суспільства та реалізації засад екологічного імперативу зумовлене сучасною євроінтеграцією України. Запозичені принципи і механізми *регіональної економіки і регіональної політики*. Державна регіональна політика започаткована в Україні від 2001 р., але її більш повна реалізація стримується сучасною гострою геополітичною та геоекономічною ситуацією, зокрема політичним і військовим конфліктом з Росією. Тим не менш принципи європейського регіоналізму активно розробляються за допомогою вітчизняної географічної науки і законодавчої практики (*Концепція державної регіональної політики*, 2001; Куйбіда, Негода, Толкованов, 2009; *Про засади державної регіональної політики*, 2015; Топчієв, Мальчикова, Яворська, 2015 тощо).

У 1990-х роках країни ЄС розпочали *формування природних каркасів екологічної безпеки країн і регіонів – екологічних мереж*, і Україна практично відразу імплементувала цей досвід (*Про екологічну мережу України*, 2004; *Про затвердження Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі на 2000–2015 роки*, 2000). Цими двома законами України були затверджені

програми і концепції формування екологічних мереж – національної та регіональних (області, АР Крим). Показово, що у розробленні цього напрямку активну участь приймають географи (*Методичні рекомендації щодо розроблення регіональних та місцевих схем екологічної мережі*, 2009; Сич, Яворська, Коломієць, 2015; Топчієв, Мальчикова, 2014).

У цей же час європейські країни започаткували новий науковий напрям – *планування територій*, за яким проектні схеми раціональної територіальної організації природного середовища, населення та господарства розробляють вже не лише для планувальних районів (як це було донедавна), а для регіонів і країн. І цей підхід був активно використаний Україною: протягом 1997–2002 років була розроблена "Генеральна схема планування території України", затверджена законом України. У вітчизняній географії формується новий науковий напрям з планування територій (Руденко et al., 2014; Сич, Топчієв, Мальчикова, Яворська, 2019; Топчієв, Мальчикова, 2014; Топчієв, Мальчикова, Яворська, 2015).

Постановка завдання. Отже, враховуючи вищезазначене, метою нашого дослідження є актуалізація участі географічної науки у задоволенні сучасних запитів суспільства щодо збереження ландшафтно-оболонки Землі з використанням просторових підходів до екологічного захисту довкілля і застосуванням концепції територіальної організації суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У традиційних теоретико-методологічних розробках вітчизняної географії проблеми становлення екологічного імперативу займають чільне місце. Йдеться, зокрема, про обґрунтування принципів і моделей раціональної, екологічно безпечної та економічно ефективної територіальної організації населення та господарства (Топчієв, Сич, Шашеро, 2019; Топчієв, 1993; Топчієв, Мальчикова, Яворська, 2015), розроблення соціальної екології як нового наукового напрямку (Бачинський, 1991), формування нової дисципліни – географічної екології (геоекології) (Боков, Єна, Єна, 1996; Топчієв, 1996; Шищенко, Гавриленко, Муніч, 2014), ландшафтне планування (Руденко et al., 2014), конструктивну географію, антропогенне ландшафтознавство на глобальному і регіональному рівнях (Денисик, 2012; Денисик, Тімець, 2015), концепцію довкілля (Голубець, 2015; Топчієв, Мальчикова, Пилипенко,

Яворська, 2017). Необхідно підкреслити певну невідповідність між прискореним зростанням запитів суспільства на безумовну і безальтернативну екологічну безпеку та відповідним розширенням її нормативно-правової бази, з одного боку, і дещо уповільненим її науково-методичним розробленням та впровадженням у програми і навчальні плани підготовки спеціалістів, з іншого. Порівняймо для прикладу новітню вітчизняну законодавчу базу природоохоронної діяльності, появу відповідних наукових напрямів з украї обмеженими і уповільненими трансформаціями програм підготовки фахових географів.

Зробимо короткий огляд актуальних проблем подальшого становлення екологічного імперативу у географічних дослідженнях.

До однієї з найбільш актуальних проблем подальшого становлення екологічного імперативу у географічних дослідженнях належить визначення функціональної ролі і місця природоохоронних, рекреаційних і «середовищних» видів господарської діяльності, структурування їх як *соціоприродних видів діяльності*. В умовах формування постіндустріальної (інформаційної) цивілізації і революції послуг частка зайнятих у природоохоронній, рекреаційній та різних видах «середовищної» діяльності стрімко зростає, проте у сучасних галузевих систематиках видів господарської діяльності такі складники господарства не виділені в окрему групу, блок чи сектор. Гостроту такої проблеми ілюструє сучасна офіційна рубрикація природоохоронних та рекреаційних галузей і видів діяльності і той факт, що ці сфери господарства перебувають у багатьох країнах у нескінченних організаційно-управлінських трансформаціях і перебудовах. Ми пропонуємо називати їх *соціоприродними видами діяльності* з урахуванням поширення у сучасній географії конструкту «соціоприродний» (Сич, Топчієв, Мальчикова, Яворська, 2019). Зрозуміло, що така пропозиція потребує подальшого обговорення і більш глибокого методологічного обґрунтування. На регіональному рівні групу соціоприродних видів діяльності варто розглядати як *міжгалузеві комплекси* чи *кластери*. Виділення соціоприродних видів діяльності як структурного підрозділу господарства дозволить, на наш погляд, істотно поглибити і впорядкувати сучасні процеси трансформації структури господарства країн і регіонів і посилити їх соціально-екологічну спрямованість.

Важливу роль у становленні екологічного імперативу у географічних дослідженнях відіграє *середовищний підхід*. Наприкінці XIX ст. у французькій школі «географії людини» була розроблена *концепція географічного середовища*. На відміну від попереднього *географічного детермінізму і посибілізму*, ця концепція була доволі конструктивно сприйнята вітчизняними географами. Н.К. Мукітанов (1979) запропонував розглядати предмет географії як географічне середовище. Цей підхід розвитку не одержав внаслідок тогочасного розмежування вітчизняної географії на фізичну та економічну і дискусій щодо включення – невключення населення з його господарською діяльністю до складу географічної оболонки Землі. З появою екології набуло поширення поняття *навколишнього середовища* (umwelt), яке у географії модифікувалось у *навколишнє природне середовище*. Своєрідний ренесанс географічного середовища пов'язаний з *концепцією інвайронменталізму* – вчення про взаємодію суспільства з навколишнім середовищем, яке згодом почало визначати всю предметну область географічної науки у багатьох країнах.

Останнім часом у вітчизняній географії розробляють *концепцію довкілля* (Голубець, 2015; Топчієв, Мальчикова, Пилипенко Яворська, 2017). До складу довкілля включають усі генералізовані компоненти ландшафтної (географічної) оболонки: 1) природне середовище; 2) агротехнічне середовище (за Ф.Н. Реймерсом – «друга природа»); 3) штучний матеріальний світ, створений людиною (за Ф.Н. Реймерсом – «квазіприрода»), що формує техногенне середовище суспільства; 4) соціальне середовище (Реймерс, 1990). У вітчизняній географії наявні два підходи до предметного представлення географічного середовища:

1) географічне середовище як частина географічної оболонки, частина природи Землі, освоєна людиною (але без самої людини): суспільство – господар дому, а дім – географічне середовище;

2) географічне середовище як довкілля – частина ландшафтної оболонки, що включає всі її компоненти, у тому числі і саме населення.

Концепція довкілля дає можливість досліджувати будь-які компонентні різновиди географічного середовища (наприклад, інформаційне середовище), а також різноманітні їх поєднання та комбінації аж до інтегрального довкілля. Перший напрям зберігає свою актуальність як суб'єкт-об'єктна системна форма-

лізація, за якою «людина – суб'єкт, «господар дому», а географічне середовище – об'єкт, «дім людства».

Важливим чинником екологічного імперативу стала еколого-економічна політика – обов'язковий складник будь-яких стратегій і програм соціально-економічного розвитку. Її слабкою ланкою є недостатня статистично-інформаційна база: вітчизняна статистика веде облік лише екологічних витрат, спрямованих на захист населення від забруднень та оздоровлення середовища. Практично відсутня статистика екологічних витрат (екологічної шкоди), зумовлених забрудненням довкілля. Методологічне обґрунтування поєданого і співставного аналізу витрат і втрат як основи еколого-економічних стратегій і програм вже відоме (Топчієв, Мальчикова, Яворська, 2015).

Потужним науковим напрямом прикладних географічних досліджень територіальної організації суспільства стало планування територій. У середині 1990-х років європейці поширили принципи планування міст (генеральні плани міст) і планувальних районів (районне планування) на країни і регіони і зробили їх обов'язковими складниками стратегій соціально-економічного розвитку територій. Показово, що Україна надзвичайно оперативно запозичила цей європейський досвід і протягом 1997–2002 років розробила «Генеральну схему планування території України», що набула статусу Закону України. У вітчизняній географії вже позначений загальний напрям планувальних розробок, що має назву *геопланування* (Топчієв, Мальчикова, 2014) і об'єднує планування міст (генплани), планувальних районів (так звані «районні планування») і оглядове середньо- та дрібномасштабне планування регіонів та країн.

Планування територій має на меті раціональне, екологічно безпечне та економічно ефективно використання середовища життєдіяльності населення і акцентує норми і регламенти користування територією як унікальним, найбільш загальним і безальтернативним його ресурсом (Топчієв, 2010). Планування територій являє собою конструктивний варіант концепції територіальної організації суспільства. Принципи екологічного імперативу пронизують та інтегрують всі складники планування територій. *Планування природного середовища* має на меті його збереження та екологічне оздоровлення, раціональне використання його природних та територіальних

ресурсів. *Планування розселення населення (екістичне планування)* орієнтоване на розміщення населення у максимально комфортних умовах його проживання, доступності до місць роботи і відпочинку. *Планування територіальної організації господарської діяльності* повинно забезпечити її мінімальний вплив на природу й екологічну безпеку населення, а також максимально ефективно використання наявних природних і соціально-економічних ресурсів.

Методологічні переваги планування територій полягають у поєданому і співставному аналізі головних компонентів ландшафтної оболонки – природного середовища, населення з його виробничою та духовною діяльністю і штучного матеріального світу – техносфери, створеної людиною. Це своєрідний апофеоз комплексних географічних досліджень, що розробляють раціональну геопросторову (територіальну) організацію ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціоприродної геосфери.

Зростає розуміння ролі простору у суспільному розвитку. Поряд з ландшафтним плануванням і плануванням територій з'явилася European Charter for Regional / Spatial Planning, (1983) і Керівні Принципи Збалансованого Просторового Розвитку Європейського Континенту (2000), де, зокрема, зазначено, що «*регіональне / просторове планування* є географічним виразом економічної, соціальної, культурної та екологічної політики суспільства. У становленні екологічного імперативу спостерігається тенденція посилення його просторових (територіальних) складників. Традиційні компонентно-галузеві показники забруднення довкілля інтенсивно доповнюються і розширюються територіальними характеристиками антропогенно-техногенних навантажень. Для географічних досліджень пріоритетною стала *територіальна систематика антропогенних і техногенних навантажень* на довкілля.

Оцінка антропогенно-техногенних навантажень (АТН) на природне середовище традиційно розробляється за окремими компонентами для різних галузей і видів господарської діяльності, а також для окремих підприємств. Зростають запити суспільства на таку оцінку для територіальних одиниць – таксонів різних типів і масштабів. Для потреб планування територій необхідна систематика поселень за рівнями АТН залежно від їх людності та функціональних типів. Транспортні магістралі та інфраструктурні коридори необхідно класифікувати за рівнями техногенного впливу

на довкілля, і такий вплив повинен бути ешелонуваним. Нагадаємо особливу роль транспортно-інфраструктурних комунікацій як «біосферних бар'єрів», що розчленовують природне середовище на окремі частини і значною мірою порушують їх біо/геохімічні зв'язки. Для сільськогосподарського природокористування актуальною є систематика оброблюваних земель за рівнями інтенсивності їх використання. Певною мірою вже розрізняють землеробство екстенсивне, помірно- та високоінтенсивне. Свої особливості сільськогосподарського використання мають зрошувані землі, а також землі приміських зон та садово-городніх ділянок. У державному земельному кадастрі України, який ще розробляють, різна інтенсивність сільськогосподарського землекористування певною мірою повинна враховуватись. Але більш глибоке методологічне розроблення цього напрямку – одна з проблем географічної науки.

Складною і недостатньо розробленою лишається проблема оцінки АТН для потреб планування територій. Техногенні навантаження традиційно аналізують за видами економічної діяльності, за окремими галузями і виробництвами, за окремими підприємствами та господарськими об'єктами. Для потреб геопланування необхідно трансформувати галузеві і секторальні оцінки АТН у територіальні. Прийшов час якісно і кількісно характеризувати АТН за об'єктами геопланування: точковими – населені пункти і господарські об'єкти; лінійно-мережними – транспортні магістралі та інфраструктурні комунікації; ареальними – ділянки з різним господарським використанням. У геоплануванні вже розроблена концепція *природного каркасу екологічної безпеки території* у вигляді екологічних мереж. Відповідної територіальної схеми просторового розподілу АТН у вигляді *каркасу антропогенно-техногенних навантажень* практично ще нема. Зроблені перші кроки до її обґрунтування (Сич, Шашеро, Коломієць, 2019; Топчієв, Сич, Шашеро, 2019).

Висновки з проведеного дослідження.

Становлення екологічного імперативу в географії обговорюється на засадах її стрижневої концепції територіальної організації суспільства. Показана послідовна зміна стратегій екологічної безпеки людства. Обговорюються головні напрями участі географічної науки у розробленні сучасних запитів суспільства на екологічний захист довкілля та збереження

ландшафтної оболонки Землі. Серед них: структурування соціоприродних видів діяльності на рівнях сектор – міжгалузевий комплекс – кластер; концепції географічного середовища, навколишнього середовища, довкілля; ландшафтне планування; формування екологічних мереж; планування територій. До подальшого розроблення позначена проблема оцінки антропогенно-техногенних навантажень на територію і методологічного обґрунтування каркасу антропогенно-техногенних навантажень. Наголошено на тенденції посилення просторових / територіальних підходів до екологічного захисту довкілля і винятковій ролі у ній концепції територіальної організації суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бачинский, Г.А. (1991). *Социэкология: теоретические и прикладные аспекты*. Киев : Наукова думка, 152 с. [Bachinskiy, G.A. (1991). *Socioecology: theoretical and applied aspects*. Kiev : *Naukova Dumka*, 152 p. (in Russian)].
2. Боков, В.О., Єна, А.В., Єна, В.Г. (1996). *Геоэкология. Научно-методическая книга по экологии*. Симферополь: «Таврия», 384 с. [Bokov, V.O., Yena, A.V., Yena, V.G. (1996). *Geoecology. Scientific and methodological book on ecology*. Simferopol: «Tavria», 384 p. (in Russian)].
3. Генеральна схема планування території України. Пояснювальна записка в 2 т., (2000). *Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України. Державний інститут проектування міст «ДІПРОМІСТО»*. Київ. 68 с. [The general plan for planning the territory of Ukraine. Explanatory note in 2v., (2000). *State Committee of Architecture, Architecture and Life Policy of Ukraine. State Institute of Projects "DIPROMISTO"*. Kiev. 68 p (in Ukrainian)].
4. Голубець, М.А. (2015). Середовищезнавство – в географічну науку. *Український географічний журнал*. 2. 10–15. [Golubets, M.A. (2015). Medium-knowledge – in geography science. *Ukrainian geographic magazine*. 2. 10–15 p. (in Ukrainian)].
5. Денисик, Г.І. (2012). Антропогенне ландшафтознавство: Частина I. *Глобальне антропогенне ландшафтознавство*. Вінниця : Едельвейс і К. 335 с. [Denisik, G.I. (2012). *Anthropogenic landscape knowledge: Chastina I. Globally anthropogenic landscape knowledge*. Vinnitsya : Edelweiss і К. 335 p. (in Ukrainian)].
6. Денисик, Г.І., Тімець, О.В. (2015). Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина II. *Регіональне антропогенне ландшафтознавство*. Вінниця : Арбат. 170 с. [Denysyk, G.I., Timets, O.V. (2015). *Anthropogenic landscape knowledge: the first place. Chastina II. Regional anthropogenic landscape knowledge*. Vinnitsya : Arbat. 170 p. (in Ukrainian)].

7. Керівні Принципи Збалансованого Просторового Розвитку Європейського Континенту. Матер. 12-ї сесії Європейської Конференції Міністрів, відповідальних за регіональне планування (7–8 вересня 2000 року, Ганновер). URL: <http://www.aokornus.at.ua/BOOKS/sustainable.pdf>. [The Principles of the Balanced Spacious Distribution of the European Continent. Mater. 12th European Conference of the Ministry of Economic Development and Trade of the Regional Planning (7–8 September 2000, Hanover) (in Ukrainian)].
8. Концепція державної регіональної політики, затверджена Указом Президента України № 341/2001 від 25 травня 2001. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=341%2F2001>. [The concept of state regional policy affirmed by Decree of the President of Ukraine No. 341/2001 vid 25 grass 2001. Retrieved from <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=341%2F2001> (in Ukrainian)] (дата звернення: 10.08.2019).
9. Куйбіда, В.С., Негода, В.А., Толкованов, В.В. (2009). Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав – членів Ради Європи. Київ, 170 с. [Kuibida, V.S., Negoda, V.A., Tolkovanov, V.V. (2009). Regional development and open space of the territory: additional Ukraine and the other member states for the sake of Europe. Kyiv, 170 p. (in Ukrainian)].
10. Руденко, Л.Г., Маруняк, Є.О., Голубцов, О.Г. та ін.; під ред. Руденка, Л.Г. (2014). Ландшафтне планування в Україні. Київ. Реферат. 144 с. [Rudenko, L.G., Marunyak, Є.О., Golubtsov, O.G. and other; ed. Rudenka, L.G. (2014). Landscape Planning in Ukraine. Kiev. Abstract. 144 p. (in Ukrainian)].
11. Лісовський, С.А. (2009) Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України. *Інститут географії НАН України*. Київ. 300 с. [Lisovsky, S.A. (2009) Sustainability and nature: balance of interests on the terens of Ukraine ". *Institute of Geography, National Academy of Sciences of Ukraine*. Kiev. 300p. (in Ukrainian)].
12. Методичні рекомендації щодо розроблення регіональних та місцевих схем екологічної мережі: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 13 листопада 2009 р. (2009). URL: <http://www.menr.gov.ua>. [Methodical recommendations on the fragmentation of regional and municipal schemes of environmental measures: the order of the Ministry of Defense to protect the local natural remedies of Ukraine is 13 leaf fall 2009 p. (in Ukrainian)].
13. Мукитанов, Н.К. (1979). Методологические проблемы теоретизации географии. Алма-Ата : Наука. 187 с. [Mukitanov, N.K. (1979). Methodological problems of theorization of geography. Alma-Ata : Science. 187 p (in Russian)].
14. Про екологічну мережу України: Закон України від 24 червня 2004 р. No 1864-IV (2004). *ВВР України*. 29. 53 с. [About the environmental measure of Ukraine: the Law of Ukraine is 24 cherries 2004 r. No 1864-IV (2004). *VVR Ukraine*. 29.53 p. (in Ukrainian)].
15. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 5.02.2015 № 156-VIII (2015). *Відомості Верховної Ради*, 13. 90с. [About the ambush of the state regional policy: Law of Ukraine dated 5.02.2015 No. 156-VIII (2015). *Vidomosti Verkhovnoyi Radi*, 13. 90p (in Ukrainian)].
16. Про затвердження Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі на 2000–2015 роки : Закон України від 21 вересня 2000 р. No 1989-III (2000). *ВВР України*. 43. 5 с. [On Approval of the National Program of Formation of the National Ecological Network for 2000–2015: Law of Ukraine of September 21, 2000 No 1989-III (2000). *Information of the Verkhovna Rada*. 43.5 p. (in Ukrainian)].
17. Реймерс, Н.Ф. (1990). Природопользование. *Словарь-справочник*. Москва : «Мысль». 640 с. [Reimers, N.F. (1990). Nature management. Dictionary dictionary. Moscow : "Mysl". 640 p. (in Russian)].
18. Руденко, Л.Г., Лісовський, С.А., Маруняк, Є.О. (2016). Екологічний імператив у пріоритетах інтегрованого планувального процесу в Україні. *Український географічний журнал*. 4. 9–16. [Rudenko, L.G., Lisovsky, S.A., Marunyak, Є.О. (2016). Ecological imperative at the priorities of the integrated planning process in Ukraine. *Ukrainian geographic magazine*. 4. 9–16. (in Ukrainian)].
19. Сич, В.А., Шашеро, А.М., Коломієць, К.В. (2019). Каркас антропогенно-техногенних навантажень на територію регіону Українського Причорномор'я. *Вісник Одеського національного університету. Серія Географічні та геологічні науки*. 24. 1. [Sich, V.A., Shashero, A.M., Kolomits, K.V. (2019). Framework of anthropogenic-technogenic loads on the territory of the Ukrainian Black Sea region. *Newsletter of Odessa National University. Seriya Geographic and geological sciences*. 24.1. (in Ukrainian)].
20. Сич, В.А., Яворська, В.В., Коломієць, К.В. (2015). Особливості формування екомережі регіону Українського Причорномор'я. *Вісник Одеського національного університету. Серія Географічні та геологічні науки*. 20. 4. 129–143. [Sych, V.A., Yavorska, V.V., Kolomiets, K.V. (2015). Features of the form on the coast of the Ukrainian Black Sea region. *Newsletter of Odessa National University. Seriya Geographic and geological sciences*. 20. 4. 129–143. (in Ukrainian)].
21. Сич, В.А., Коломієць, К.В. (2015). Рекреаційні складові у плануванні території регіону Українського Причорномор'я. *Вісник Одеського національного університету. Серія Географічні та геологічні науки*. 20. 2. 121–132. [Sych, V.A., Kolomiets, K.V. (2015). Recreation of warehouses at the planning territory of the Ukrainian Black Sea region. *Newsletter of Odessa National University. Seriya Geographic and geological sciences*. 20. 2. 121–132. (in Ukrainian)].
22. Сич, В.А., Топчієв, О.Г., Мальчикова, Д.С., Яворська, В.В. (2019). Соціоприродні види діяльності у господарських комплексах країн і регіонів: концептуалізація питання. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : матеріали VIII Всеукраїнської науково-прак-*

тичної конференції (м. Херсон, 3–4 жовтня 2019 р.). Херсон : Гельветика, 219–222. [Sych, V.A., Topchiev, O.G., Malchykova, D.S., Yavorska, V.V. (2019). Social and natural activities in state-owned complexes of the country and regional: conceptualization of the issue. *Regional Problems of Ukraine: Geographic Analysis and Search for Solutions: Proceedings of the VIII All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kherson, October 3-4, 2019)*. Kherson : Helvetika, 219–222. (in Ukrainian)].

23. Сонько, С.П. (2003). Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми. Київ. Ніка-Центр. 286 с. [Sonko, S.P. (2003). Spacious rosette of social-natural systems: ways to a new paradigm. Kiev. Nika-Center. 286 p. in Ukrainian].

24. Топчиев, А.Г. (1996). Геоэкология: географические основы природопользования. Одесса : Astroprint. 392 с. [Topchiev, A.G. (1996). Geoeology: geographical basics of nature management. Odessa : Astroprint. 392 p. (in Russian)].

25. Топчиев, О.Г., Сич, В.А., Шашеро, А.М. (2019). Концепція каркасів антропогенно-техногенних навантажень. *Український географічний журнал*. 2. 41–48. [Topchiev, O.G., Sych, V.A., Shashero, A.M. (2019). Concept of frames of anthropogenic-technogenic loads. *Ukrainian geographic magazine*. 2. 41–48. (in Ukrainian)].

26. Топчиев, О.Г. (1993). Екологічна безпека і раціональна територіальна організація суспільства. *Український географічний журнал*. 2. 3–8. [Topchiev, O.G. (1993). Ecological security and rational territorial organization of society. *Ukrainian Geographical Journal*. 2. 3-8. (in Ukrainian)].

27. Топчиев, О.Г., Мальчикова, Д.С., Пилипенко І.О., Яворська, В.В. (2017). Концепція довкілля – сучасний напрям інтеграції природничо-та суспільно-географічних досліджень. *Український географічний журнал*. 3(99). 64–70. [Topchiev, O.G., Malchykova, D.S., Pylypenko I.O., Yavorskaya, V.V. (2017). The concept of the environment is a modern direction of integration of natural and social-geographical research. *Ukrainian Geographical Journal*. 3 (99). 64–70. (in Ukrainian)].

28. Топчиев, О.Г., Мальчикова, Д.С. (2014). Планування територій: Навч. посіб. Херсон. 268 с. [Topchiev, O.G., Malchykova, D.S. (2014). Territorial Planning: Educ. tool. Kherson. 268 p. (in Ukrainian)].

29. Топчиев, О.Г., Мальчикова, Д.С., Яворська, В.В. (2015). Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Херсон. 370 с. [Topchiev, O.G., Malchykova, D.S., Yavorskaya, V.V. (2015). Regional studies: geographical bases of regional development and regional policy. Kherson. 370 p. (in Ukrainian)].

30. Топчиев, О.Г. (2010). Територія: сучасний зміст поняття; функції; ресурсний потенціал. *Український географічний журнал*. 4. 3–9. [Topchiyev, O.G. (2010). Territory: modern content of the concept; functions; resource potential. *Ukrainian Geographical Journal*. 4. 3–9. (in Ukrainian)].

31. Шищенко, П.Г., Гавриленко, О.П., Муніч, Н.В. (2014). Геоэкология: теоретичні та практичні аспекти. Київ. 468 с. [Shyshchenko, P.G., Gavrylenko, O.P., Munich, N.V. (2014). Geoeology: theoretical and practical aspects. Kiev. 468. (in Ukrainian)].

32. European Charter for Regional/Spatial Planning, 20 May 1983 in Torremolinos, Spain: Council of Europe, European Conference of Ministers responsible for Regional Planning (CEMAT). (1983). Retrieved from <https://www.worldcat.org/title/european-regional-spatial-planning-charter-torremolinos-charter-adopted-on-20-may-1983-at-torremolinos-spain/oclc/254970256> (дата звернення: 10.08.2019).

33. Sych, V.A. Yavorska, V.V., Nevko, I.V., Kolomiyets, K. V. (2018). Organization of tourist and recreational activity within the objects of the natural protected fund in the Odessa region. *Вісник Дніпровського університету. Серія: Геологія, географія*, 27, 2, 377–385 [Sych, V.A. Yavorska, V. V., Nevko, I. V., Kolomiyets, K. V. (2018). Organization of tourist and recreational activity within the objects of the natural protected fund in the Odessa region. *Bulletin of the Dnipro University. Series: Geology, Geography*, 27, 2, 377–385].

Стаття надійшла до редакції 24.05.2019

The article was submitted for publication on 24.05.2019

СЕКЦІЯ 2

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.9 (477.51)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-11>

Бездухов О.А.,
старший викладач кафедри географії
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
s.bezdukhov@ukr.net
ORCID: 0000-0003-3930-889X

КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ НАКОПИЧЕННЯ ТА РОЗПОДІЛУ ТВЕРДИХ ПОБУТОВИХ ВІДХОДІВ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті акцентовано увагу на актуальності досліджень, скерованих на спостереження та аналіз динаміки накопичення і просторового розподілу твердих побутових відходів, а також на розроблення та впровадження спеціальної методики диференціювання територій за рівнем техногенного навантаження, що зумовлено впливом відходів на стан навколишнього середовища. Наголошено, що проблема поводження із твердими побутовими відходами є актуальною для всіх регіонів України та потребує вирішення і в Чернігівській області. Зроблено короткий аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Розглянуто застосування кластерного підходу до дослідження сучасного стану накопичення і просторового розподілу твердих побутових відходів. Проаналізовано динаміку та сучасний стан накопичення твердих побутових відходів у межах Чернігівської області.

Розглянуто основні етапи алгоритму кластерного аналізу, враховуючи особливості поставленої задачі. Проведено кластерний аналіз для диференціації регіонів за кількістю утворення та накопиченням твердих побутових відходів в межах Чернігівської області. Виділено кластери сучасного стану техногенного навантаження, зумовленого впливом твердих побутових відходів на стан довкілля території області. До одного кластера увійшли адміністративні райони області, які мають подібну специфіку техногенного навантаження, зумовленого впливом відходів на стан довкілля, і водночас відмінні параметри того ж навантаження на території районів інших кластерів. Здійснено відповідне районування області. Для формування просторового уявлення про районування території Чернігівської області результати кластерного аналізу також представлено в картографічному вигляді. Здійснено аналіз виділених кластерів. Результати районування підкреслюють нерівномірність розподілення техногенного навантаження, що зумовлено впливом твердих побутових відходів та відрізняються від ранжування території за окремими показниками. Сумісне використання сукупності показників надає можливість проведення як комплексного картування територій, так і формування загального уявлення щодо розподілу даної складової частини техногенного впливу на стан довкілля.

Ключові слова: тверді побутові відходи, територія, кластер, кластерний підхід, районування, довкілля, Чернігівська область.

Bezdukhov O.A. CLUSTER APPROACH TO STUDYING THE CURRENT STATE OF ACCUMULATION AND SPATIAL DISTRIBUTION OF SOLID HOUSEHOLD WASTE (ON THE EXAMPLE OF CHERNIHIV REGION)

In the article attention was focused on the relevance of research aimed at monitoring and analysis of the dynamics of accumulation and spatial distribution of solid household wastes, and on the development and implementation of a special method of territories differentiation according to the level of man-caused loading due to the influence of waste on the environment state. It was noted that the problem of dealing with solid domestic waste is relevant for all regions of Ukraine and needs to be solved in Chernihiv region. A brief analysis of recent research and publications on this topic was made. The application of the cluster approach to studying of the current state of accumulation and spatial distribution of solid household waste was considered. The dynamics and the current state of solid domestic waste accumulation in Chernihiv region was analyzed. The main stages of the cluster analysis algorithm were considered. Cluster analysis to differentiate the regions by the amount of solid waste generation and accumulation in Chernihiv region was done. The clusters of the present state of anthropogenic pressure due to the influence of solid

household waste on the region environment state were distinguished. One cluster includes administrative districts of the region, which have a similar specificity of technogenic load due to the impact of waste on the environment and at the same time, different parameters of the same load in the territories of other clusters. The regional zoning was done. For the formation of the spatial representation of Chernihiv region territory zoning, the results of the cluster analysis were also presented in cartographic form. Analysis of selected clusters was done. The results of zoning emphasized the uneven distribution of man-caused load. This was due to the influence of solid household waste and the differences in the ranking of the territory by individual indicators. The combined use of a set of indicators gives the possibility of carrying out as a complex mapping of territories the formation of a general idea of the distribution of this component of anthropogenic impact on the environment.

Key words: solid domestic waste, territory, cluster, cluster approach, zoning, environment, Chernihiv region.

Постановка проблеми. На початку ХХ століття питання поводження з побутовими відходами посідають одне із чільних місць в екологічній безпеці та сталому розвитку держави. Проблема поводження із твердими побутовими відходами (ТПВ) є актуальною для всіх регіонів України. Потребує вирішення ця проблема і в Чернігівській області.

Важливим є той факт, що техногенне навантаження взагалі та кількість накопичених відходів в межах області зокрема характеризуються нерівномірним територіальним розподілом. Усе це свідчить про актуальність досліджень, скерованих на спостереження та аналіз динаміки накопичення і просторового розподілу ТПВ, а також на розроблення та впровадження спеціальної методики диференціювання територій за рівнем техногенного навантаження, що зумовлено впливом відходів на стан навколишнього середовища.

Для формування загального уявлення про наявний стан навколишнього середовища необхідно провести систематизацію, узагальнення та оброблення статистичної інформації, що стосується динаміки накопичення відходів, а також формування системного подання просторової картини, яка структурно буде відображати території з найбільш складною ситуацією у сфері накопичення відходів (Сафранов, Клименко, 2012).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із кластерами, активно розглядаються західними вченими-економістами (Портер, 2002). В останні роки зростає цікавість до кластерного підходу серед вітчизняних вчених-економістів (Майстер, 2014, Федорова, 2011). Сучасний стан накопичення твердих побутових відходів, як на державному, так і на регіональному рівні розглядалось вітчизняними фахівцями, як правило, в рамках проведення різноманітних геоекологічних досліджень (Березюк, Котляр, 2017; Мельни-

ченко, Радькова, 2017; Сафранов, Черкез, & Шаталін, 2018). Проте регіональні особливості поводження з ТПВ та методика їхньої інвентаризації висвітлені недостатньо.

Постановка завдання. Метою дослідження є проведення кластерного аналізу для диференціації регіонів за кількістю утворення та накопиченням ТПВ у межах Чернігівської області. Виходячи з мети, розв'язувалися такі завдання:

- розглянути динаміку та сучасний стан накопичення твердих побутових відходів у межах Чернігівської області;
- розглянути застосування кластерного підходу до дослідження просторового розподілу ТПВ;
- здійснити кластерний аналіз просторового розподілу ТПВ на території Чернігівської області;
- здійснити аналіз виділених кластерів сучасного стану накопичення ТПВ в межах області.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо більш детально проблему накопичення відходів на території Чернігівської області. Так, за 2017 р. у Чернігівській області було утворено 732,7 тис. т ТПВ, тобто на кожного жителя області припало майже 718 кг. Унаслідок відсутності в області сміттєпереробних заводів основна маса цих відходів вивозиться на звалища і полігони. Площа звалищ і обсяг відходів, накопичених на них, постійно зростають. Так, якщо на кінець 2012 р. площа звалищ в Чернігівській області складала 469 га, а обсяг ТПВ, накопичених на них, – 9,7 млн. т, то на початок 2018 р. звалища займали 571 га, а обсяг відходів на них перевищив 11,2 млн. т, тобто за останні 6 років площа звалищ збільшилась на 22%, обсяг накопичених відходів – на 11%. (Бездухов, 2018). За даними Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Чернігівській області, на

початок 2018 р. найбільшу площу сміттєзвалища займають у Городнянському районі – 68,12 га, що складає 12% від загальної площі сміттєзвалищ, найменшу – у Варвинському (3,57 га) (Табл. 2).

Такий ріст спостерігається не в останню чергу через невідповідність темпів утворення і утилізації відходів. Так, за 2017 р. було утворено 732,7, а утилізовано лише 130,6 тис т, що складає лише 18%. (Рис. 1., Табл. 1) Найбільше відходів було утворено у Прилуцькому районі – 235531,3 т, що складає приблизно 32% від їх загальної кількості, найменше – у Талалаївському (130,6 т). Найбільше відходів було утилізовано у Чернігівському районі – 28244,4 т, що складає приблизно 22 % від загальної кількості, в Бахмацькому, Бобровицькому, Борзнянському, Коропському, Корюківському, Носівському, Сновському і Талалаївському районах не утилізовано жодної тони. (Табл. 2).

Одночасно зросла і кількість полігонів та сміттєзвалищ з 315 в 2012 р до 498 в 2017 р., тобто на 58%. Станом на 01.01.2018 р. в обласний реєстр місць видалення відходів внесено 9 полігонів та 489 сміттєзвалищ (Доповідь, 2018).

Наведена статистична звітність свідчить про дуже нерівномірне розподілення техногенного навантаження ТПВ на території Чернігівської області. Існує багато алгоритмів щодо районування територій, тому вибір методу повинен спиратись на об'єм та особливості статистичної інформації, що характеризують територіальні об'єкти. Із метою урахування особливостей динаміки накопичення та утворення відходів доцільно кожен із регіонів області характеризувати сукупністю показників таким чином, щоб до кожного із регіонів можна було співвідносити відповідну величину. Пере-

вага даного підходу полягає у представленні інформації через комплексний опис вихідних об'єктів (в даному випадку адміністративних районів Чернігівської області.), який надає можливість застосовувати методи багатовимірної статистики для аналізу даних.

Під час реалізації комплексного районування Чернігівської області за рівнем техногенного навантаження, зумовленого впливом відходів на стан довкілля, доцільно застосовувати метод кластерного аналізу, що дозволяє диференціювати об'єкти за певною кількістю ознак. Такий кластерний аналіз проведено за допомогою пакету програми Statistica 6.0., він здійснювався в декілька етапів. Зупинимось на основних етапах алгоритму, враховуючи особливості поставленої задачі.

1. *Формування матриці вихідних даних.* Візьмемо в якості вихідних даних кількість ТПВ відповідно до даних щорічної статистичної звітності. Оскільки статистична інформація, що характеризує стан забруднення

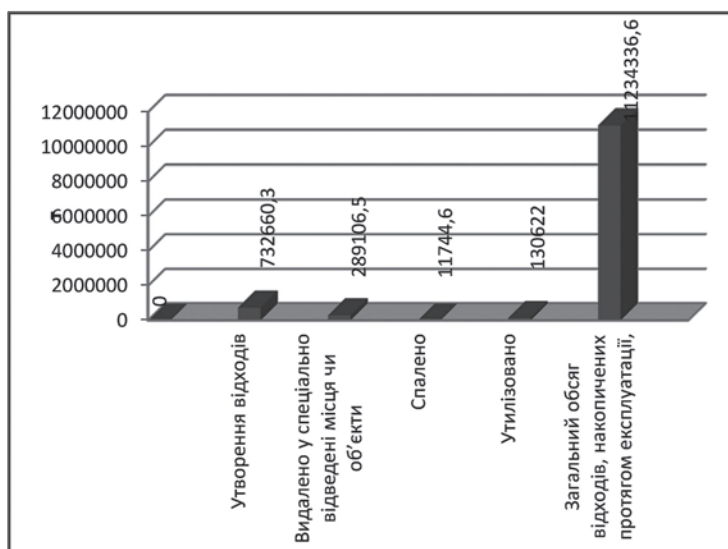

Рис. 1. Основні показники поводження з відходами на території Чернігівської області у 2017 році, т

Таблиця 1

Динаміка основних показників поводження з відходами

	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік
Кількість полігонів та звалищ	315	326	406	448	479	498
Площа, зайнята полігонами та звалищами, га	469	390	475	531,9	559	571
Утворення відходів(тис т.)	739,7	674,7	848,3	867,3	720,6	732,7
Використано (утилізовано) (тис т.)	103,1	233,4	107,3	133,5	104,3	130,6
Накопичено відходів(тис т.)	9723,9	9891,0	10184,5	10445,9	10930,8	11234,3

довкілля відходами, узагальнюється згідно з територіально-адміністративним устроєм, то за елемент (запис) банку даних треба взяти адміністративний район Чернігівської області. Проведемо об'єднання інформації в табличному вигляді (табл. 2). До кластерного аналізу залучено 6 показників, що відображають різноманітні параметри техногенного навантаження, зумовленого впливом відходів на стан довкілля території області (Табл. 2).

2. *Формування матриці нормованих (стандартизованих) показників.* Для адекватного відображення таксономічних відстаней між об'єктами (районами) проведено стандартизацію вихідних показників.

3. *Формування матриці таксономічних відстаней.* Для встановлення міри подібності між районами області розраховано таксо-

номічні відстані на основі евклідової відстані (метрики).

4. *Формування груп (кластерів) подібних об'єктів методом Варда.* Цей метод дає змогу оптимізувати мінімальну дисперсію всередині кластерів. У результаті чого об'єднуються ті об'єкти, для яких сума квадратів відхилень отримує мінімальне значення. Метод має тенденцію до знаходження (або створення) кластерів приблизно рівних розмірів (Бездухов, 2015, учебник по статистике StatSoft, Э., 2012, Федорова, 2011).

5. *Визначення оптимальної кількості кластерів.* Оптимальну кількість кластерів можна визначити за допомогою порогової відстані – відстані, під час перевищення якої об'єднуються будуть уже далекі один від одного об'єкти. У нашому дослідженні порогова відстань

Таблиця 2

Поводження з відходами по районах у 2017 році

Територіально-адміністративні одиниці Чернігівської області	Площа, зайнята полігонами та звалищами, га	Утворення відходів, т	Видалено у спеціально відведені місця чи об'єкти, т	Спалено, т	Утилізовано, т	Загальний обсяг відходів, накопичених протягом експлуатації, т
Чернігівська обл.	571,4592	732660,3	289106,5	11744,6	130622,0	11234336,6
Бахмацький	22,62	3979,7	5297,5	1,0	–	123923,8
Бобровицький	33,2	1140,0	1218,6	–	–	139805,6
Борзнянський	45,25	6498,9	1000,0	–	–	128313,5
Варвинський	3,57	3038,3	40,4	–	239,4	523,7
Городнянський	68,12	112417,7	–	22,0	22643,0	325549,8
Ічнянський	45,74	24289,4	1088,1	–	27955,2	11830,7
Козелецький	18,0	5399,8	802,3	982,3	0,2	3333,1
Коропський	24,345	614,7	633,6	–	–	1719,3
Корюківський	30,0	13586,9	5503,2	59,1	–	46984,3
Куликівський	5,2	15306,2	11865,1	4,4	4686,4	21990,2
Менський	13,61	21462,1	4567,7	–	7180,1	84735,7
Ніжинський	43,51	31156	23562,3	5020,7	3079,1	732384,2
Н.-Сіверський	16,28	3991,5	835,0	1760,0	40,7	28346,0
Носівський	11,52	3447,0	5131,9	–	–	25234,8
Прилуцький	33,57	235531,3	21411,2	–	7554,7	128228,4
Ріпкинський	41,2	16762,5	369,8	610,3	11062,8	6127,6
Семенівський	15,2	38672,0	1339,4	1750,0	11271,4	61186,4
Сновський	20,1	31088,5	1216,0	453,4	–	15283,0
Сосницький	17,8	9181,6	1084,5	–	6663,0	52536,7
Срібнянський	3,48	1298,4	448,5	–	1,6	797,1
Талалаївський	10,1	130,6	155,0	–	–	53289,2
Чернігівський	33,9	153667,2	201536,4	1081,4	28244,4	9242213,5

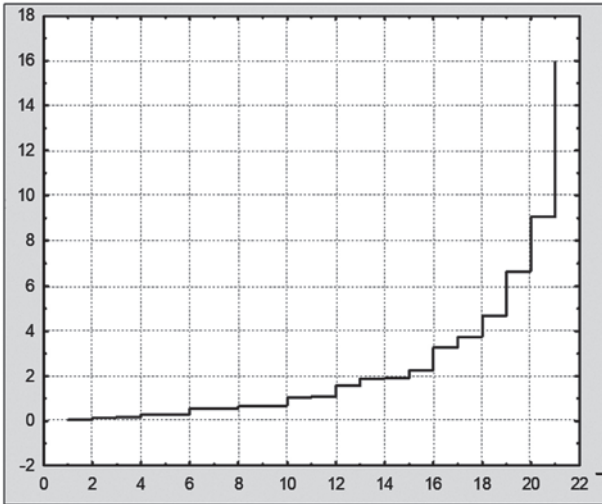

Рис. 3. Графік об'єднання районів Чернігівської області у кластери методом Варда

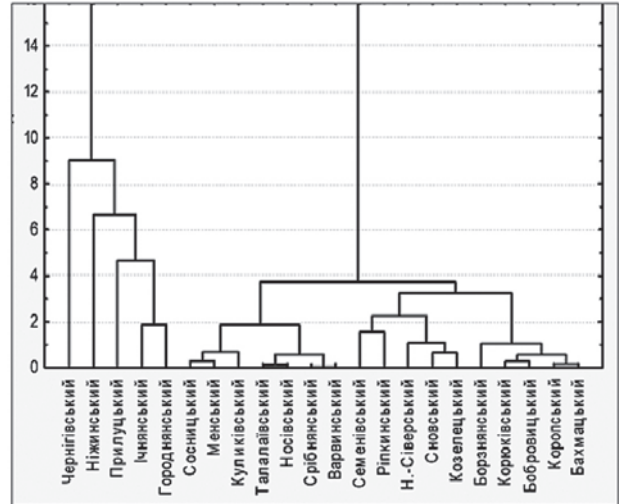

Рис. 4. Дендродіаграма кластерного аналізу території Чернігівської області

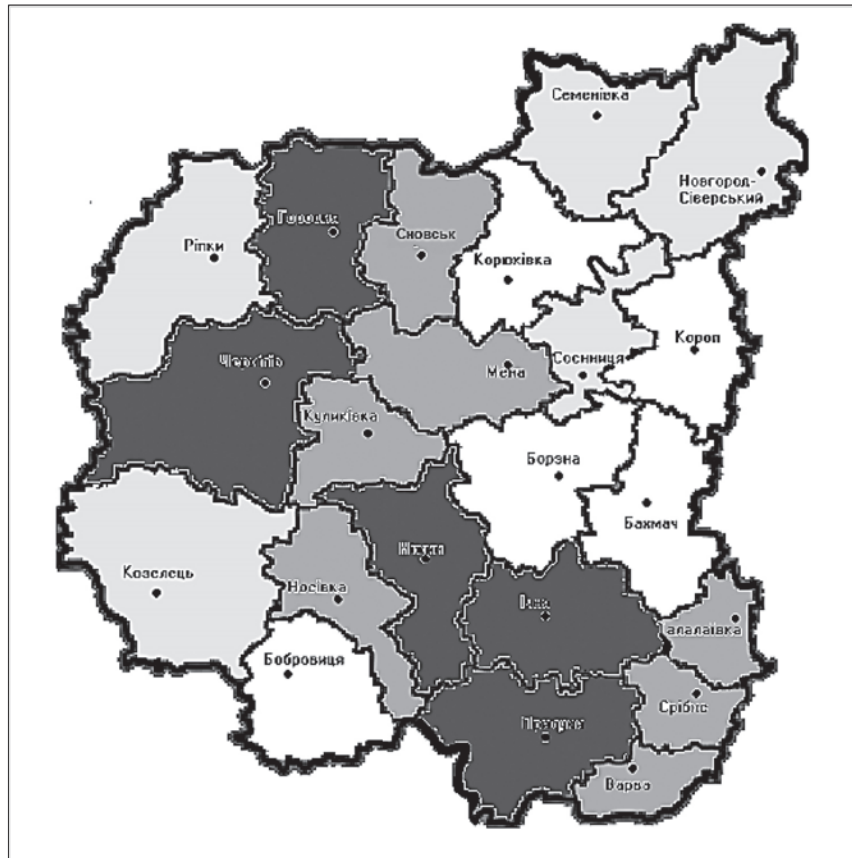

Рис. 5. Карта районування Чернігівської області за рівнем техногенного навантаження, зумовленого впливом ТПВ (кластери наведені у порядку зменшення гостроти проблеми відходів)

становить 6 (рис. 3). Одним із доступних у пакеті програми Statistica інструментів для вибору кількості кластерів є графік процесу об'єднання (рис. 4). На графіку об'єднання знаходиться точка «перелому» і номер кроку (m), на якому відбувся «перелом», тоді кількість кластерів визначається як $n-m$, де n – кількість об'єктів. На нашу думку, такою точкою перелому є крок під номером 18. Виходячи із цього, оптимальна кількість кластерів – 4 ($22-18=4$).

6. *Інтерпретація та аналіз виділених кластерів.* Результатом кластерного аналізу є виділення груп подібних об'єктів, які потребують інтерпретації та детального аналізу. Для виявлення регіональних особливостей сучасного стану накопичення ТПВ у межах території Чернігівської області проведено ієрархічний кластерний аналіз. У результаті проведеного кластерного аналізу виділено чотири кластери особливостей сучасного стану накопичення ТПВ (рис. 4). До одного кластера увійшли адміністративні райони області, які мають подібну специфіку техногенного навантаження, зумовленого впливом відходів на стан довкілля, і водночас відмінні параметри того ж навантаження на території районів інших кластерів. Для формування просторового уявлення про районування території Чернігівської області результати кластерного аналізу також доцільно представити в картографічному вигляді (рис. 5).

Аналізуючи отримані результати, слід зазначити, що максимальний рівень техногенного навантаження, зумовлений впливом ТПВ, взагалі припадає на території п'яти районів Чернігівської області (Городнянський, Ічнянський, Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський райони). Усі ці райони віднесені до *першого кластеру*. Для районів цього кластеру характерні найбільші площі, зайняті полігонами та звалищами ТПВ, найбільша кількість утворених відходів і, як наслідок, – найбільший загальний обсяг відходів, накопичених протягом експлуатації. Щоправда, ці райони мають і найвищий рівень утилізації та знешкодження ТПВ.

Другий і третій кластери характеризуються середніми значеннями параметрів техногенного навантаження, зумовленого впливом відходів на стан довкілля. До *другого кластеру* віднесено сім районів (Варвинський, Куликівський, Менський, Носівський, Сновський, Срібнянський, Талалаївський райони). До *третього кластеру* віднесено п'ять районів (Козе-

лецький, Новгород-Сіверський, Ріпкинський, Семенівський, Сосницький райони).

До четвертого кластеру віднесено п'ять районів (Бахмацький, Бобровицький, Борзнянський, Коропський, Корюківський райони). Райони цього кластеру мають найменші значення параметрів техногенного навантаження, зумовленого впливом відходів на стан довкілля, а утилізація ТПВ тут не здійснюється взагалі.

Висновки з проведеного дослідження. Важливою перевагою наведеного підходу до районування є врахування не лише кількостей накопичених в областях відходів, але і спроможності регіонів до зменшення їх об'ємів шляхом знешкодження і утилізації.

Результати районування підкреслюють нерівномірність розподілення техногенного навантаження, що зумовлено впливом ТПВ у межах Чернігівської області, та відрізняються від ранжування території за окремими показниками. Максимальний рівень техногенного навантаження, зумовлений впливом ТПВ, припадає на території п'яти районів області (кластер 1), що, вочевидь, є наслідком історично сформованого розташування тут виробничих потужностей. Важливою перевагою наведеного підходу до районування є врахування не лише кількостей накопичених в областях відходів, але і спроможності регіонів до зменшення їхніх об'ємів шляхом знешкодження і утилізації. Адже на території п'яти районів області (кластер 4) утилізація ТПВ не здійснюється взагалі.

Сумісне використання сукупності показників надає можливість проведення комплексного картування територій та формування загального уявлення щодо розподілу даної складової техногенного впливу на стан довкілля. Результати даного дослідження доцільно взяти до уваги під час укладання обласних «Програми поводження з твердими побутовими відходами» та «Програми охорони навколишнього природного середовища» на наступні роки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бездухов, О.А. (2015). Кластерний підхід до дослідження господарської освоєності в межах еколого-геоморфологічного аналізу території (на прикладі Чернігівської області). *Physical Geography and Geomorphology*, 79(3), 115–120. Київ : МСП-680 [Bezdukhov, O.A. (2015). Cluster approach of the economic development studying for ecological-geomorphological analysis of the territory (on the

example of Chernihiv region). *Physical Geography and Geomorphology*, 79 (3), 115–120. К. : MSP-680].

2. Бездухов, О.А. (2018). Тверді побутові відходи: динаміка накопичення та сучасний стан (на прикладі Чернігівської області). *Матеріали Всеукраїнської наук. Конф. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка*. [Bezdukhov, O.A. (2018). Solid Domestic Waste: Dynamics of Accumulation and the Present State (on the example of Chernihiv region), *Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference, Sumy : Sumy SPU named after A.S. Makarenko*].

3. Березюк, О.В. Котляр, Ю.О. (2017). Сучасний стан поводження з твердими побутовими відходами в Україні. *Матеріали XLVI регіональної науково-технічної конференції ВНТУ* [Bereziuk, O.V. Kotliar, Yu.O. (2017). The current state of solid waste management in Ukraine. *Materials of the XLVI Regional Scientific and Technical Conference of VNTU*].

4. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Чернігівській області за 2017 рік. (2018). Чернігів. [The environment state in the Chernihiv region report, 2017 (2018). Chernihiv].

5. Ким, Д.О. (1989). *Факторний, дискримінантний і кластерний аналіз*. Рипол Классик. [Kim, D. O. (1989). *Factor, discriminant and cluster analysis*. Ripol Classic].

6. Майстер, А.А. (2014). Кластерний підхід до дослідження сільськогосподарської освоєності території (на прикладі Волинської області). *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*, 10(2), 647–651. Симферополь : КНЦ [Maister, A. A. (2014). Cluster approach to the study of agricultural development of the territory (on the example of the Volyn region). *Geopolitics and Ecogeodynamics of Regions*, 10 (2), 647–651. Simferopol : KSC].

7. Мельниченко, О.А., Радькова, О.С. (2017). Методи та засоби публічного управління у сфері поводження з твердими побутовими відходами: узагальнення надбань української науки. *Вісник Національного університету цивільного захисту*

України. Серія : Державне управління. Вип. 2. С. 35–43. [Melnychenko, O.A., Radkova, O.S. (2017). *Methods and ways of public management in the field of solid waste management: generalizing the acquisitions of Ukrainian science*. *Bulletin of the National University of Civil Protection of Ukraine. Series : Public Administration*. No. 2, pp. 35–43].

8. Портер, М. (2001). *Конкуренция : пер. с англ. / под ред. ЯВ Заблоцкого*. Москва : Издательский дом «Вильямс». [Porter, M. (2001). *Competition: translated from English / edited by Ya.V. Zablotskyi*. М. : Williams Publishing House].

9. Сафранов, Т.А., Черкез, Є.А., & Шаталін, С.М. (2018). Оцінка сприятливості території Одеської області для розміщення полігонів твердих побутових відходів. *Український гідрометеорологічний журнал*, 21, 98–109. [Safranov, T.A., Cherkez, E.A., Shatalin, S.M. (2018). Assessment of the Odessa region territory favorable for the landfills municipal solid waste placement. *Ukrainian Hydrometeorological Journal*, 21, 98–109].

10. Федорова, В.Г. (2011). Теоретико-методичні підходи до визначення поняття кластер. *Ефективна економіка*, (9). [Fedorova, V.G. (2011). Theoretical and methodological approaches to the cluster concept defining. *Efficient economy*, (9)].

11. Шаніна, Т.П., Губанова, О.Р., Клименко, М.О., Сафранов, Т.А., Коріневська, В.Ю., Бедункова, О.О., & Волков, А.І. (2012). *Управління та поводження з відходами : підручник*. Одеса : ОДЕУ. [Shanina T.P., Gubanova O.R., Klymenko M.A., Safranov T.A., Korinevska V. Yu., Biedunkova A.A., Volkov A.I. (2012). *Waste management and handling: Textbook*. Odessa : ODEU].

12. *Учебник по статистике StatSoft (2012). Электронный ресурс. Статистический портал StatSoft*. [Statistics StatSoft textbook. (2012). *Electronic resource. Statistical portal StatSoft*].

Стаття надійшла до редакції 29.05.2019

The article was submitted for publication on 29.05.2019

УДК 631.445.3[631.41](477:292.452)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-12>

Войтків П.С.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри конструктивної географії і картографії
Львівський національний університет імені Івана Франка
voitkivpetro@gmail.com
ORCID 0000-0003-4733-9880

Наконечний Ю.І.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів
Львівський національний університет імені Івана Франка
Yurchuknkg@gmail.com
ORCID 0000-0001-5046-4397

Мороз Г.Б.,
кандидат географічних наук,
СФГ «Балкани»
morozgrisha@gmail.com
ORCID 0000-0001-8666-9503

ФІЗИКО-ХІМІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ БУРОЗЕМІВ (CAMBISOLS) БУКОВИХ ПРАЛІСІВ ШИРОКОЛУЖАНСЬКОГО ПОНДВ КАРПАТСЬКОГО БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Дослідження буроземів під пралісами є актуальним дослідженням, тому що вивчення їхніх властивостей дасть змогу встановити умови ґрунтоутворення, за яких утворились ці цілині ґрунти в гірських територіях Українських Карпат, та започаткувати їхні моніторингові дослідження. Відповідно, порівняльна характеристика цих та з порушеними антопопресією ґрунтів дасть можливість вносити певні кореляційні зміни щодо покращення їх використання в лісо- та сільськогосподарських цілях.

Мета дослідження полягає у вивченні фізико-хімічних властивостей буроземів під буковими пралісовими екосистемами, їхньому аналізі та вивченні змін, спричинених різним віком пралісів, різними кліматичними особливостями і складом ґрунтоутворних порід. Об'єкт дослідження – буроземи Широколужанського Природоохоронного науково-дослідного відділення (ПОНДВ) Угольсько-Широколужанського масиву Карпатського біосферного заповідника (КБЗ), які сформувалися під різновіковими буковими пралісами. Предмет дослідження – фізико-хімічні властивості буроземів букових пралісів Широколужанського ПОНДВ КБЗ.

Проведене детальне дослідження фізико-хімічних властивостей ґрунтів під буковими пралісами Широколужанського ПОНДВ показало, що загалом буроземи прохолодного поясу – глибокі середньосуглинкові слабощепенуваті на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців, які сформувалися під буковим пралісом віком 150 років, є багатими на поживні речовини і достатньо родючими ґрунтами, що сприяє проростанню на даних ґрунтах високопродуктивних насаджень буку.

Буроземи холодного поясу – глибокі середньоглинисті слабощепенуваті на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців, які сформувалися під буковим пралісом віком 200 років, є добре забезпечені гумусом, добре оструктурені, проте вони слабонасичені основами та мають високу актуальну і гідролітичну кислотність. Дані ґрунти мають низьку потенційну лісовирощувальну родючість.

Буроземи помірно-холодного поясу – середньоглибокі важкосуглинкові слабощепенуваті на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців, які сформувалися під буковим пралісом віком 250 років, характеризується високим вмістом гумусу при рівномірному його розподілі по генетичних горизонтах, але має дещо підвищену кислотність. У цілому лісовирощувальні властивості цих ґрунтів досить високі.

Ключові слова: буроземи, праліси, карпатський фліш, гумус, сума обмінних основ, увібрані катіони, гідролітична кислотність, легкорухомі речовини, лісовирощувальні властивості.

Voitkiv P.S., Nakonechniy Yu.I., Moroz G.B. PHYSICO-CHEMICAL PROPERTIES OF BUROZEMS (CAMBISOLS) OF THE BEECH VIRGIN FORESTS OF SHYROKA LUZHANKA ERB OF THE CARPATHIAN BIOSPHERE RESERVE

The study of burozems under virgin forests is a topical study, because the study of their properties will allow us to establish the conditions of soil formation, at which these virgin soils were formed in the mountainous territories of the Ukrainian Carpathians, and initiate their monitoring studies. Accordingly, the comparative characterization of these soils with ones which are impaired by soil anthropopression, will make it possible to make some correlative changes to improve their use for forestry and agricultural purposes.

The purpose of the research is to study the physico-chemical properties of burozems under beech virgin forest ecosystems, their analysis and changes caused by different ages of virgin forests, different climatic features and composition of soil-forming rocks. The objective of research – burozems of Shyroka Luzhanka Environmental Research Branch (ERB) of Uholka and Shyroka Luzhanka preservation massif of the Carpathian Biosphere Reserve (CBR), which were formed under the beech virgin forests of different ages. The subject of the research – the physico-chemical properties of burozems of the beech virgin forests of Shyroka Luzhanka ERB of the CBR.

A detailed study of the physico-chemical soils properties under the beech virgin forests of Shyroka Luzhanka ERB showed that in general, deep, medium-loam and slightly gravelly burozems on the eluvium-diluvium of flysch with a predominance of clay shales of the cool belt, which were formed under a 150-year-old beech virgin forests, are nutrient-rich and fertile soils, that promotes the germination of high-yielding beech stands on these soils.

Deep, medium-clay and slightly gravelly burozems on the eluvium-diluvium of flysch with a predominance of clay shales of the cold belt, which were formed under a 200-year-old beech virgin forests, are well-humus-rich, well-structured soils, but they are poorly saturated with bases and have high active and hydrolytic acidity. These soils have low potential for afforestation.

Moderate-deep, heavy-loamy and slightly gravelly burozems on the eluvium-diluvium of flysch with a predominance of clay shales of the medium-cold belt, which were formed under a 250-year-old beech virgin forests, is characterized by a high content of humus with uniform distribution across the genetic horizons, but has slightly increased acidity. In general, afforestation properties of these soils are quite high.

Key words: burozems, virgin forests, Carpathian flysch, humus, total exchangeable bases, absorbed cations, hydrolytic acidity, easily moving substances, afforestation properties.

Постановка проблеми. Буроземи (cambisols), що сформувалися під пралісовими екосистемами, є унікальними і надзвичайно цінними ґрунтами, тому їх вивчення має важливе наукове, господарське, а особливо природоохоронне значення. Самі пралісові екосистеми відносяться до територій, які вилучені з лісгосподарського використання, а також які можуть бути вилучені після їх ідентифікації, і відповідно, переведенні в ранг заповідних.

Дослідження буроземів під пралісовими фітоценозами є особливо актуальним дослідженням. Вивчення властивостей цих ґрунтів дасть можливість встановити умови їх первинного ґрунтоутворення, за яких ці цілинні ґрунти утворились у гірських територіях Українських Карпат. Актуальним також є створення бази даних для моніторингових досліджень цих ґрунтів, які взагалі відсутні.

Загалом дослідження буроземів пралісів, а також порівняльна характеристика їх із порушеними антропопресією ґрунтами дасть можливість вносити певні кореляційні зміни щодо покращення їх використання в природоохоронних цілях. Також вивчення буроземів пралісів у межах заповідних територій необхідно для складання чи уточнення карт ґрунтів цих

територій, характеристики географії ґрунтового покриву, прояву деградаційних процесів (тільки природної ерозії) та хімічного забруднення, яке здебільшого проявляється завдяки перенесенню повітряних мас.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фізико-хімічні властивості буроземів Українських Карпат детально було вивчено Г.О. Андрущенко, І.М. Гоголевим, П.С. Пастернаком, В.І. Канівцем, Ф.П. Топольним та іншими українськими вченими, а також описано у працях чеських дослідників А. Златніка, З. Груби та інших (Войтків, 2009). В останні роки детально вивчали властивості буроземів пралісів Українських Карпат Бундзяк Й.Й. (Бундзяк, 2002) та Войтків П.С. (Войтків, 2009, 2014).

Однак вивченню фізико-хімічних властивостей буроземів Широколужанського ПОНДВ КБЗ під різновіковими пралісами та різними абсолютними висотами розташування цих ґрунтів, а також коректному зіставленню та порівнянню їхніх властивостей не приділялось належної уваги.

Постановка завдання. Під час проведення ґрунтових досліджень у межах Широколужанського ПОНДВ Угольсько-Широколужанського

масиву КБЗ ставилась такі завдання: дослідити фізико-хімічні властивостей буроземів під буковими пралісовими екосистемами; на основі отриманих даних виконати їх аналіз та дослідити зміни, що спричинені різним віком пралісів, різними кліматичними особливостями та складом ґрунтоутворних порід. Об'єкт дослідження – буроземи Широколужанського ПОНДВ Угольсько-Широколужанського масиву КБЗ, які сформувалися під різновіковими буковими пралісами. Предмет дослідження – фізико-хімічні властивості буроземів букових пралісів Широколужанського ПОНДВ КБЗ.

Дослідні ділянки закладені на різних схилах, абсолютних висотах та ділянках Широколужанського ПОНДВ під буковими пралісами різного віку. Ґрунтові розрізи в межах дослідних ділянок репрезентують: буроземи холодного поясу глибокі середньоглинисті слабощепенуваті на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців (розріз 1-Ш.Л. – буковий праліс віком 150 років); буроземи помірно-холодного поясу середньоглибокі важкосуглинкові слабощепенуваті на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців (розріз 3-Ш.Л. – буковий пра-

ліс віком 200 років); буроземи прохолодного поясу глибокі середньосуглинкові слабощепенуваті на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців (розріз 4-Ш.Л. – буковий праліс віком 250 років) (див. рис. 1).

Методика досліджень. У відібраних зразках дрібнозему, використовуючи загальноприйняті методи дослідження, в лабораторії було визначено: рН сольової витяжки – потенціометричним методом; гідролітичну кислотність і суму обмінних основ – методом Каппена; гумус – методом Тюріна в модифікації Нікітіна; увібрані катіони: Ca^{2+} і Mg^{2+} – комплексометричним методом; увібраний Алюміній та Гідроген – методом Соколова; легкорухомий P_2O_5 – методом Кірсанова; легкорухомий K_2O – методом Пейве. Було використано наступні ДСТУ – ДСТУ 4405:2005; ДСТУ 5041:2008.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українські Карпати відносять до Гірської ґрунтової провінції Західно-буроземно-лісової області Суббореального поясу (Вернандер, 1986). Ґрунтовий покрив сформувався в умовах досить складної літологічної диференціації ґрунтоутворних порід і рельєфу,

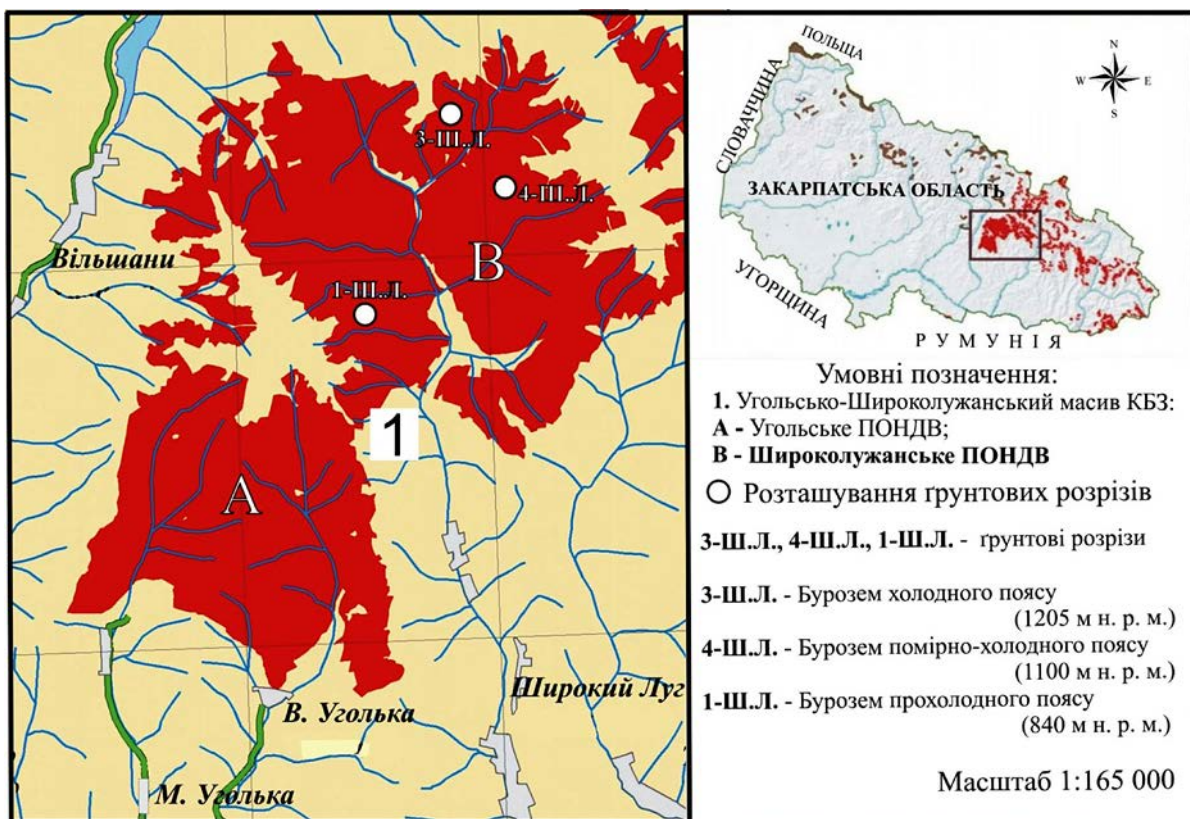

Рис. 1. Схема розташування ґрунтових розрізів під буроземами пралісів Широколужанського ПОНДВ Карпатського біосферного заповідника

що зумовило його значну строкатість. Широколужанське природоохоронне науково-дослідне відділення (ПОНДВ) розташоване в межах Угольсько-Широколужанського масиву Карпатського біосферного заповідника (КБЗ) (Гамор, 2008, с. 54).

Згідно з агроґрунтовим районуванням території України Широколужанське ПОНДВ КБЗ розташоване в західній частині Сви́довецько-Красненського району Полонинського середньо-гірського округу буроземних і гірсько-лучних ґрунтів Закарпатської гірської буроземної провінції Західної буроземно-лісової області Вертикальної ґрунтової зони гірсько-лісових буроземів (Андріанов, 1957).

У результаті аналізу історичних джерел, картографічних матеріалів та власних досліджень на території Широколужанського ПОНДВ можна виділити 4 типи ґрунтів: буроземи, дерново-буроземні, дернові ґрунти на алювіальних відкладах та торф'янисто-перегнійні підвісні ґрунти.

У номенклатурно-систематичному списку ґрунтів Широколужанського ПОНДВ виділено такі типи: 1) буроземи на елювії-делювії флішу з переважанням глинистого сланцю (92,4% території досліджень) та на елювії-делювії флішу з переважанням гравелітів (5%); 2) дерново-буроземні ґрунти на елювії-делювії флішу з переважанням глинистого сланцю (2,0%) та на елювії-делювії флішу з переважанням гравелітів (0,1%); 3) дернові ґрунти на алювіальних відкладах (0,2%); 4) торф'янисто-перегнійні підвісні ґрунти на продуктах вивітрювання пісковиків [7].

Буроземи – найпоширеніший тип ґрунту на території дослідження. Формуються на безкарбонатних піщано-сланцевих породах осадового походження, збагачених півтораксидами Феруму і Алюмінію під пологими чистими буковими і мішаними грабово-смереково-буковими та дубово-буковими лісами, в умовах вологого і теплого клімату. Діапазон поширення цих ґрунтів лежить у межах висот 490–1350 м н. р. м. Ґрунти загалом характеризуються слабкою диференціацією ґрунтового профілю на генетичні горизонти, бурим забарвленням, яке з глибиною світлішає до жовтуватого-світло-бурого, наявністю скелету, підвищеною кислотністю ґрунтового розчину.

Характерною особливістю буроземів є значний вміст гумусу, передусім у гумусово-аккумулятивному горизонті (4–16%), у складі якого переважають фульвокислоти. Вміст гумусу в

цих ґрунтах залежить від висоти над рівнем моря. Збільшення вмісту гумусу з висотою свідчить про різний характер гумусоутворення на різних висотах залежно від особливостей клімату [7].

Ми вважаємо, що слід виділяти тільки один тип буроземів гірсько-лісових, а поділ на підтипи потрібно здійснити за вертикальними термічними поясами, класифікованими М.С. Андріановим. Відомо, що географічні закономірності поширення ґрунтів в Українських Карпатах зумовлені вертикальною поясністю.

Сучасними ґрунтово-географічними дослідженнями виявлено приуроченість Карпатської буроземно-лісової області до шести вертикальних термічних поясів, класифікованих М.С. Андріановим. Згідно із цими термічними поясами ґрунти Українських Карпат на фациальному рівні розділені на шість підтипів: дуже холодні (альпійські) – понад 1800 м; холодні (субальпійські) – 1200–1800 м; помірно холодні (лісові) – 800–1200 м; прохолодні (лісові) – 500–800 м; помірно теплі – нижче 500 м (Андріанов, 1957).

Згідно із цією класифікацією буроземи гірсько-лісові на елювії-делювії флішу в межах Широколужанського ПОНДВ КБЗ представлені такими підтипами: 1) буроземи холодного поясу (субальпійські) – 1200–1350 м н. р. м.; 2) буроземи помірно-холодного поясу (лісові) – 850–1200 м н. р. м.; 3) буроземи прохолодного поясу (лісові) – 490–850 м н. р. м.

Буроземи пралісів холодного поясу на території масиву займають приблизно 12% від загальної площі ПОНДВ. Приурочені до найвищих ділянок рельєфу. Вони сформувалися в умовах холодного і вологого клімату та розташовані на різних формах рельєфу в основному у середній і верхній частинах схилів різної експозиції, крутістю від 15° до 35°. Абсолютна висота їх поширення коливається в межах 1100–1350 м н. р. м. На даних ґрунтах сформувалися наступні типи лісу: волога чиста субучина, волога підполонинська субучина і волога чиста бучина.

Буроземи пралісів помірно-холодного поясу володіють більш сприятливими умовами формування в порівнянні з буроземами холодного поясу. Характеризується середньою потужністю ґрунтового профілю, бурим забарвленням із коричнюватим відтінком гумусового горизонту та дещо нижчим вмістом гумусу в порівнянні з буроземами холодного поясу. Цей

тип буроземів приурочений до висот від 850 до 1100 м н. р. м. Буроземи помірно-холодні середньоглибокі на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців на території Ширококолужанського ПОНДВ є найбільш поширеними і займають приблизно 46,7 % від загальної площі. У дану групу входять ґрунти, які відрізняються за гранулометричним складом, ступенем щелебнюватості, змитості та наявності процесів оглеення. Зустрічаються ці ґрунти на схилах всіх експозицій в широкому інтервалі висот.

Буроземи пралісів прохолодного поясу володіють рядом властивостей, відмінних від буроземів холодного та помірно-холодного поясів. Зокрема, спостерігається відмінність у морфологічній будові ґрунтового профілю, у фізико-хімічних властивостях, а також по природній родючості. Дані ґрунти сформувалися за меншої кількості опадів. Це спричинило посвітління ґрунтового профілю, дещо менший вміст гумусу, збільшився вміст обмінного Алюмінію і обмінної кислотності. Даний тип

ґрунту займає більше ніж 34% від загальної площі Ширококолужанського ПОНДВ. В основному ці ґрунти приурочені до приблизно висот 490–850 м н. р. м.

Буроземи прохолодні глибокі середньосуглинкові слабощелебнюваті займають близько 27% всієї площі заповідного масиву. З метою вивчення змін фізико-хімічних властивостей буроземів букових пралісів Ширококолужанського ПОНДВ у різних його частинах ми визначали вміст гумусу, $pH_{\text{сольове}}$, суму обмінних основ, вміст увібрані катіони, гідролітичну кислотність та вміст легкорухомих елементів (див. таблицю).

Буроземи під буковим пралісом (розріз 1-Ш.Л.) характеризуються високим вмістом гумусу. У гумусово-акумулятивному горизонті вміст гумусу становить 6,81%, у верхньому перехідному горизонті – 2,82%, а в нижньому перехідному – 2,74%.

Реакція ґрунтового розчину переважно сильнокисла: рН сольової витяжки коливається від

Таблиця 1

Фізико-хімічні властивості буроземів букових пралісів Ширококолужанського ПОНДВ КБЗ

№ ґрун- тових розрізів	Гене- тичні гори- занти	Глибина відбору зразків, см	$pH_{\text{сол.}}$	Гумус, %	Сума обмін- них основ	Увібрані катіони				Гідролі- тична кислот- ність	Легкорухомі елементи	
						Ca ²⁺	Mg ²⁺	Al ³⁺	H ⁺		P ₂ O ₅	K ₂ O
						ммоль / 100 г ґрунту						мг / 100 г ґрунту
Бурозем прохолодного поясу глибокий середньосуглинковий слабощелебнюватий на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців (буковий праліс (вік 150 років))												
1-Ш.Л.	H(t)	3-15	4,40	6,81	8,22	3,78	3,14	6,77	сл.	21,4	1,26	24,0
	Hp(t)	15-33	4,72	2,82	3,03	3,46	2,95	4,42	сл.	16,6	сліди	15,8
	HP(t)	33-87	4,63	2,74								
	Ph(t)	87-108	4,65	0,82								
	P(t)	108 i >	4,68									
Бурозем холодного поясу глибокий середньоглинистий слабощелебнюватий на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців (буковий праліс (вік 200 років))												
3-Ш.Л.	H(t)	2-21	4,00	7,09	16,57	2,34	2,22	10,86	сл.	26,3	сліди	15,8
	Hp(t)	21-42	3,85	3,15	14,42	1,00	0,50	9,87	сл.	19,1	сліди	9,6
	HP(t)	42-82	4,05	1,66								
	Ph(t)	82-120	4,16									
	Pt	120 i >	4,23									
Бурозем помірно-холодного поясу середньоглибокий важкосуглинковий слабощелебнюватий на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців (буковий праліс (вік 250 років))												
4-Ш.Л.	H(t)	2-12	3,85	5,18	14,91	5,07	2,16	5,19	сл.	17,4	1,25	24,0
	Hp(t)	12-27	4,04	2,52	8,61	4,30	2,31	2,96	сл.	10,7	сліди	24,0
	HP(t)	27-59	3,97	1,62								
	Ph(t)	59-76	4,82	0,76								
	P(t)	76 i >	5,34									

4,40 до 4,72. Гідролітична кислотність коливається від 21,4 ммоль / 100 г ґрунту в горизонті $H(t)$ до 16,6 ммоль / 100 г ґрунту в горизонті $Hp(t)$. Вміст Алюмінію у ґрунті є невисокий і становить 6,77 ммоль / 100 г ґрунту і зменшується з глибиною до 4,42 ммоль / 100 г ґрунту. Вміст Гідрогену майже відсутній і помітні тільки його сліди. Сума обмінних основ є дуже низькою – максимальні її значення відмічено в гумусово-аккумулятивному горизонті (8,22 ммоль / 100 г ґрунту) з поступовим зниженням вниз по профілю до 3,03 ммоль / 100 г ґрунту.

Вміст Кальцію і Магнію в даних ґрунтах є незначний і становить 3,78–2,95 ммоль / 100 г ґрунту. Калієм дані ґрунти забезпечені досить добре, а його вміст змінюється від 24,0 ммоль / 100 г ґрунту у горизонті $H(t)$ до 15,8 ммоль / 100 г ґрунту – в горизонті $Hp(t)$. Фосфором забезпечені дуже слабо – в горизонті $Hp(t)$ помітні тільки сліди, а вміст в горизонті $H(t)$ становить 1,25 мг / 100 г ґрунту.

Дані лабораторних досліджень у буроземах букових пралісів (розріз 3-Ш.Л.) показали високий вміст гумусу в ґрунтового профілі. Так, за даними вмісту гумусу в різних ґрунтових розрізах встановлено, що вміст гумусу в гумусово-аккумулятивному горизонті становить 7,09% і різко зменшується із глибиною до 3,15% у верхньому перехідному горизонті, а в нижньому перехідному становить лише 1,66%.

Реакція ґрунтового покриву переважно сильнокисла: рН сольової витяжки коливається від 3,85 до 4,23 і є більш кислішою за попередній ґрунт. Гідролітична кислотність даного ґрунту є високою. Максимальна її величина спостерігається у горизонті $H(t)$, де вона становить 26,3 ммоль / 100 г ґрунту, а з глибиною вона знижується до 19,1 ммоль / 100 г ґрунту у верхньому перехідному горизонті.

Вміст Алюмінію коливається у верхній зоні від 10,86 ммоль / 100 г ґрунту в горизонті $H(t)$, до 9,87 ммоль / 100 г ґрунту – $Hp(t)$. Лабораторні аналізи показали лише помітні сліди Гідрогену.

Сума увібраних основ низька і становить в гумусовому аккумулятивному горизонті 16,57 ммоль / 100 г ґрунту, а з глибиною знижується до 14,42 ммоль / 100 г ґрунту в горизонті $Hp(t)$. Вміст Кальцію та Магнію у цьому ґрунті низький – 2,34–2,22 ммоль / 100 г ґрунту в гумусовому аккумулятивному горизонті, зменшуючись в горизонті $Hp(t)$ до 0,50–1,0 ммоль / 100 г ґрунту.

Легкорухомими елементами ці ґрунти забезпечені таким чином: вміст Калію в гумусовому

аккумулятивному горизонті сягає 15,8 мг / 100 г ґрунту, а Фосфору помітні тільки сліди (див. таблицю).

У буроземах під буковим пралісом віком 250 років (розріз 4-Ш.Л.) вміст гумусу в ґрунті рівномірно знижується вниз за профілем, сягаючи глибини 70 см, де його вміст становить 0,76%. У гумусо-аккумулятивному горизонті він становить 5,1 %, в горизонті $Hp(t)$ – 2,52%.

Актуальна кислотність із поверхні і до глибини 45 см є сильнокислою (3,85–4,04), а в породі кислотність знижується до 5,34. Дані ґрунти мають високу гідролітичну кислотність (17,4–10,7 ммоль / 100 г ґрунту). Вміст Алюмінію складає 5,19–2,96 мг / 100 г ґрунту. Спостерігаються сліди Гідрогену в ґрунтовій товщі (див. таблицю).

Сума увібраних основ є низькою і становить 8,61–14,91 ммоль / 100 г ґрунту у верхній частині ґрунтового профілю. Вміст Кальцію є найвищим у порівнянні з вищеописаними ґрунтами і становить у горизонті $H(t)$ 5,07 ммоль / 100 г ґрунту, а в горизонті $Hp(t)$ – 4,30 ммоль / 100 г ґрунту, тоді як вміст Магнію складає 2,16–2,31 ммоль / 100 г ґрунту. Запаси рухомого Калію досить високі – 24 мг / 100 г ґрунту, Фосфору – 1,25 мг / 100 г ґрунту (див. таблицю).

Висновки із проведеного дослідження. Проведено детальне дослідження фізико-хімічних властивостей буроземів букових пралісів Широколужанського ПОНДВ.

Загалом буроземи прохолодного поясу – глибокі середньосуглинкові слабощепенуваті на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців, які сформувалися під буковим пралісом віком 150 років, у межах Широколужанського ПОНДВ є багатими на поживні речовини і родючими ґрунтами. Наявність великої кількості поживних речовин (гумусу та легкорухомих елементів) сприяє проростанню на даному ґрунті високопродуктивних насаджень буку.

Буроземи холодного поясу – глибокі середньоглинисті слабощепенуваті на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців, які сформувалися під буковим пралісом віком 200 років, є достатньо забезпечені гумусом і органічними залишками, слабо насичені основами і мають високу актуальну і гідролітичну кислотність. Дані ґрунти мають високу потенційну лісовирощувальну родючість.

Буроземи помірно-холодного поясу середньоглибокі важкосуглинкові слабощепенуваті

на елювії-делювії флішу з переважанням глинистих сланців, які сформувалися під буковим пралісом віком 250 років, характеризуються високим вмістом гумусу за рівномірного його розподілу по генетичних горизонтах, але мають дещо підвищену кислотність. У цілому лісовирощувальні властивості цих ґрунтів досить високі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрианов, М.С. (1957). Вертикальная термическая зональность Советских Карпат. Геогр. сб. Вып. 4, 180–188. [Andrianov, M.S. (1957). Vertical thermal zonality of the Soviet Carpathians. Geog. comp. 4, 180–188. (In Russian)].
2. Бундзяк, Й.Й. (2002). Ґрунти пралісових екосистем Карпатського біосферного заповідника. *Мат-ли Міжн. конф. «Гори і люди»*. Рахів. С. 233–235. [Bundzyak, J.J. (2002). Soils of the virgin forest ecosystems of the Carpathian Biosphere Reserve. *Proceedings of the International Conference "Mountains and People"*. Rakhiv. 233–235. (in Ukrainian)].
3. Вернандер, Н.Б., Гоголев, И.Н., Ковалишин, И.Д. и др. (1986). Природа Украинской ССР. Почвы. Киев : Наук. думка, 216 с. [Vernander, N.B., Gogolev, I.N., Kovalishin, I.D. etc. (1986). The nature of the Ukrainian SSR. The soil. Kiev : The science dumka, 216 p. (in Russian)].
4. Войтків, П.С. (2009). Буроземи пралісів Українських Карпат : монографія. Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 244 с. [Voitkiv, P.S. (2009). Burozems of virgin forests of the Ukrainian Carpathians : monograph. Lviv : Publishing Center Ivan Franko Lviv National University, 244 pp. (in Ukrainian)].
5. Войтків, П.С. (2014). Ґрунти Угольсько-Широколужанського масиву Карпатського біосферного заповідника. *Агрохімія і ґрунтознавство*. Харків, 18–20. [Voitkiv, P.S. (2014). Soils of the Ugolsko-Shirokoluzhansky massif of the Carpathian Biosphere Reserve. *Agrochemistry and soil science*. Kharkiv, 18–20. (in Ukrainian)].
6. Гамор, Ф.Д., Довганич, Я.О., Покинйчереда, В.Ф. і ін. (2008). Праліси Закарпаття. Інвентаризація та менеджмент. Рахів, 86 с. [Gamor, F.D., Dovganich, Yu.A., Pokinchereda, V.F. etc. (2008). The virgin forests of Zakarcarthia. Inventory and management. Rakhiv, 86 pp. (in Ukrainian)].
7. Почвенно-лесотипологический очерк Широколужанского лесничества Тересвянского лесокombината Закарпатской области. (1969). Киев, 287 с. [Soil-forest typological essay of the Shirokoluzhansky forestry of the Teresvyansky forest plant of the Zakarpatsky region. (1969). Kiev, 287 pp. (in Russian)].

Стаття надійшла до редакції 23.05.2019

The article was submitted for publication on 23.05.2019

УДК 551.4.038(477.72)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-13>

Давидов О.В.,
кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет
svobodny.polet2012@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2144-9627

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕРЕГОВОЇ СИСТЕМИ ТИПУ «КРИЛАТИЙ МИС» КІНБУРНЬСЬКА-ПОКРОВСЬКА-ДОВГИЙ

У береговій зоні Світового океану широкого поширення набули різноманітні за еволюційним спрямуванням берегові системи, серед яких найбільш специфічним типом вважається «Winged forelands». Виділення відповідного типу зумовлено наявністю в береговій системі певних генетичних ознак, літодинамічного, гідродинамічного, морфологічного та еволюційного спрямування. У межах берегової зони Чорного моря виділяються чотири берегові системи даного типу, але кожна з них не характеризується повною відповідністю генетичним ознакам «крилатих мисів».

Берегова система Кінбурнська-Покровська-Довгий розташована в північно-західній частині Чорного моря, в районі гирлової області Дніпра та Південного Бугу, в межах західної частини Кінбурнського півострова. Відповідну систему за певною кількістю ознак можливо ідентифікувати як «крилатий мис».

Спрямовані наукові дослідження району берегової системи Кінбурнська-Покровська-Довгий почалися із другої половини XVIII століття, коли з'явилася необхідність вивчення умов судноплавства в Дніпровсько-Бузькому лимані. Найбільш детальні перші описи відповідного району можливо знайти в роботах Е. Манганарі, М. Крендовського та М. Соколова.

Безпосередні дослідження берегових процесів почалися у другій половині XX століття, матеріали відповідних досліджень викладені в роботах В.П. Зенковича, П.Д. Підгородецького, Л.І. Пазюк, Правоторова А.І. та ін. Наприкінці XX століття особливості берегових процесів були предстатвлені в роботах І.М. Котовського, Д.О. Чернякова та Ю.Д. Шуйського.

У генетичному відношенні берегова система Кінбурнська-Покровська-Довгий, сформована на місці затопленої частини гирлової області Дніпра та Південного Бугу, в результаті утворення системи підводних валів, їх зміщення та трансформації у береговий бар. У літодинамічному відношенні досліджувана система є результатом взаємодії поперечних та вздовжберегових потоків наносів.

У межах системи виділяється шість структурно-динамічних елементів, до яких належать: Кінбурнська коса, Фронтальний берег, Покровська коса, Суха коса та острівний бар, острів Круглий, острів Довгий.

Ключові слова: берегова зона, берегові системи, «крилатий мис», коса, острів, острівний бар.

Davydov O.V. GENERAL CHARACTERISTICS OF THE KINBURNSKA-POKROVSKA-DOVGIIY "WINGED FORELAND" COASTAL SYSTEM

Coastal systems that are diverse in evolutionary direction have become widespread in the coastal zone of the World Ocean, among which the most specific type is "Winged foreland". Excretion of the corresponding type is due to the presence in the coastal system of certain genetic features of lithodynamic, hydrodynamic, morphological and evolutionary direction. Four coastal systems of this type are distinguished within the Black Sea coastal zone, but not all of them are fully consistent with the genetic features of "winged forelands".

The Kinburnska-Pokrovska-Dovgiy coastal system is located in the northwestern part of the Black Sea, near the mouth of the Dnieper River and the Southern Bug, within the western part of the Kinburn Peninsula. By a certain number of features the corresponding system can be identified as a "winged foreland".

Directed scientific research of the Kinburnska-Pokrovska-Dovgiy coastal system began in the second half of the 18th century, when it became necessary to study the conditions of navigation in the Dnieper-Bug estuary. The most detailed first descriptions of the corresponding area can be found in the works of E. Manganari, M. Krendovsky and M. Sokolov.

Direct studies of coastal processes began in the second half of the 20th century, the materials of relevant studies are outlined in the works of V.P. Zenkovich, P.D. Pidhorodetsky, L.I. Pozyuk, A.I. Pravotorova etc. At the end of the 20th century the features of coastal processes were introduced in the works of I.M. Kotovskiy, D.O. Chernyakova and Yu.D. Shuiskiy.

Genetically the Kinburnska-Pokrovska-Dovgiy coastal system was formed on the placing of the flooded part of the Dnieper and Southern Bug estuaries as a result of the formation of an underwater shafts' system, their displacement and transformation into a coastal bar. Lithodynamically the studied system is the result of the interaction of transverse and along-shore sediment flows.

Four structural and dynamic elements are distinguished within the system, which include: Kinburnska Spit, Front Beach, Pokrovska Spit and Krugliy Island and Dovgiy Island, Sukha Spit and Island Bar.

Key words: coastal zone, coastal systems, "winged foreland", spit, island, island bar.

Постановка проблеми. У береговій зоні Світового океану широкого поширення набули різноманітні за своєю еволюційною спрямованістю берегові системи (Зенкович, 1962; The Encyclopedia of Beaches..., 1982; Шуйський, 1986; Sherman, 2013). Серед відповідних утворень виділяється досить специфічний тип, який належить до абразійно-аккумулятивних берегових систем і отримав назву «Winged beheadland (headland)» (Gulliver, 1898; Johnson, 1919).

У російськомовному просторі наведені берегові системи називаються «Winged foreland (крилатий мис)» (Зенкович, 1946, 1958, 1960, 1962). Згодом Зенкович В.П. запропонував свій погляд на природні особливості берегових систем «крилатого мису» та надав їм визначення (Морська термінологія..., 1980). Слід зазначити, що розташовані в межах чорноморського узбережжя берегові системи Тендра-Джарилгач, Кінбурн, Бурнас і Гіркий Кут були виокремлені ним до «динамічних» систем, тому що, на його погляд, за своїми літодинамічними особливостями вони не відповідають поняттю «крилатий мис» (Зенкович, 1962; Морська термінологія: ... 1980). Однак у другій половині ХХ століття на підставі матеріалів багаторічних польових досліджень Ю.Д. Шуйський обґрунтував внесення перерахованих берегових систем до «крилатих мисів» (Шуйський, 1989, 1999).

Постановка завдання. Для отримання найбільш повної інформації про відповідні берегові системи та їхні природні особливості ми проведемо детальний аналіз всіх «крилатих мисів», розташованих у межах чорноморського узбережжя. Саме тому загальний аналіз берегової системи Кінбурнська-Покровська-Довгий є початковим етапом опису берегових систем даного типу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Географічне розташування. Об'єкт нашого дослідження, берегова система «крилатий мис», розташована в межах західного краю Кінбурнського півострова, вона витягнута з північного-заходу на південний-схід загальною довжиною близько 35 км (Davudov, 2019). Кінбурнський півострів являє собою різновікове

аккумулятивне утворення алювіального генезису, довжиною понад 40 км, за шириною від 3 до 8 км. Територіально півострів розташований у північно-західній частині Чорного моря, в районі гирлових областей Дніпра і Південного Бугу, своїм тілом він розділяє акваторії Дніпро-Бузького лиману і Ягорлицької затоки (Підгородецький, 1965; Кривульченко, 2016) (рис. 1).

Досліджувану берегову систему ми назвали **Кінбурнська-Покровська-Довгий**, що зумовлено географічними назвами її найбільших складових частин. У структурному відношенні в межах даної системи виділяється чотири частини: *Кінбурнська коса* (Північно-Кінбурнська у Зенковича, 1958; Шуйський, 1999). *Фронтальна частина* («морський берег», «лобище») (Підгородецький, 1965). *Покровська коса* (Південно-Кінбурнська у Зенковича, 1958; Камбальна у Шуйського, 1999; Покровський півострів у Кривульченко, 2016), до складу якої входять півострів Покровський, острова Круглий та Довгий, а також протоки між ними. Від Покровської коси виділяється *Суша коса та острівний бар «загреба»* (Кривульченко, 2016) (рис. 2).

Усі перераховані складові частини пов'язані між собою у єдину берегову систему потоками речовини та енергії, які мають поперечну і вздовжберегову спрямованість (Зенкович, 1960). Акумулятивні форми, що входять до складу берегової системи, висуваються в акваторію прилеглих водойм і сприяють їх частковій відосбленості, що істотно впливає на геологічні, морфологічні, літодинамічні і гідрологічні умови їхнього розвитку.

Історико-картографічний аналіз. Береги Кінбурнського півострова і берегової системи *Кінбурнська-Покровська-Довгий* вивчені найменшою мірою, ніж інші райони узбережжя Чорного моря (Шуйський, 1999; Стоян, 2010). Перші найбільш достовірні відомості про регіон дослідження були отримані наприкінці ХVІІІ століття, під час освоєння території Північного Причорномор'я і створення ряду навігаційних карт району Дніпро-Бузького лиману (рис. 3).

Аналіз картографічного матеріалу вказує на схожість обрисів берегової лінії і характер

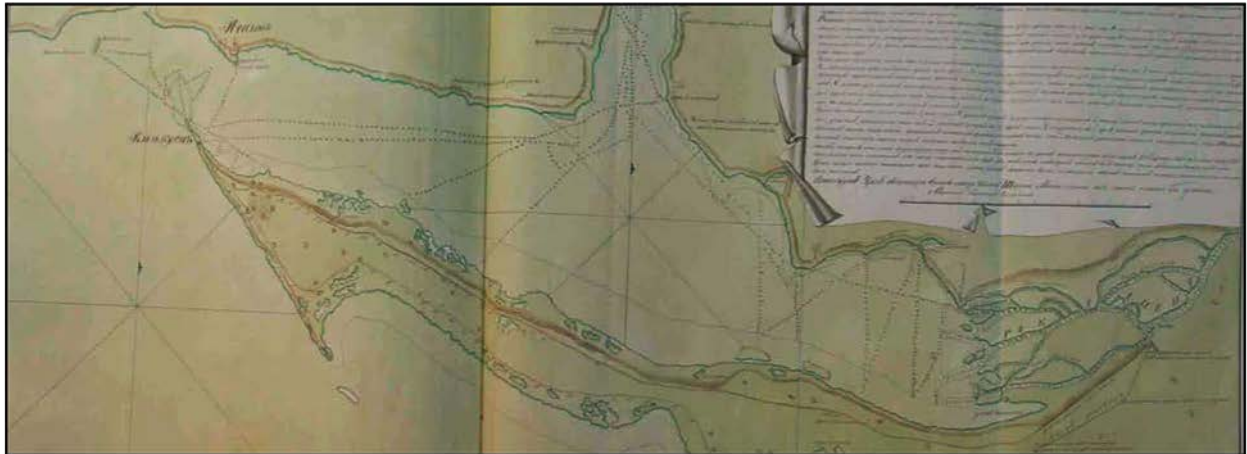
Рис. 1. Географічне положення берегової системи «крилатий мис» Кінбурнська-Покровська-Довгий (створено на базі ресурсу Google Earth)

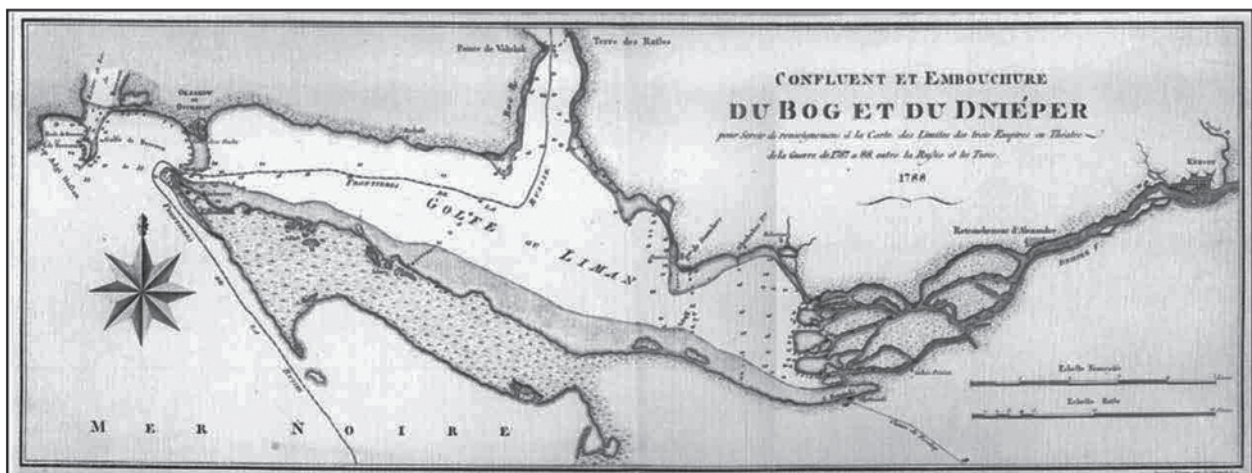
Рис. 2. Структурно-морфологічні елементи берегової системи Кінбурнська-Покровська-Довгий (створено на базі ресурсу Google Earth)

розташування його основних морфологічних елементів, як у кінці XVIII, так і на початку XXI століть. Досліджувана берегова система у кінці XVIII століття вже мала сучасну орієнтацію і відокремлений характер острова Довгий. У XIX столітті інформацію про регіон можна

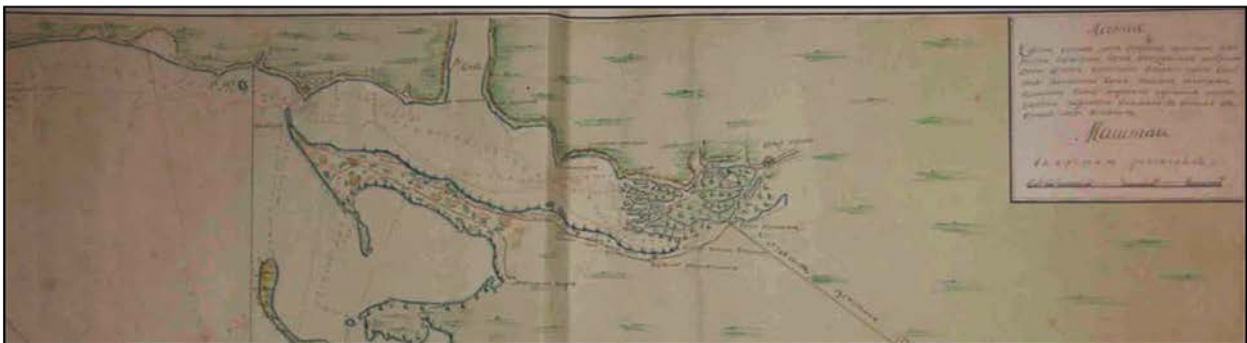
знайти в описах до морських карт К.Л. Манганарі (Манганари, 1836), до карт Військово-топографічного депо Головного штабу (1865 рік), в архівах гідрографічної частини Головного Управління Чорноморських портів (1873, 1874 і 1875 pp.).

а

б

в

Рис. 3. Історичні карти Кінбурнського півострова: а) фрагмент карти «Дніпровський лиман», невідомий автор (1777); б) фрагмент карти «Лиман і гирло Буга та Дніпра», автор Мер Франсуа Жозеф (1788); в) фрагмент карти «Лиман», невідомий автор кінець XVIII ст. (Гордеев, 2007)

Слід зазначити, що в цих картографічних роботах акцентується увага на дистальній частині Кінбурнської коси, описується її морфологія і динаміка. Наприкінці XIX століття найбільш детальні морфодинамічні і еволюційні описи Кінбурнської коси були проведені М. Крендовським (Крендовский, 1884). Автор

акцентує увагу на періодичному розмиванні оголовка, з формуванням системи островів і подальшим відновленням цілісності за рахунок акумуляції. Особливості літологічної будови Кінбурнської коси описує в роботі «Про походження лиманів Південної Росії» М.А. Соколов (Соколов, 1895).

Геоморфологічний опис берегів Кінбурнського півострова можна знайти в роботах В.П. Зенковича (Зенкович, 1958, 1960). Автор проаналізував наявну інформацію і описав морфогенетичні, морфологічні та літодинамічні особливості району. Слід зазначити, що саме цей учений першим виділив західний край даного півострова в самостійну динамічну берегову систему (Зенкович, 1958).

У монографії «Геоморфологія річкових долин України», а саме у статті П.Д. Підгородецького, вперше описано генетичну і морфологічну різноманітність поверхні півострова та його берегів, включаючи Дніпро-Бузький лиман і Ягорлицьку затоку (Підгородецький, 1965). У роботі Пазюк Л.І. і Ричковської Н.І. (Пазюк, 1965) вперше проаналізовано особливості механічного і мінералогічного складу прибережно-морських наносів фронтальної частини півострова. У статті Цайнтца Е.С. та ін. (Цайнтц, 1979), були вперше представлені кількісні дані морфо- та літо- динаміки берегів півострова.

І.М. Котовський у своїй дисертації істотно уточнив і розширив уявлення про морфологію фронтальної частини півострова (Котовський, 1991). Особливості унікального гідродинамічного режиму прибережних акваторій, що мають важливе генетичне значення для берегової системи, описані Д.А. Черняковим (Черняков, 1995). Характер розподілу наносів, морфологія і динаміка морської частини півострова представлені в роботі Ю.Д. Шуйського (Шуйський, 1999).

Морфогенетичний аналіз. Генезис берегової системи *Кінбурнська-Покровська-Довгий* зумовлений процесом часткового затоплення і подальшої хвильової переробки поверхні гирлової області Дніпра і Південного Бугу (Правоторов, 1966, 1968; Шмуратко, 2016). Безпосередній механізм формування системи зумовлений виникненням у межах затопленої поверхні підводних валів і їхнім послідовним зміщенням у бік піщаних виступів сучасного півострова.

На початковому етапі розвитку системи внаслідок зіткнення підводного валу або групи підводних валів із корінними виступами затопленої гирлової області були створені умови для виникнення берегового бару. Формування відповідної форми рельєфу відбувалось в умовах активної та одночасної дії поперечного і вздовжберегового потоків наносів (Зенкович, 1962; Шуйський, 1971).

Центральна частина бару сформувалася як результат поступового приєднання підводних валів один до одного і подальшим насуванням піщано-черепашкового матеріалу на прибережний суходіл. Механізм насування зумовлений діяльністю еолових процесів і формуванням конусів виносу під час штормових перехлюпувань.

Під час формування периферійних частин системи домінує морфогенетичне значення мали процеси взаємодії різноспрямованих потоків наносів. Результатом чого стало формування Кінбурнської коси-стрілки на північному-заході системи. Формування в межах південно-східної частини системи Про-Покровської коси (Покровський півострів, острова Круглий і Довгий) зумовлено одночасним проявом періодичних потоків із фронтальної частини і неперіодичних – із боку Ягорлицької затоки.

Літодинамічний аналіз. Специфічний зовнішній вигляд берегової системи *Кінбурнська-Покровська-Довгий* зумовлений специфікою прояву гідро- та літо- динамічних процесів (Давидов, 2019). Уздовж всього периметра морської частини системи домінує поперечне переміщення наносів, проте цей процес ускладнюється вздовжбереговими переміщеннями (Зенкович, 1960; Шуйський, 1999) (рис. 4).

Морфологічним доказом панування поперечного переносу служить характер підводного схилу, на поверхні якого вздовж усього периметру поширені підводні вали, кількість яких збільшується в південному напрямку, від 1-2 до 2-3. Слід зазначити, що в межах берегової зони морської частини системи широко представлені офсети і прилеглі до них кулісні вали. Як відомо (Зенкович, 1962; Шуйський, 1971), їхня орієнтація вказує на спрямованість вздовжберегових потоків наносів.

Під час польових досліджень нами були зафіксовані офсети і кулісні вали, які уздовж більшої частини системи мають південно-східну орієнтацію, і лише в районі середньої частини Кінбурнської коси їхня орієнтація змінюється на північно-західну. Така різноспрямованість кулісних валів говорить про наявність у північній частині системи зони дивергенції, від якої в протилежні боки здійснюється вздовжберегове перенесення наносів у вигляді північного і південного потоків.

Північний потік має північно-західну орієнтацію, в районі дисталі Кінбурнської коси він взаємодіє з подібним потоком північного

Рис. 4. Літодинамічна схема берегової системи Кінбурнська-Покровська-Довгий (створено на базі ресурсу Google Earth)

берега Дніпровсько-Бузького лиману. Відповідно, тут формується зона конвенції, яка характеризується приблизно однаковими обсягами потоків прибережно-морських наносів. Саме тому Кінбурнська коса в генетичному відношенні є стрілкою (Зенкович, 1960). Відповідна форма рельєфу має аналог у районі гирлової частини Таганрозької затоки, Азовського моря у вигляді коси-стрілки Долгая (Должанська) (Зенкович, 1960, 1962). Південний вздовжбереговий потік наносів, спрямований на південний-схід в район дисталі сучасного острова Довгий, де він взаємодіє з неперіодичними переміщеннями наносів з боку Ягорлицької затоки.

Відповідно, наявність у межах системи розмивного «лобища» або зони дивергенції, є генетичною ознакою абразійно-аккумулятивних систем типу «крилатий мис» (Gulliver, 1898; Зенкович, 1946; Давидов, 2019).

Структурно-динамічний аналіз. У межах системи Кінбурнська-Покровська-Довгий виділяється чотири основних структурно-динамічних елементи:

Кінбурнська коса займає крайню північно-західну частину досліджуваної берегової системи, за її основу прийнято вважати район однойменного півострова, де закінчуються

«кучугури» і починається низинна затоплювана поверхня, що представляє собою систему об'єднаних берегових валів, складених кварцовим піском із черепашкою та перекритими мулистими відкладами (рис. 5).

Зовнішня лінійна витягнутість коси свідчить про її двостороннє живлення, це також підтверджується різним видовим складом молюсків із морського і лиманного боку (Зенкович, 1960).

Загальна довжина коси – біля 7,6 км, ширина трикутної основи – 1,5 км, на відстані близько 6 км від основи, коса звужується до 200 м, а в подальшому переходить у підводний цоколь (рис. 5 в). Уздовж всього морського берега коси поширені комплекси еолових морфоскульптур, представлених «кучугурами», закущовими й прикущовими буграми, висота яких коливається від 0,2 до 1,2 м (рис. 5 г). Лиманний берег представлений штормовим валом, висотою до 0,4 м. Центральна частина коси являє собою зниження, в найбільш глибокій частині якого розташовані озера, які сезонно пересихають (Кривульченко, 2016).

Фронтальна частина або «лобище» займає центральну частину системи, її загальна довжина біля 8,5 км (рис. 6). У рельєфі ця ділянка системи дуже добре виділяється, за наявністю в районі берега, і місцями навіть

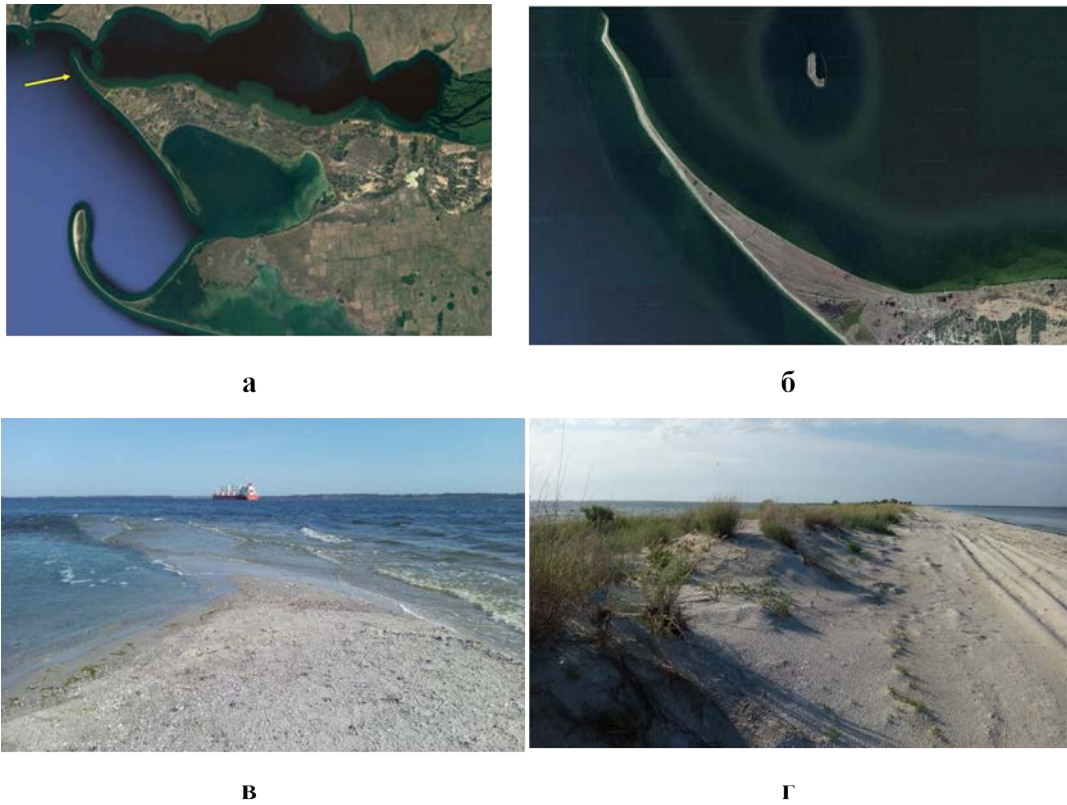

Рис. 5. Загальна характеристика Кінбурнської коси: а – географічне положення; б – зовнішній вигляд; в – дисталь і підводний цоколь; г – еолова зона

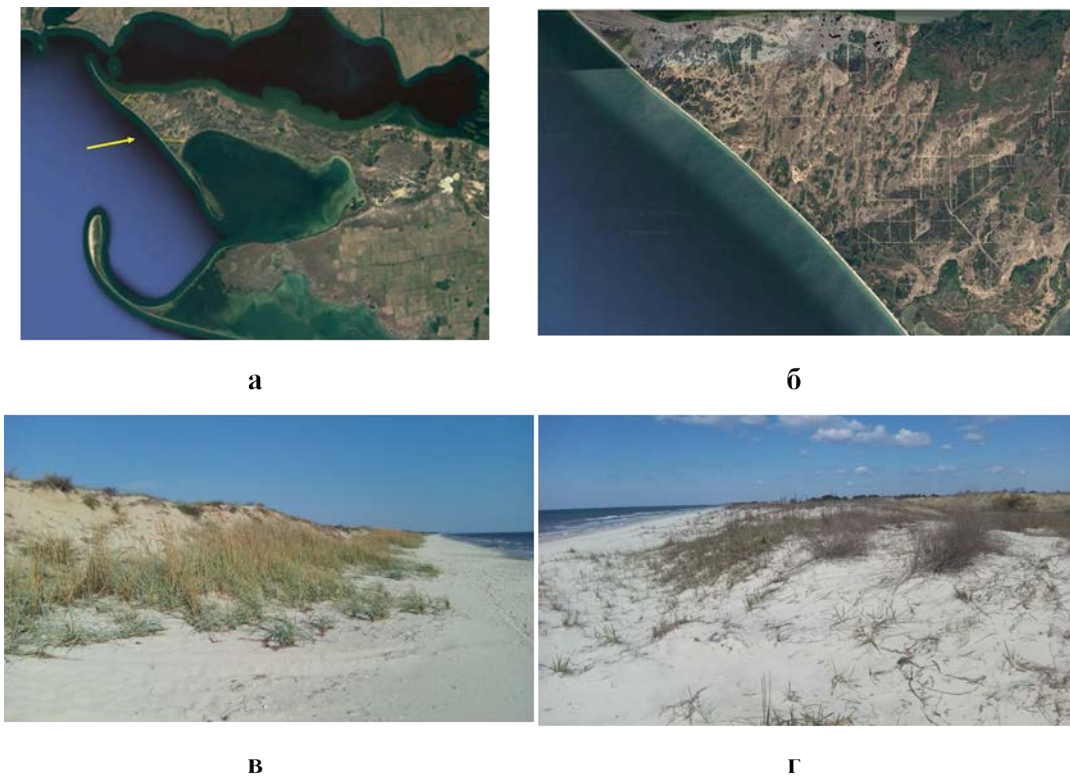

Рис. 6. Загальна характеристика фронтальної ділянки: а – географічне положення; б – зовнішній вигляд; в – уступ періодичного розмиву; г – еолові комплекси різного генезису

а

б

в

г

д

е

Рис. 7. Загальна характеристика південно-східної частини системи:
 а – географічне положення; б – зовнішній вигляд; в – дисталь Сухої коси;
 г – острівний бар; д – підводний бар в районі дисталі острова Довгий;
 е – фронтальна частина острова Довгий

в береговій зоні, комплексу еолових морфоскульптур, складених піском жовтого кольору.

У морфометричному відношенні фронтальна ділянка є найвищою в межах системи, що зумовлено примиканням до берега еолових горбів висотою до 5,6 м (рис. 6 в), сформованих на алювіальних відкладах, які територіально належать до Західно-Василевського масиву, Кінбурнської арени (Підгородецький, 1965). У динамічному відношенні у межах «лобища» знаходяться піщані кліфи, які періодично розмиваються, загальна довжина абразійної ділянки біля 3,2 км (Шуйський, 1999).

Покровська коса розташована в південно-східній частині системи, являє собою найбільш складну в морфологічному, гідрологічному і літодинамічному відношенні складову. Морфогенетичні особливості даної форми рельєфу дозволили нам виділити її в реліктову гілку системи.

До *реліктової гілки* ми відносимо всі об'єкти, розташовані в межах чокола Про-Покровської коси, які на даному етапі мають дуже обмежене живлення як із морського боку, так і з боку Ягорлицької затоки. До відповідних об'єктів ми відносимо Покровський півострів, острова Круглий та Довгий, а також протоки, розташо-

вані між ними. Усі складові частини реліктової гілки представляють собою залишки середньоголоценової акумулятивної форми, розділеної на окремі частини понад 300 років тому.

Загальна довжина Покровського півострова – близько 6 км, при цьому він має трикутну основу з шириною близько 4 км, в межах якої розташовується розгалужена система озер лагунного походження (рис. 7). Трикутна основа коси складена різними за генезисом піщано-детритовими відкладами, які представлені світло-сірими пісками з детритом, що накопиченні під час згінно-нагонових коливань в Ягорлицькій затоці, а також піщано-черепашковим матеріалом штормового морського генезису.

Острів Круглий розташований на поверхні вузької частини цоколя Про-Покровської коси, від якого відокремлений протокою шириною близько 1,2 км, із глибинами до 0,4 м. Загальна довжина острова близько 0,6 км, ширина близько 100 м, а площа становить 0,1 км².

Острів Довгий розташований у крайній південно-східній частині реліктової гілки та в генетичному відношенні являє собою дисталь Про-Покровської коси (Зенкович, 1960). Довжина острова біля 7 км, при максимальній ширині близько 1,04 км та загальній площі 4,7 км².

Поверхня острова Довгий являє собою сукупність різновікових берегових валів і міжвалових знижень. На початковому етапі формування тіла острова вали висувалися в напрямку акваторії Ягорлицької затоки, відокремлюючи від останнього лагуну. Згодом висунуті в межі затоки частини валу були оброблені хвилями, в результаті чого утворювалися перемички, що вирівнювали тильний контур острова (Зенкович, 1960).

Між островами Круглий і Довгий розташована протока шириною близько 280 м, із домінуючими глибинами близько 0,8 м, але в її південній частині знаходиться заглиблення до 3,2 м – лінійно витягнута улоговина, виникнення якої зумовлено дією згінно-нагонових явищ. Район проток разом із островом Круглий як би утиснений у бік затоки, саме тому було висловлено припущення про генезис проток за рахунок спрямованого потоку морських хвиль, а їхнє поглиблення зумовлене дією згінно-нагонових течій (Черняков, 1995). На нашу думку, розташування розриву пов'язано з одним із рукавів Пра-Дніпра, про що свідчать ізобати з морської сторони та з боку затоки.

Суха коса та острівний бар або сучасна гілка є районом активного поперечного і вздовжберегового переміщення наносів, який розташований на новому динамічно-активному цоколі системи. У генетичному відношенні даний район є береговим баром острівного характеру, що утворився в результаті об'єднання підводних валів. У структурному відношенні в межах гілки виділяється три складові частини: Суха коса і острівний бар «загреба» (нова генерація Покровської коси), зона зчленування острівних барів, острівний бар «загреба» острова Довгий. Загальна довжина гілки – близько 6,9 км, з яких надводна частина близько – 2,8 км, а підводна – 4,1 км.

Суха коса і острівний бар «загреба» представляють собою ділянку системи, в межах якої найбільш активними темпами проявляється акумуляція прибережно-морських наносів, як наслідок – збільшується його надводна частина. Між тілом даного утворення і островами реліктової гілки розташована дуже замулена улоговина із глибинами до 1,5 м.

Зона зчленування острівних барів являє собою специфічне утворення не чітко вираженого генезису. У морфологічному відношенні вона являє собою підводну, акумулятивну терасу, яка своїм тілом з'єднує реліктову і сучасну гілки даної системи. Поверхня відповідного утворення виключно рівна, з невеликим ухилом в бік моря. У його межах розташована улоговина, витягнута з північного сходу на південний захід.

Острівний бар «загреба» острова Довгий поширюється західніше реліктової гілки, паралельно відповідному острову та з півдня огинає оголовок однойменного острова, формуючи в межах Ягорлицької протоки міліну неправильної форми. У морфологічному відношенні бар має асиметричні схили, при цьому морський – крутий, а острівний – більш пологий. Між тілом бару і островом Довгий розташована лінійно витягнута улоговина глибиною до 2,5 м.

Висновки з проведеного дослідження. Берегова система Кінбурнська-Покровська-Довгий представляє собою складне природне утворення, яке знаходиться в зоні контакту гирлової області річки та морського басейну, а це істотно впливає на специфічність її природних умов.

У межах даного утворення виділяються три структурних частини, об'єднані у природну систему потоками речовини та енергії.

До відповідних структур належать Кінбурнська коса, Фронтальна частина, Покровська коса та Суха коса з острівним баром «загреба».

Покровська коса виділяється нами в реліктову літодинамічну гілку, до складу якої входять: Покровський півострів, острова Круглий та Довгий, а також розташовані між ними протоки. Характерна особливість даної гілки полягає в уповільненні літодинамічних процесів на сучасному етапі розвитку. У складі сучасної гілки виділяються Суха коса (нова генерація Покровської коси) та складна система острівного бару «загреба». Природна особливість даної гілки полягає в активному проявленні літодинамічних процесів на сучасному етапі розвитку.

Для берегової системи Кінбурнська-Покровська-Довгий характерні певні ознаки абразійно-аккумулятивної системи типу «крилатий мис». Насамперед це стосується морфологічних та літодинамічних ознак, в той час як гідрологічні та еволюційні ознаки виражені не однозначно та потребують уточнення.

ЛІТЕРАТУРА:

- Davydov, O.V., Kotovsky, I.N. (2019). Geographical allocation of "winged foreland" abrasion-accumulative systems. *Leidinyje pateikiama 12-osios mokslines-praktines konferencijos "Jurosir krantu tyrimai 2019"*. Klaipėdoje, medžiaga. pp. 49–52.
- Gulliver, F.P. (1898). Shoreline topography. *Proceeding of the American Academy of Arts and Sciences*. 34. pp. 151–258.
- Johnson, D.W. (1919). *Shore process and development*. New York : John Wiley&Sons, INC / London : Chapman&Hall, Limited. 584 p.
- Sherman, D.J. Perspectives on coastal geomorphology: introduction [In: Shroder, J. (Editor in Chief), Sherman, D.J. (Ed.)]. *Treatise on Geomorphology*. Academic Press, San Diego, CA, 2013. Vol. 10, Coastal Geomorphology. 448 p.
- The Encyclopedia of Beaches and Coastal Environments. Schwartz, M.L. (Eds.). (1982). *Encyclopedia of Earth Sciences*, Volume XV. Stroudsburg, Pennsylvania : Hutchinson Ross Publishing Company.
- Гордеев, Ю.А., Булатов, В.Э. (2007). *Картография Черного и Азовского морей: ретроспектива. Период 1750–1800 гг.* Москва. 271 с. [Gordeyev Yu.A., Bulatov V.E. (2007). *Cartography of the Black and Azov Seas: a retrospective. The period 1750-1800*. Moscow. 271 p. (in Russian)].
- Давидов, О.В. (2019). Визначення поняття «крилатий мис»: історичний аналіз та загальна характеристика. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки*. 10. С. 119–129. [Davydov, O.V. (2019). The Definition of the «Winged Foreland»: Historical Analysis and General Characteristics. *Kherson State University Herald. Series: «Geographical Sciences»*. 10. pp. 119–129. (in Ukraine)]. DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-17.
- Зенкович, В.П. (1946). *Динамика и морфология морских берегов. Ч.1. Волновые процессы*. Москва: Морской транспорт. 496 с. [Zenkovich, V.P. (1946). *Dynamics and morphology of sea shores. Part 1 Wave processes*. Moscow: Sea Transport. 496 p. (in Russian)].
- Зенкович, В.П. (1958). *Берега Черного и Азовского морей*. Москва : Географгиз. 371 с. [Zenkovich, V.P. (1958). *The shores of the Black and Azov Seas*. Moscow: Geographers. 371 p. (in Russian)].
- Зенкович, В.П. (1960). *Морфология и динамика советских берегов Черного моря. Т. II (Северо-западная часть)*. Москва : Изд-во АН СССР. 216 с. [Zenkovich, V.P. (1960). *Morphology and dynamics of the Soviet coast of the Black Sea. T. II (North-Western part)*. Moscow : USSR Academy of Sciences. 216 p. (in Russian)].
- Зенкович, В.П. (1962). *Основы учения о развитии морских берегов*. Москва : АН СССР. 710 с. [Zenkovich, V.P. (1962). *Fundamentals of the study of the development of sea shores*. Moscow : USSR Academy of Sciences. 710 p. (in Russian)].
- Котовский, И.Н. (1991). *Морфология и динамика берегов Черного моря в пределах Херсонской области УССР*. (Автореф. дисс. канд. геогр. наук). Институт географии АН Украины, Киев. 19 с. [Kotovskiy, I.N. (1991). *Morphology and dynamics of the Black Sea coast within the Kherson region of the Ukrainian SSR*. (Avtoref. Diss. Candidate of Geographical Sciences). Institute of Geography, Academy of Sciences of Ukraine, Kiev. 19 p. (in Russian)].
- Крендовский, М. (1884). Исследования Днепровского, Бугского и других лиманов. Труды общества испытателей природы при Харьковском университете. 18 (1). С. 49–192. [Krendovskiy, M. (1884). *Studies of the Dnieper, Bug and other estuaries*. Proceedings of the Society of Naturalists at Kharkov University. 18 (1). P. 49–192 (in Russian)].
- Кривульченко, А.І. (2016). *Кінбурн: ландшафти, сучасний стан та значення: Монографія*. Кропивницький : Центральнo-Українське видавництво. 416 с. [Kryvulchenko, A.I. (2016). *Kinburn: landscapes, current status and significance: Monograph*. Kropyvnytsky ky : Tsentral no-Ukrayyns ke vydavnytstvo. 416 p. (in Ukraine)].
- Манганари, Е. (1836). *Днепровский лиман, в древности Борисфен от Устья Буга до острова Березани. Описание капитан-лейтенанта Е. Манганари, 1826 г.* Николаев : Черноморское Гидрографическое Депо. [Manganari, E. (1836). *Dnieper estuary, in ancient times Borisfen from the mouth of the Bug to the island of Berezan. Description of the captain-lieutenant E. Manganari, 1826*. Nikolaev : Chernomorskoye Hidrograficheskoye Depo].
- Морская геоморфология: Терминологический справочник. Береговая зона: процессы, понятия, определения / Зенкович В.П., Попов Б.А. (Ред.) (1980). Москва : Мысль. 280 с. [Marine geomorphology: Terminological reference. Coastal zone: processes, concepts, definitions. Zenkovich V.P., Popov B.A. (Ed.) (1980). Moscow : Thought. 280 p. (in Russian)].

17. Пазюк, Л.И., Рычковская, Н.И. (1965). Некоторые данные о составе и условиях накопления тяжелых минералов в прибрежных отложениях Кинбурнского полуострова. *Совещания по изучению геологии побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР*. [отв. ред. И.Я. Яцко]. Одесса. С. 76–79. [Pazyuk, L.I., Rychkovskaya, N.I. (1965). Some data on the composition and conditions of accumulation of heavy minerals in the coastal sediments of the Kinburn Peninsula. *Meetings on the study of geology of the coast and bottom of the Black and Azov Seas within the Ukrainian SSR*. [ed. I. Yatsko]. Odessa. P. 76–79. (in Russian)].
18. Підгородецький, П.Д. (1965). Морфологія і динаміка берегів Кінбурнського півострова. *Геоморфологія річкових долин України*. Київ : Наукова думка. С. 101–107. [Pidhorodetsky, P.D. (1965). Morphology and dynamics of the shores of the Kinburn Peninsula. *Geomorphology of river valleys of Ukraine*. Kiev : Naukova dumka. pp. 101–107. (in Ukraine)].
19. Правоторов, И.А. (1966). Исследование эволюции лагунного побережья при помощи гидрометеорологического метода изучения динамики берега. *Океанология*. 6(2). С. 306–313. [Pravotorov, I.A. (1966). A study of the evolution of the lagoon coast using a hydrometeorological method for studying coastal dynamics. *Oceanology*. 6 (2). pp. 306–313 (in Russian)].
20. Правоторов, И.А. (1968). Об относительных вертикальных движениях северо-западной части Кинбурнского полуострова. *Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР*. Вып. 2. С. 134–136. [Pravotorov, I.A. (1968). About the relative vertical movements of the northwestern part of the Kinburn Peninsula. *Geology of the coast and bottom of the Black and Azov Seas within the Ukrainian SSR*. Vol. 2. pp. 134–136].
21. Соколов, Н.А. (1895). О происхождении лиманов Южной России. *Труды геологического комитета*. X (4). 102 с. [Sokolov, N.A. (1895). On the origin of estuaries of southern Russia. *Trudy geologicheskogo komiteta*. X (4). 102 p. (in Russian)].
22. Стоян, А.А. (2010). Исследование морского края Кинбурнского полуострова на Черном море. Материалы Научной конференции «Ломоносовские чтения (под ред. В.А. Трифонова)». Севастополь : МГУ. С. 25–26. [Stoyan, A.A. (2010). Study of the sea edge of the Kinburn Peninsula on the Black Sea. *Materials of the Scientific Conference "Lomonosov Readings (edited by V. A. Trifonov)*. Sevastopol : Moscow State University. pp. 25–26].
23. Цайтц, Е.С., Сокольников, Ю.Н., Хомицкий, В.В. (1979). Инженерные исследования и освоение аккумулятивных форм прибрежной зоны моря. *Исследование динамики рельефа морских побережий [под ред. В.П. Зенкович, Л.Г. Николфоров]*. Москва : Наука. С. 81–88. [Tsaytts, Ye.S., Sokol'nikov, Yu.N., Khomitckiy, V.V. (1979). Engineering research and development of accumulative forms of the coastal zone of the sea. *The study of the dynamics of the relief of sea coasts* [p. ed. V.P. Zenkovich, L.G. Nikoforov]. Moscow : Nauka. pp.81–88. (in Russian)].
24. Черняков, Д.А. (1995). Природно-аквальные ландшафтные комплексы Тендровского и Егорлыцкого заливов и мониторинг их состояния в системе Черноморского биосферного заповедника. (автореферат диссер. на соиск. ученой степени канд. геогр. наук.). Харьков : ХГУ. 23 с. [Chernyakov, D.A. (1995). *Natural-aquatic landscape complexes of the Tendrovsky and Egorlytsky bays and monitoring of their condition in the system of the Black Sea Biosphere Reserve*. (abstract of thesis for the degree of candidate of geography sciences). Kharkov : KSU. 23 p. (in Russian)].
25. Шмуратко, В.И. (2016). *Северо-западный шельф Чёрного моря в голоцене: Монография*. Одесса : Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова. 128 с. [Shmouratko, V.I. *The North-Western Black Sea Shelf in the Holocene: monograph*. Odessa : Odessa I.I. Mechnikov National University. 128p. (in Russian)].
26. Шуйский, Ю.Д. (1986). *Проблема исследования баланса наносов в береговой зоне морей*. Ленинград : Гидрометиздат. 240 с. [Shuisky, Yu.D. (1986). *The problem of sediment balance studies in the coastal zone of the seas*. Leningrad : Gidrometizdat. 240 p. (in Russian)].
27. Шуйский, Ю.Д. (1999). Распределение наносов вдоль морского края Кинбурнского полуострова (Черное море). *Доклады НАН Украины*. 8. С. 119–123. [Shuisky, Yu.D. (1999). Distribution of sediment along the sea edge of the Kinburn Peninsula (Black Sea). *Reports of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 8. pp. 119–123. (in Ukraine)].
28. Шуйский, Ю.Д., Болдырев, В.Л., Блажчишин, А.И. (1971). Донное питание вдольбереговых потоков наносов Южной и Восточной Балтики. *Тезисы докладов 12-й научной конференции по изучению морских берегов. АН СССР. Океанографическая комиссия*. Вильнюс. С. 41–42. [Shuyskiy, YU.D., Boldyrev, V.L., Blazhchishin, A.I. (1971). Bottom feeding along the coastal sediment flows of the South and East Baltic. *Abstracts of the 12th scientific conference on the study of sea coasts. USSR Academy of Sciences. Oceanographic Commission*. Vilnius. pp. 41–42. (in Russian)].
29. Шуйский, Ю.Д., Выхованец, Г.В. (1989). *Экзогенные процессы развития аккумулятивных берегов в Северо-западной части Черного моря*. Москва: Недра. 198 с. [Shuisky, Yu.D., Vykhovanets, G.V. (1989). *Exogenous development processes of accumulative shores in the North-Western part of the Black Sea*. Moscow : Nedra. 198 p. (in Russian)].

Стаття надійшла до редакції 28.05.2019

The article was submitted for publication on 28.05.2019

УДК 911.2:556.51:911.6(477.52)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-14>

Данильченко О.С.,
кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри загальної та регіональної географії
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
olena_danylchenko@ukr.net
ORCID: 0000-0003-2881-843X

Корнус А.О.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри загальної та регіональної географії
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
a_kornus@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5924-7812

Корнус О.Г.,
кандидат географічних наук,
доцент, завідувач кафедри загальної та регіональної географії
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
olesyakornus@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7469-7291

Сюткін С.І.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри загальної та регіональної географії
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
siutkin-sergiy@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0871-0993

ВОДООХОРОННЕ АРЕАЛУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Водоохоронне ареалування території регіону та розроблення водоохоронних заходів спрямовані на мінімізацію негативних наслідків антропогенного впливу та поліпшення геоекологічної ситуації в регіоні. Головними завданнями дослідження є: розкриття методичних аспектів водоохоронного ареалування території регіону; виділення ареалів, що потребують застосування різних водоохоронних заходів; розроблення водоохоронних заходів. Водоохоронне ареалування здійснюється з урахуванням ландшафтно-гідрологічної організації території, ступеня антропогенного навантаження на річкові басейни та якості річкової води та передбачає кілька етапів: визначення ареалів із різним ступенем антропогенного навантаження на річкові басейни та встановлення ділянок із різними класами якості води; створення синтезованої комплексної водоохоронної картосхеми; розроблення водоохоронних заходів для кожного ареалу. Виокремлено 7 ареалів: кризовий, передкризовий, несприятливий, умовно задовільний, задовільний, умовно природний і природний, що потребують різних водоохоронних заходів із різною інтенсивністю їхнього застосування. Критеріями виділення даних ареалів є: рівень антропогенного навантаження на басейни річок, оцінка якості річкової води та природні особливості території. Назви виділених ареалів в основному залежать від стану річкових басейнів. Загальними водоохоронними заходами, що їх можна рекомендувати, в першу чергу, є раціональна організація території, впровадження ґрунтозахисної контурно-меліоративної організації території, а також встановлення водоохоронних зон та відтворення і створення прибережних захисних смуг. Крім загальних водоохоронних заходів, кожен ареал потребує застосування конкретних спеціальних заходів: агротехнічних, фітомеліоративних, гідротехнічних, протиерозійних, протидефляційних тощо. У висновку автори зауважують, що розроблені комплекси водоохоронних заходів у цілому відображають напрями

покращення стану річкових басейнів Сумської області, але кожна річка, кожен річковий басейн потребує конкретних дій, характерних для даного водозбору.

Ключові слова: водоохоронні заходи, ареалування, ландшафтно-гідрологічне районування, річковий басейн, Сумська область.

Danylchenko O.S., Kornus A.O., Kornus O.H., Siutkin S.I. WATER-PROTECTING AREALING OF TERRITORY OF THE SUMY REGION

Water-protecting arealing of the region and development of water conservation measures aimed at minimizing the negative effects of anthropogenic impact and improving the geo-ecological situation in the region. The main tasks of the study are: disclosure of methodological aspects of water-protecting arealing of the region; allocation of areas requiring different water protection measures depending on the severity of the situation; development of water protection measures for each specific area. Water-protecting arealing is carried out taking into account the landscape-hydrological organization of the territory, as well as the degree of anthropogenic load on the river basins and the quality of river water. 7 areals are identified: crisis, pre-crisis, adverse, conditionally satisfactory, satisfactory, conditionally natural and natural, requiring different water-protecting measures with different intensity of their application. The selection criteria for these areals are: the level of anthropogenic load on river basins, the assessment of river water quality and the natural features of the territory. The names of the selected areals mainly depend from the status of the river basins. Common water-protecting measures that can be recommended for improving the geo-ecological situation in the region, first of all, are rational organization of the territory (optimal ratio of areas of arable, meadow, forest and other types of land on each specific basin), introduction of soil-protective contour meliorative territorial organization and the establishment of water protection zones and the restoration and creation of coastal protection strips also. In addition to general water-protecting measures, each area requires the application of specific measures: agrotechnical, phytomeliorative, hydrotechnical, anti-erosion, anti-deflation and others. In conclusion, the authors note that the developed complexes of water protection measures in general reflect the directions of improvement of the status of river basins of Sumy region, but each river, each river basin requires specific actions, characteristic for the given catchment area.

Key words: water-protecting measures, arealing, landscape-hydrological zoning river basin, Sumy region.

Постановка проблеми. В умовах постійного антропогенного впливу на природне середовище досить гостро стоять проблеми збереження його водного компонента. Проблеми достатньої кількості чистої, якісної води деталі частіше звучать у сьогоденні України, і територія Сумської області у цьому контексті не є винятком. 72,5% території регіону зазнає середнього та високого антропогенного навантаження, унаслідок чого формується ареал із антропогенним та антропогенно зміненим станом річкових басейнів, 10,8% території регіону характеризується дуже високим рівнем антропогенного навантаження і лише 16,7% – умовно природним станом (Данильченко, 2016). Оцінка якості річкової води за індексом забруднення води показала, що вода більшості річок регіону характеризується як «чиста», «помірно забруднена» та «забруднена». Найбільш забруднена річкова вода, що належить до IV класу якості, властива річкам Сумка, Охтирка, Єзуч, Бобрик, які потерпають від потужного поселенського антропогенного навантаження (Данильченко, 2019). Зазначені положення наразі вимагають детальних, покрокових рекомендацій та заходів з охорони та раціонального використання водних ресурсів регіону. Тому виникла потреба в розробленні водоохоронного

ареалування території Сумської області та рекомендації певних водоохоронних заходів, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків антропогенного впливу та поліпшення гідроекологічної ситуації в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові відносини в галузі використання, збереження та відтворення водних ресурсів регулюються, в першу чергу, Водною Рамковою директивою ЄС (Водна Рамкова директива ЄС, 2006), Водним кодексом України (Водний кодекс України, 1995) та іншими законами і програмами. На міжнародному рівні базовим нормативним документом є названа Водна Рамкова директива, прийнята у 2000 році, яка визначає основні принципи управління водними ресурсами і шляхи досягнення гарної якості води та безпечного стану річок і водойм. Директива передбачає комплексний підхід до захисту всіх вод (річок, озер, прибережних морських і підземних вод); досягнення «доброго» стану всіх вод; управління водними ресурсами за басейновим принципом; посилення транскордонного співробітництва прибережних країн; ефективного використання водних ресурсів за принципом «забруднювач платить» та ін.

Водним кодексом регулюються відносини щодо збереження вод, їхнього науково обґрунтованого, раціонального використання для потреб населення та різних галузей економіки, охорони вод від забруднення, відтворення водних ресурсів, запобігання засміченню та іншим шкідливим діям і усуненню їх наслідків, покращення стану водних об'єктів, а також охорону прав громадян, установ, підприємств, організацій на водокористування (Водний кодекс України, 1995). Згідно статті 87 Водного кодексу України, для створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення і вичерпання, встановлюються водоохоронні зони (ВЗ). Водоохоронною зоною вважається територія вздовж русла річки від її витoku до гирла, з відповідними властивими для даної місцевості природно-територіальними комплексами, що забезпечує запобігання забрудненню річок, а також вона є природоохоронною територією, в якій регламентується господарська діяльність. Головна мета створення водоохоронної зони – це запобігання забрудненню, замуленню річок, створення природного біофільтра, який покликаний очистити поверхневий стік із прилеглих господарсько освоєних територій, а завдання – збереження та відтворення біорізноманіття водного і навколоводного середовища та природних заплавної ландшафтів. До складу водоохоронних зон обов'язково входять заплава, перша надзаплавна тераса, бровки і круті береги, а також прилеглі балки та яри. За різними розрахунками мінімальна ширина водоохоронних зон має становити: для малої річки – 250 м, для середньої річки – не менше 500 м з обох боків. Коли у ВЗ є схили з крутизною понад 5°, ширина зони подвоюється (Хімко та ін., 2003).

У межах водоохоронних зон виділяються земельні ділянки, що мають сприяти збереженню річок, – прибережні захисні смуги (ПЗС), які також виконують роль природного біофільтра, стаючи останньою перешкодою для площинного змиву та затримуючи значну частку поллютантів, що потрапляють у річку. ПЗС встановлюються по обидва береги річок і навколо водойм уздовж урізу води, у меженний період, шириною: для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менше 3 га – 25 м; для середніх річок, водосховищ на них і ставків площею понад 3 га – 50 м. Якщо крутизна схилів становить понад 3°, то мінімальна ширина ПЗС подвоюється (Хімко та ін., 2003).

Крім законодавчих актів, що регулюють правові відносини у галузі використання, збереження та відтворення водних ресурсів, розробляються та впроваджуються комплексні програми охорони й оздоровлення річок різного рівня. Так, Законом України затверджено «Загальнодержавну цільову програму розвитку водного господарства й екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року». Метою цієї програми є визначення основних напрямів державної політики у сфері водного господарства для задоволення потреб населення і галузей національної економіки у водних ресурсах, збереження і відтворення водних ресурсів, упровадження системи інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом, відновлення ролі меліорованих земель, оптимізація водоспоживання, запобігання та ліквідація наслідків шкідливої дії вод (Закон України, 2013).

Постановка завдання. Головними завданнями дослідження є: розкрити методичні аспекти водоохоронного ареалування території регіону; виділити ареали, що потребують застосування різних водоохоронних заходів; розробити водоохоронні заходи для кожного конкретного ареалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основна мета водоохоронного зонування (ареалування) – функціональне ландшафтно-гідрологічне обґрунтування територій з різним водно-екологічним потенціалом, встановлення меж водоохоронних ареалів, розроблення програм та заходів із підтримки водно-екологічних властивостей ділянок, прилеглих до річок (Антипов та ін., 2007).

Під час проведення будь-якого таксонування утворюються певні таксони – територіальні одиниці, що мають специфічні кваліфікаційні ознаки. Як відомо, основними таксонами в географії є ареал, зона та район. Ареал – це територія, в межах якої спостерігаються явища, яких немає на сусідніх територіях, а зона – це таксон, що виділяється за ознакою однорідної інтенсивності якогось явища (Данильченко, 2019). У нашому випадку мова йде не лише про інтенсивність застосування водоохоронних заходів для виділеного таксону, але і про конкретні, особливі для даної території заходи, як то – протидефляційні чи протиерозійні. Тому ми вважаємо, що отримані нами таксони будуть саме ареалами, а не зонами, а відповідно, проведене таксонування – ареалуванням.

Водоохоронне ареалування у цілому включає ряд послідовних етапів: 1) розроблення концепції охорони вод; 2), здійснення водоохоронного ареалування території (виділення ареалів, які відрізняються один від одного набором водоохоронних заходів), керуючись басейновим принципом; 3) рекомендація конкретних оптимізаційних заходів для кожного ареалу.

Методика водоохоронного ареалування передбачає кілька етапів: 1. Визначення ареалів із різним ступенем антропогенного навантаження та природними, умовно природними, антропогенно зміненими, антропогенними та кризово-антропогенними станами річкових басейнів, встановлення ділянок із різними класами якості води: чиста, помірно забруднена та забруднена. 2. На наступному етапі відбувається накладання карт (ландшафтно-гідрологічного районування регіону (Корнус, Данильченко, 2015), ступеня антропогенного навантаження на річкові басейни, якості річкової води) і встановлення ареалів, які потребують застосування різних водоохоронних заходів залежно від гостроти ситуації. Тобто створюється синтезована комплексна водоохоронна картосхема. 3. На останньому етапі розробляються оптимізаційні заходи для кожного конкретного ареалу. За такого водоохоронного ареалування рекомендуються більш загальні водоохоронні заходи, що в цілому відображають картину оптимізації річкових басейнів регіону.

Під час дослідження за цією методикою було виокремлено 7 ареалів річкових басейнів Сумської області: **кризовий, передкризовий, несприятливий, умовно задовільний, задовільний, умовно природний і природний** (рис. 1). Критеріями виділення даних ареалів були: рівень антропогенного навантаження басейнів річок, оцінка якості річкової води та природні особливості території. Назви виділені ареали успадкували, в основному, від рівня змінності річкових басейнів.

Загальними водоохоронними заходами, що їх можна рекомендувати для покращення водно-екологічної ситуації в регіоні, в першу чергу, є *раціональна організація території* – оптимальне співвідношення площ розораних, лучних, лісових та інших видів угідь на конкретному басейні, а також упровадження на всій площі басейну *грунтозахисної контурно-меліоративної організації території*, за якої структура земельних угідь, посівних площ, сівозмін,

поля органічно пов'язуються із сукупністю природних компонентів, а їхні межі мають збігатися із природними ландшафтними межами.

Перший ареал – «кризовий» – виділено в межах Єзуч-Терн-Роменського ландшафтно-гідрологічного району (ЛГР) льодовикової частини Полтавської рівнини. Він характеризується кризово-антропогенним станом басейнів, з показником коефіцієнта антропогенного навантаження ($K_{ан}$) 4,18-4,5 та IV-III класами якості річкової води «забруднена» і «помірно забруднена» і включає річкові басейни Терну, Єзуча, Чаші та Куколки (рис. 1). До цього ареалу ще належать басейни рр. Охтирки, Криничної та Сумки, виділені в межах Охтирсько-Братенсько-Грунського позальодовикового ЛГР Полтавської рівнини та Сироватсько-Сумсько-Боромлянського позальодовикового ЛГР з показниками $K_{ан}$ 3,94, 3,37 та 4,27 відповідно (що характеризують їхній басейни як антропогенні чи антропогенно-змінні) та IV класом якості річкової води («забруднена»), а також р. Бобрик (м. Середина-Буда) з такими ж показниками якості води. Даний ареал, крім загальних водоохоронних, потребує застосування інших заходів: 1) регулювання водозабору та водовідведення із приділенням особливої уваги контролю роботи очисних споруд і скиданню промислових, дренажних, комунально-побутових і сільськогосподарських стічних вод. Особливо це стосується р. Бобрик, на якій розташоване місто (очисні споруди не працюють, у річку потрапляють неочищені стоки), а також рр. Єзуч (коефіцієнт водовідведення максимальний серед досліджуваних річок), Сумки та Охтирки; 2) протиерозійні агротехнічні заходи: безполіцева оранка, яка зменшує змив ґрунту в 5-8 разів порівняно зі звичайною, смугове розміщення культур, післяукісні та післяжнивні посіви; 3) протиерозійні лукомеліоративні заходи: залуження днищ улоговин, еродованих схилів крутизною понад 7° та буферних смуг водоохоронних зон; 4) протиерозійні лісомеліоративні заходи: створення системи контурних полезахисних лісосмуг у рівнинних місцевостях на вододілах і пологих схилах (до 3°) та стокорегулюючих – на схилах крутизною понад 3°; прибалкові та прияружні смуги перед бровками діючих ярів з метою ґрунтозакріплення на відстані 3-5 м від бровки; яружно-балкові насадження при середньому ступені ерозії до 50% площі; витокові насадження; 5) оновлення та створення ПЗС із метою закріплення берегів,

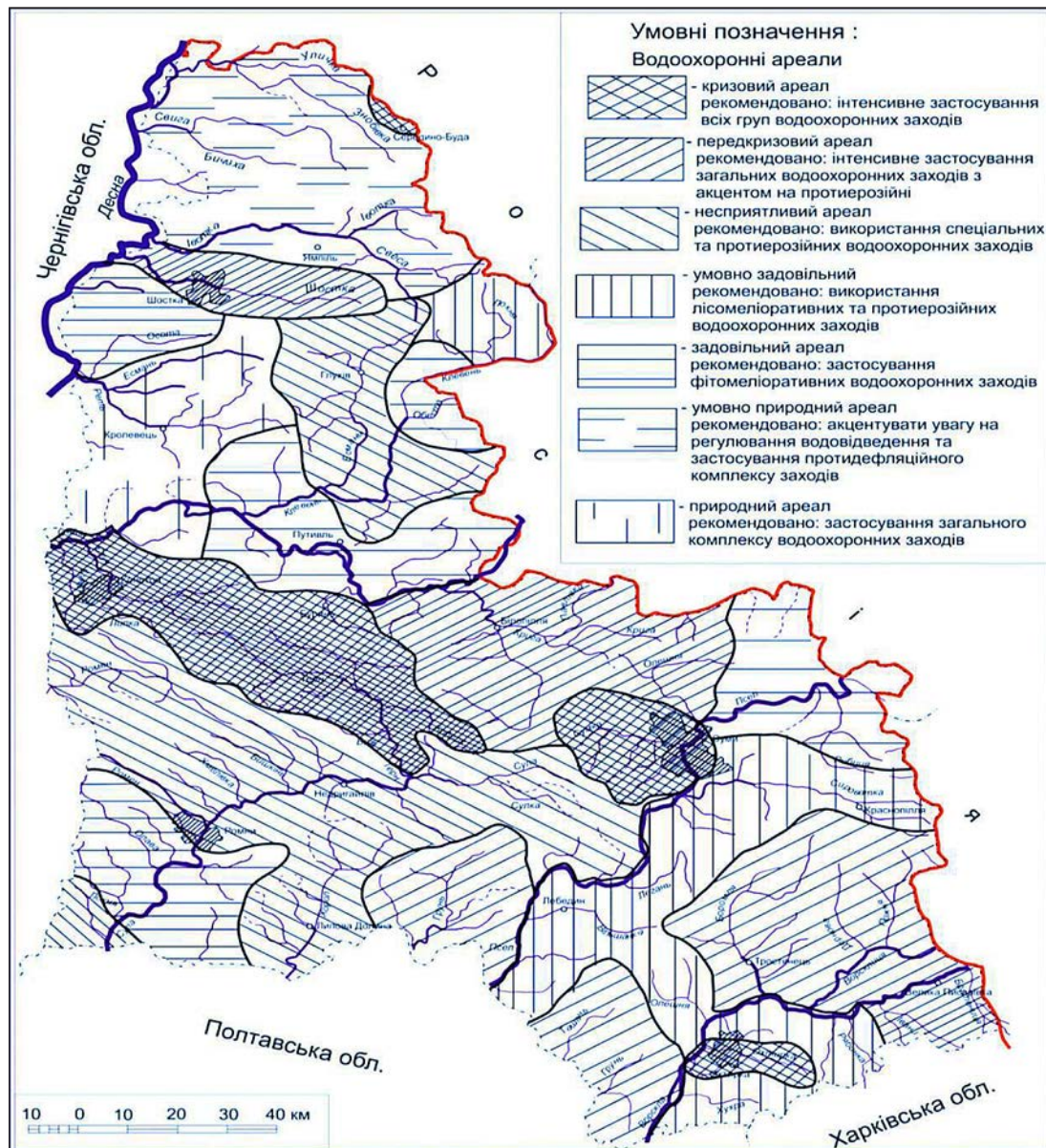

Рис. 1. Водоохоронне ареалування території Сумської області

захисту заплавних земель від розмивання, запобігання замулюванню русла; 6) перегляд регулювання стоку річок відповідно до сучасних змін з метою відновлення гідрофункціонування; 7) гідротехнічні заходи: водозатримуючі та водоспрямовуючі вали-тераси та вали-дороги для закріплення меж контурно-меліоративної організації території та попередження поверхневого змиву ґрунтів; 8) збільшення площі об'єктів ПЗФ.

Другий ареал – «передкризовий» – найбільший, включає розрізнені групи басейнів річок, виділених у межах Сироватсько-Сумсько-Боромлянського позальодовикового ЛГР (Боромля, Дернової, Пожні та Олешні); в

межах Єзуч-Терн-Роменського ЛГР льодовикової частини Полтавської рівнини (басейни рр. Вижлиця, Вир); Охтирсько-Братенсько-Грунського позальодовикового ЛГР Полтавської рівнини (басейни рр. Грунь, Ташань, Івани) та р. Шостка в межах Зноб-Шосткинсько-Івотського ЛГР Новгород-Сіверського Полісся, які характеризуються антропогенним станом басейнів ($K_{ан} = 3,14-3,97$) та III класом якості річкової води – «помірно забруднена» (рис. 1). Даний ареал потребує застосування зазначених нижче водоохоронних заходів: 1) регулювання водовідведення з приділенням особливої уваги контролю якості стічних вод (рр. Боромля, Вир, Олешня, Шостка); 2) пере-

оцінка зарегульованості стоку річок з урахуванням сучасних змін, з метою відновлення гідрофункціонування водних об'єктів (рр. Вир, Шостка); 3) насадження та відновлення ПЗС з метою закріплення берегів і створення біофільтра, що слугуватиме попередженню замулення та забруднення русла; 4) протиерозійні агротехнічні заходи: безполицева оранка, післяукісні та післяжнивні посіви, на площах, зайнятих просапними культурами, в межах схилових місцевостей південної експозиції (до 2°) доцільно застосовувати щільування з метою підвищення водопроникності ґрунтів та зменшення поверхневого стоку талих і дощових вод (це особливо актуально для рр. Боромля, Дернова, Пожня); 5) протиерозійні лукомеліоративні та лісомеліоративні заходи: залуження еродованих схилів крутизною понад 7° та буферних смуг водоохоронних зон, яружно-балкові насадження (за сильної ерозії до 75% площі відводиться під насадження ажурного типу шириною 8,5-12,5 м); схили південної експозиції потрібно відводити під залуження та покоси, північної – під лісопосадки, днища балок використовувати для випасання худоби чи сінокосіння, по ярах та сильноеродованих схилах балок слід створювати суцільні лісові захисні насадження, проводити заліснення території зсувів; 6) збільшення площі об'єктів ПЗФ.

Основна частина **третього** – «**несприятливого**» **ареалу** – виділена в межах Єзуч-Терн-Роменського ЛГР льодовикової частини Полтавської рівнини (басейни рр. Ромен, Хмелівка, Бишкін, Вільшанка (пр. Сули), Сулка), незначна – в межах Клевень-Есманського ЛГР льодовикової частини Глухівського плато (представлена басейнами рр. Есмань і Берюшка), для яких характерний антропогенний стан водозборів ($K_{ан} = 3,11-3,73$) та II клас якості річкової води – «чиста» (рис. 1). Хоча показник якості річкової води й вказує на те, що вода «чиста» (водовідведення є лише у 2 річки – Ромен і Хорол), занепокоєння викликає нераціональна організація території (розораність басейнів рр. Берюшки та Хоролу в межах регіону становить понад 80%, а лісистість території надзвичайно низька: 2,6% та 1,9% відповідно). Ця диспропорція провокує зростання активності ерозійних процесів, що й так висока на цих ділянках. Для покращення водно-екологічної ситуації в ареалі рекомендуються такі заходи: 1) створення оптимального співвідношення площ

розораних, лучних і лісових угідь за рахунок лісомеліоративних і лучномеліоративних заходів; 2) протиерозійні лукомеліоративні заходи: залуження еродованих схилів крутизною понад 7° та буферних смуг водоохоронних зон; 3) протиерозійні лісомеліоративні заходи: створення системи контурних полезахисних лісосмуг у рівнинних місцевостях на вододілах і схилах крутизною до 3° та стокорегулюючих – на схилах понад 3° (параметри лісонасаджень: ажурні, ажурно-продувні з 2-4 рядів шириною 3-12 м); прибалкові та прияружні смуги перед бровками діючих ярів із метою ґрунтозакріплення на відстані 3-5 м від бровки, суцільне заліснення території зсувів; 4) протиерозійні агротехнічні заходи: поперечний або контурний обробіток ґрунту, смугове розміщення культур, післяукісні та післяжнивні посіви; 5) насадження ПЗС з метою закріплення берегів і створення біофільтра; 6) регулювання водовідведення з приділенням особливої уваги контролю якості стічних вод і переоцінка зарегульованості стоку річок; 7) гідротехнічні заходи: водозатримуючі та водоспрямовуючі вали-тераси та вали-дороги для попередження поверхневого змиву ґрунтів, водопоглинальні канали у стокорегулюючих лісосмугах; 8) збільшення площі об'єктів ПЗФ.

Четвертий і п'ятий ареали – «**умовно задовільний**» і «**задовільний**» – характеризуються антропогенно зміненим станом ($K_{ан} = 2,01-3,00$) та III і II класами якості річкової води – «помірно забруднена» та «чиста». III клас якості води характерний для рр. Вільшанка, Будилка, Бобрик (притока Псла), Хухра, Весела, Гусинка, Рябинка, Братениця, басейни яких розташовані в межах Охтирсько-Братенсько-Грунського позальодовикового ЛГР Полтавської рівнини, та рр. Сироватка, Легань, Олешня (пр. Ворскли), басейни яких виділені в межах Сироватсько-Сумсько-Боромлянського позальодовикового ЛГР (рис. 1). Басейнам цих річок притаманна значна еродованість поверхні, а деяким – потужна розораність (рр. Рябинка, Братениця), тому водоохоронні заходи будуть зорієнтовані на боротьбу проти ерозії, збільшення лісистості території та створення оптимального співвідношення між площами розораних, лучних і лісових угідь: 1) протиерозійні лісомеліоративні заходи: створення системи контурних полезахисних лісосмуг у рівнинних місцевостях на вододілах і схилах крутизною до 3° та стокорегулюючих – на схилах понад 3°

(параметри лісонасаджень: ажурні, ажурно-продувні з 2-4 рядів шириною 3-12 м); прибалкові та приружні смуги перед бровками діючих ярів із метою ґрунтозакріплення на відстані 3-5 м від бровки, суцільне заліснення території зсувів; 2) протиерозійні лучномеліоративні заходи: залуження еродованих схилів крутизною понад 7° і буферних смуг водоохоронних зон; 3) протиерозійні агротехнічні заходи: поперечний або контурний обробіток ґрунту, комбінована полицево-безполицева оранка, післяукісні та післяжнивні посіви; 4) насадження та відновлення ПЗС у вигляді кількаярусних деревно-чагарникових насаджень; 5) регулювання водовідведення та переоцінка зарегульованості стоку річок на підставі сучасних змін (особливо це стосується р. Вільшанки (пр. Псла), що її стан погіршився після очисних і днопоглиблювальних робіт).

II клас якості води – «чиста» характерний для річок Олава, Локня, Бобрик, Молч, Гвинтова, Шміля, басейни який розташовані в межах Єзуч-Терн-Роменського ЛГР льодовикової частини Полтавської рівнини, р. Воргол, що знаходиться на периферії Клевень-Есманського ЛГР льодовикової частини Глухівського плато, р. Рибиці – в межах Сироватсько-Сумсько-Боромлянського позальодовикового ЛГР та р. Осоти – в межах Зноб-Шосткинсько-Івотського ЛГР Новгород-Сіверського Полісся. Для басейнів цих річок, крім басейну р. Рибиці, проблеми еродованості не такі актуальні, але оптимального співвідношення між площами розораних, лучних і лісових угідь водозборів потрібно досягати, тож водоохоронні заходи залишаються на часі: 1) створення ПЗС у вигляді кількаярусних деревно-чагарникових насаджень із метою закріплення берегів, захисту заплавлених земель від розмивання, запобігання замулюванню русла і забрудненню річкових вод; 2) лучномеліоративні та лісомеліоративні заходи, що протидіють розвитку ерозійних процесів.

Шостий і сьомий ареали – «умовно природний» і «природний» вирізняються умовно природним станом басейнів ($K_{ан} = 1,19-1,99$). Річкові басейни цих ареалів майже виключно знаходяться в межах Зноб-Шосткинсько-Івотського ЛГР Новгород-Сіверського Полісся та характеризуються III класом якості води «помірно забруднена» – басейни рр. Знобівка, Свига, Івотка (шостий ареал) та II класом якості води («чиста») – басейни р. Реть та її притоки Есмань, р. Гнилиці (сьомий ареал)

(рис. 1). Для річок шостого ареалу актуальні проблеми, пов'язані з недоочищенням стічних вод (р. Івотка) та транскордонним забрудненням вод р. Знобівки, про що свідчать спостереження у прикордонному створі. На противагу їм річки сьомого ареалу перебувають у найкращому стані, з невисоким показником антропогенного навантаження на басейни та «чистою» річковою водою. У цілому для стабілізації водно-екологічної ситуації в ареалах рекомендуються такі заходи: 1) оптимізація співвідношення площ розораних, лучних і лісових угідь за рахунок лісомеліоративних і лучномеліоративних заходів; 2) насадження та відновлення ПЗС з метою закріплення берегів; 3) здійснення стокорегулюючих лісонасаджень; 4) протидефляційний комплекс заходів, що передбачає: безвідвальне (плоскорізне) оброблення ґрунтів зі збереженням стерні в комплексі з мульчуванням ґрунту, кулісні посіви та пари із внесенням органічних добрив, системи буферних смуг з багаторічних трав, створення полежахисних лісосмуг перпендикулярно до переважаючого напрямку вітру; 5) протиерозійний агрокомплекс включає: насадження поживних, поукісних і ущільнених посівів та суцільний захисний посів, застосування сівозмін, смугове розміщення культур; 6) негайне вилучення орних масивів на борових терасах із сільськогосподарського використання та передача їх у держлісфонд для заліснення, яке сприятиме закріпленню пісків, захисту прилеглих більш родючих земель від засипання піском (розорювання недоцільне через бідність ґрунтів і високу дефляційну небезпеку), використання цих масивів як пасовищ, тобто суцільне їх залуження з регламентованим випасом; 7) регулювання водовідведення із приділенням особливої уваги контролю якості стічних вод (р. Івотка); 8) збільшення площі об'єктів ПЗФ з метою збереження водноболотних угідь.

Висновки з проведеного дослідження. Водоохоронне ареалування території регіону та розроблення водоохоронних заходів спрямовані на мінімізацію негативних наслідків антропогенного впливу та поліпшення геоecологічної ситуації в регіоні і здійснюється з урахуванням його ландшафтно-гідрологічної організації, ступеня антропогенного навантаження на річкові басейни та якості річкової води. Виокремлено 7 ареалів: кризовий, передкризовий, несприятливий, умовно задовільний, задовільний, умовно природний і природний,

що потребують різних водоохоронних заходів із різною інтенсивністю їх застосування. Загальними водоохоронними заходами, що їх можна рекомендувати для покращення геоecологічної ситуації в регіоні, в першу чергу, є раціональна організація території, впровадження ґрунтозахисної контурно-меліоративної організації території, а також встановлення ВЗ та відтворення і створення ПЗС. Крім загальних водоохоронних заходів, кожен ареал потребує застосування конкретних спеціальних заходів: агротехнічних, фітомеліоративних, гідротехнічних, протидефляційних та ін.

Комплекс даних водоохоронних заходів у цілому відображає напрями оптимізації стану річкових басейнів Сумської області, але кожна річка, кожен річковий басейн потребує конкретних дій, характерних для даного водозбору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипов, А.Н., Гагарінова, О.В., Федоров, В.Н. (2007) Ландшафтна гідрологія: теорія, методи, реалізація. *Географія и природные ресурсы*, № 3, 56–66 [Antipov, A.N., Gagarinova, O.V., Fedorov, V.N. (2007) Landscape hydrology: theory, methods, implementation. *Geography and Natural Resources*, No. 3, 56–66. (in Russian)].
2. Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЄС (2006). Основні терміни та їх визначення : Київ : Твій формат [Vodna Ramkova Directive 2000C 2000/60 / European Union (2006). Basic terms and conditions: Kyiv : Tviy format. (in Ukrainian)].
3. Водний кодекс України (1995). *Відомості Верховної Ради України*, № 24 (зі змінами та доповненнями протягом 2000-2014 рр.) [Water Code of Ukraine (1995) of the Verkhovna Rada of Ukraine, No. 24, (with changes and additions during 2000-2014). (in Ukrainian)].
4. Данильченко, О.С. (2016) Антропогенне навантаження на басейни річок Сумської області та шляхи покращення геоecологічної ситуації в регі-

оні. *Актуальні проблеми сучасної географічної науки та освіти : зб. матеріалів круглого столу*, Суми. 18–20 [Danylchenko, O.S. (2016) Anthropogenic load on river basins of Sumy region and ways of improvement of geo-ecological situation in the region. Actual problems of modern geographical science and education: Coll. materials of the round table, Sumy. 18–20. (in Ukrainian)].

5. Данильченко, О.С. (2019) Річкові басейни Сумської області: геоecологічний аналіз. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка [Danylchenko, O.S. (2019) River basins of Sumy region: geoecological analysis. Sumy : Sumy State University of A.S. Makarenko. (in Ukrainian)].

6. Закон України (2013) «Про затвердження загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, № 17, ст.146 URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4836-17> [Law of Ukraine (2013) «On Approval of the National Target Program for the Development of Water Management and Ecological Improvement of the Dnipro River Basin for the Period up to 2021» Information of the Verkhovna Rada (BB), № 17, article 146 Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4836-17> (in Ukrainian)] (дата звернення: 20.08.2019).

7. Корнус, А.О., & Данильченко, О.С. (2015) Ландшафтно-гідрологічне районування території Сумської області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*, № 1 (Вип. 38), 49–56 [Kornus, A.O., & Danylchenko, O.S. (2015) Landscape-hydrological zoning of Sumy region. *Scientific notes of the Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: Geography*, No. 1 (Issue 38), 49–56. (in Ukrainian)].

8. Хімко, Р.В., Мережко, О.І., & Бабко, Р.В. (2003). Малі річки – дослідження, охорона, відновлення. Київ : Інститут екології [Khimko, R.V., Merezko, O.I., & Babko, R.V. (2003). Small rivers – research, protection, restoration. Kiev : Institute of Ecology. (in Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 24.05.2019

The article was submitted for publication on 24.05.2019

УДК 556.012:556.5(477.82)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-15>

Мартинюк В.О.,
кандидат географічних наук, доцент,
професор кафедри екології, географії та туризму
Рівненський державний гуманітарний університет
martyniukVO@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8654-3510

ГІДРОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД ВЕРХНЬОПРИП'ЯТСЬКОГО ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУ (ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ)

У зв'язку з переходом системи управління водними ресурсами України за басейновим принципом актуалізуються питання картографування гідрографічної мережі Волинського Полісся та оцінки поверхневих вод цієї фізико-географічної області. Головною одиницею інтегрованого управління водними ресурсами (ІУВР) сьогодні виступає район річкового басейну та відповідні суббасейни і водогосподарські ділянки. Також постає необхідність дослідження гідрографічної мережі не лише за річково-басейновим принципом, але й за ландшафтно-географічним підходом, що зумовлено розробленням кадастру поверхневих вод фізико-географічних районів для обґрунтування схем збалансованого природокористування.

У даній роботі представлено схему фізико-географічного районування Волинського Полісся з виокремленням модельного Верхньоприп'ятського району. Схарактеризовано особливості антропогенних трансформацій природних комплексів району в результаті осушувальних меліорацій. Здійснено оцінку гідрографічних параметрів водотоків, зокрема річок, меліоративних каналів (функціонуючих і пересихаючих) та спрямлених русел малих водотоків району (кількість, довжини, площі). Дешифровано за матеріалами ДЗЗ категорію поверхневих вод фізико-географічного району, а саме штучні водойми (ставки, кар'єрні водойми, відстійники, копанки), озера і стариці за кількістю та площами. Зроблено порівняльний аналіз площ деяких озер модельного району й наголошено на високому ступені заповідності озерних водойм Верхньої Прип'яті.

Узагальнено гідрографічні параметри Верхньоприп'ятського фізико-географічного району у структурі земельних угідь ландшафту. У розподілі поверхневих вод модельного району найбільшу частку посідають озера (48,25%), на другому місці – меліоративні канали та каналізовані русла малих водотоків (35,40%), на річки припадає 13,09%, на штучні водойми – 3,26%. Дослідження поверхневих вод фізико-географічних районів Волинського Полісся дозволили сформулювати сучасну ландшафтно-гідрографічну базу для потреб галузевих моніторингових спостережень водотоків та водойм, превентивних заходів щодо паводкових ризиків, відновлення русел малих водотоків та меліоративних систем, природооблаштування озер та ставків, розвитку рекреації тощо.

Ключові слова: гідрографічна мережа, поверхневі води, річки, озера, штучні водойми, меліоративні канали, Верхньоприп'ятський фізико-географічний район.

Martyniuk V.O. HYDROGRAPHIC PECULIARITIES OF SURFACE WATERS OF VERHNOPRYPIATSKYI PHYSICAL AND GEOGRAPHICAL AREA (VOLYN POLESSIA)

Due to the transition of the water management system of Ukraine on the basin principle, the issues of mapping of the hydrographic network of Volyn Polessia and assessment of surface waters of this physical and geographical area are being actualized. The main unit of Integrated Water Resources Management (IWRM) today is the river basin district and the corresponding sub-basins and water management areas. There is also a need to study the hydrographic network not only on the river basin principle, but also on the landscape-geographical approach, which is caused by the development of a cadastre of surface waters of physical and geographical areas to substantiate schemes of balanced nature management.

This paper presents a scheme of physical and geographical zoning of Volyn Polessia with the separation of the model Verhnoprypiatskyi region. The features of anthropogenic transformations of natural complexes of the district as a result of drainage reclamation have been characterized. The hydrographic parameters of watercourses, in particular rivers, reclamation canals (functioning and drying) and directional streams of small watercourses of the area (number, length, area) have been estimated. The category of surface waters of the physical and geographical area, namely artificial reservoirs (ponds, quarries, sedimentary reservoirs, baths), lakes and old lands have been decoded by quantity and area according to RS materials.

A comparative analysis of the areas of some lakes in the model area has been made and the high degree of conservation of the lake water bodies of the Upper Pripyat has been emphasized.

The hydrographic parameters of Verhnoprypiatskyi physical and geographical area in the land structure of the landscape have been generalized. Lakes (48,25%) occupy the largest share in the surface waters of the model area, followed by reclamation canals and channeled streams of small watercourses (35,40%), rivers account for 13,09% and artificial reservoirs – 3,26%. Surveys of surface waters of the physical and geographical areas of Volyn Polessia allowed to form a modern landscape and hydrographic base for the needs of sectoral monitoring of watercourses and reservoirs, preventive measures for flood risks, restoration of small watercourses, and reclamation systems.

Key words: hydrographic network, surface water, rivers, lakes, artificial reservoirs, reclamation canals, Verhnoprypiatskyi physical and geographical area.

Постановка проблеми. Ухвала Верховною Радою України закону № 1641-VIII від 04.10. 2016 р. (Про внесення змін..., 2016) дала старт переходу системи управління водними ресурсами України за басейновим принципом. Офіційно даний закон запрацював з 01.02.2017 р., і його можна розглядати як реальне втілення Водної рамкової директиви ЄС (DIRECTIVE..., 2000), а також виконання зобов'язань Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і його державами-членами (Угода про асоціацію..., 2015). Сьогодні в Україні створено дев'ять районів річкових басейнів (Дніпра, Дністра, Дунаю, Південного Бугу, Дону, Вісли, річок Криму, річок Причорномор'я, річок Приазов'я) та відповідних суббасейнів і водогосподарських ділянок. Головною одиницею інтегрованого управління водними ресурсами (ІУВР) сьогодні виступає район річкового басейну.

Кадастрово-гідрографічні дослідження Волинського Полісся (м-бу 1:100000), що тривалий час ведуться нами, передбачають оцінку поверхневих вод, передусім водойм уповільненого водообміну, не лише за річковими басейнами, але й за конкретними фізико-географічними районами (Мартинюк, 2012; 2013; 2015). На другому етапі пошуків здійснюється розроблення конкретних озерно-басейнових систем (ОБС) із виділенням великомасштабних (м-б 1:2000-1:25000) ландшафтно-географічних моделей самої водойми та її водозбору (Мартинюк, 2014).

Такі моделі укладаються у різні схеми природного (басейнового, фізико-географічного тощо) та адміністративно-господарського (адміністративного, сільськогосподарського тощо) районування й мають стати основою ІУВР за басейновим принципом та ландшафтного планування на рівні об'єднаних територіальних громад. Модельним фізико-географічним районом наших досліджень є Верхньоприп'ятський, який відзначається розгалуженою гідрографічною мережею та

високим ступенем трансформації ландшафтів унаслідок осушувальних меліорацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти гідрологічного режиму та оцінки стану поверхневих вод Верхньої Прип'яті в різний час вивчали М.Д. Будз, Є.В. Василенко, В.І. Вишневський, Л.О. Горбачова, В.В. Гребінь, І.В. Гопчак, Л.В. Ільїн, І.П. Ковальчук, М.В. Корбутяк, Д.С. Косяк, С.С. Кутувий, О.І. Лук'янець, Я.О. Мольчак, О.Г. Ободовський, В.К. Хільчевський, В.С. Холоденко, А.В. Яцик та інші. Однак робіт із власне гідрографічної оцінки поверхневих вод Волинського Полісся та Верхньої Прип'яті зокрема є недостатньо.

Методика дослідження. Методикою ландшафтно-гідрографічного картографування поверхневих вод слугували праці В.В. Гребеня та ін. (2013a; 2013b), І.П. Ковальчука (2012), В.К. Хільчевського та ін. (2016; 2017), а також особистий досвід ГІС-картографування водотоків та водойм локальних територій Полісся (Ковальчук та ін., 2015; Мартинюк, 2018a; 2018b; 2018c; 2018d). Суттєвим підґрунтям пошуків стали монографії В.І. Вишневського та ін. (2003), Л.В. Ільїна (2008) та довідникові видання (Яцик та ін., 1991; Ільїн та ін., 1998; Паламарчук та ін., 2006; Гребінь та ін., 2014).

Вихідними матеріалами дослідження послужили космознімки високої роздільної здатності, цифрові моделі рельєфу та ортофотоплан Публічної кадастрової карти України (Публічна кадастрова карта..., 2016), великомасштабні топографічні карти (1:100000-1:10000). У картографуванні гідрографічної мережі Верхньої Прип'яті використовувалися програмні ГІС-пакети *MapInfo Professional 12.5* та *ArcGIS 10.3*.

Постановка завдання. Мета статті – встановити гідрографічні особливості поверхневих вод модельного Верхньоприп'ятського фізико-географічного району Волинського Полісся для потреб ІУВР та збалансованого природокористування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Верхньоприп'ятський фізико-географічний район (ФГР) розташований у межах українсько-білоруського прикордоння фізико-географічної області (ФГО) Волинського Полісся (рис. 1). Загальна площа району, за нашими оцінками (Мартинюк, 2018d), становить 5014,73 км² або 18,41% у межах ФГО Волинського Полісся.

Верхньоприп'ятський ФГР уособлює акумулятивну низовину, яка складається із заплави Прип'яті та двох її надзаплавних терас. Заплави Прип'яті від витoku до смт. Ратне мають ширину 1-2 км, а нижче – 5-10 км. На заплаві

часто спостерігаються еолові форми рельєфу, зокрема параболічні дюни, піщані вали, які складені добре відсортованими пісками.

Даний ФГР характеризується густою гідрографічною мережею та значною заболоченістю (до 30-40%) і залісеністю (30-35%) з переважанням борових лісів. Орні землі становлять від 12 до 25% (ГЕУ, 1989, с. 163). У 1974–1987 рр. тут було споруджено Верхньоприп'ятську осушувально-зволожувальну меліоративну систему із загальною площею меліорованих земель 25,1 тис. км². Заплавні землі осушуються мережею відкритих каналів у комплексі з кротовим дренажем

Рис. 1. Верхньоприп'ятський ФГР на схемі фізико-географічного районування Волинського Полісся (Національний атлас..., 2007; з доопрацюванням Мартинюка, 2018d)

Умовні позначення:

Кордони (межі): а) державна, б) фізико-географічних районів, в) фізико-географічних зон, г) фізико-географічних областей.

Східноєвропейська (Руська) рівнина.

Зона мішаних (хвойно-широколистяних) лісів.

Поліський край.

Фізико-географічна область Волинського Полісся.

Підобласть Верхньоприп'ятського Полісся.

Фізико-географічні райони: 1. Шацький. 2. Верхньоприп'ятський. 3. Любомльсько-Ковельський.

4. Нижньостирський.

Підобласть Буго-Горинського Полісся.

Фізико-географічні райони: 5. Маневицько-Володимирецький. 6. Льва-Горинський.

7. Колківсько-Сарненський. 8. Турійсько-Рожищенський. 9. Ківерцівсько-Цуманський.

10. Костопільсько-Березнівський.

(8,8 тис. га) наглибоких торфовищах і гончарним (8,2 тис. га) – на ділянках з неглибоким торфовим покладом та мінеральними ґрунтами (ГЕУ, 1989, с. 163).

У процесі картографування у межах Верхньоприп'ятського ФГР нами виділено канали, що пересихають, загальною довжиною 143,18 км і площею 28,6360 га, які були закладені ще в кінці XIX ст. експедицією під керівництвом генерала І.І. Жилінського та у міжвоєнний період XX ст. Бюро меліорації Польської республіки. Також оцифровано 11 каналів, що функціонують, різної ширини довжиною 114,45 км і площею 102,523 га. Загальна довжина усіх меліоративних каналів ФГР складає 9070,12 км. Площа водної поверхні меліоративних каналів та спрямлених русел малих водотоків значна й становить 4584,419 га (табл. 1).

Друге місце за водною площею (16,8 км²) серед водотоків посідають річки (табл. 2).

Головною водною артерією цього району є р. Прип'ять (249,76 км) із притоками Вижівка (59,29 км), Турія (96,73 км), Стохід (119,35 км), Веселуха (12,92 км) та інші; наведені довжини річок лише у межах даного ФГР. Майже 7,5 км² площі водної поверхні займає р. Прип'ять та

3,64 км² посідає площа р. Стохід. Разом зі старицями та невеликими струмками площа річок Верхньоприп'ятського ФГР становить майже 17 км² (табл. 2).

Наступною категорією поверхневих вод Верхньоприп'ятського ФГР є водойми уповільненого водообміну, зокрема штучні водойми, озера, стариці тощо. Категорію штучних водойм ми дешифрували за космознімками й виокремили відстійники (27 шт.), кар'єрні водойми (17 шт.), ставки (94 шт.) та копанки (830 шт.). Копанки розміщені у присадибних господарствах й використовуються для рибозведення; в окремих випадках слугують у якості протипожежних водойм. Загальна площа штучних водойм (968 шт.) ФГР становить 4,23 км² (табл. 3).

Верхньоприп'ятський ФГР природної області Волинського Полісся є найбільш заозереним із-поміж усіх природних районів. Тут налічується 90 озер із власною назвою та 34 озера без назви. Багато озер цього ФГР є структурними складовими частинами природоохоронної мережі, серед них – гідрологічні заказники загальнодержавного та місцевого значення, зокрема озера Дошне, Любовель, Лука, Озюрко, Радожичі, Святе, Сошичне,

Таблиця 1

Гідрографічні параметри меліоративних каналів та спрямлених русел малих водотоків Верхньоприп'ятського ФГР

№ з/п	Назва водного об'єкта	Довжина, км	Середня ширина, км	Площа, га
	Канали, що пересихають			
	лінійні	143,18	0,002	28,6360
	Канали, що функціонують			
	лінійні	8788,44	0,005	4394,2220
	лінійні	24,05	0,02	48,0980
	площинні			10,9400
1	Хабарище (Волянський)	4,45	0,027	12,0096
2	Вижівський	6,89	0,025	17,2125
3	Ореховський	1,76	0,017	2,9971
4	Панський Ров	8,91	0,005	4,4555
5	Лядо	2,30	0,005	1,1490
6	Теребовіцький	10,33	0,008	8,2632
7	Новий	12,37	0,005	6,1835
8	Гнилий	13,84	0,005	6,9215
9	Залізницький	7,88	0,006	4,7256
10	Жировський	14,22	0,005	7,1085
11	Турський	31,50	0,01	31,4970
	УСЬОГО	9070,12		4584,419

Турське, Чисте та інші. Низка озер перебувають у складі національних природних парків «Прип'ять-Стохід» (озера Люб'язь, Тучне, Рогізне й інші) та «Нобельський» (озера Верхнє, Середнє, Хоромне та інші). Найбільшими озерами, що мають площу понад один км², є Нобель (5,08 км²), Горіхове (4,56 км²), Біле (3,09 км²), Волянське (2,1 км²)

та інші. Площа озер без урахування старичних водойм за нашими оцінками, складає 62,15 км² (табл. 3).

У межах Верхньоприп'ятського ФГР у процесі еволюційного розвитку сформувалася чимала кількість озер старичного походження, що розташовані здебільшого в заплавах басейнів річок. Більшість із таких водойм не мають власної назви.

Таблиця 2

Гідрографічні параметри річкової мережі Верхньоприп'ятського ФГР

№ з/п	Назва	Довжина, км	Площа, км ²
1	Бистриця	3,81	0,0305
2	Веселуха	12,92	0,1034
3	Вибій	3,21	0,0256
4	Вижівка	59,29	0,6575
5	Гнила Прип'ять	13,48	0,4451
6	Єльниця	1,27	0,0101
7	Залюдський Канал	23,09	0,1847
8	Західний Буг	2,62	0,2028
9	канава Витинська	0,27	0,0022
10	канава Кобилиця	9,41	0,0753
11	канава Любовиця	12,87	0,1030
12	Канал Джерський	15,01	0,1201
13	Клунька	0,43	0,0034
14	Козачий Рів	7,13	0,0570
15	Коростянка	41,19	0,5344
16	Крутежі	3,54	0,0283
17	Лютка	18,09	0,1447
18	Млинок	10,44	0,0835
19	Нережа	4,63	0,0370
20	Ножик	8,49	0,0679
21	Прип'ять	249,76	7,4862
22	Рита	2,93	0,0234
23	Рудка	11,30	0,0904
24	Старожицька	3,13	0,0250
25	Стохід	119,35	3,6395
26	струмок Прип'ять (стариця)	13,71	0,1097
27	Текля	19,24	0,1539
28	Тенетиска	22,75	0,1821
29	Турія	96,73	1,5609
30	Цир	49,81	0,5614
31	Червища	3,33	0,0267
32	Чесновенька	2,69	0,0216
	Усього (річки, 32 шт.)	845,92	16,7973
	Стариці	17,86	0,1428
	Стариці пересихаючі	1,48	0,0118
	Струмки (2 шт.)	1,60	0,0079
	Струмки пересихаючі (1 шт.)	0,30	0,0006
	УСЬОГО	867,16	16,9604

Таблиця 3

Гідрографічні параметри штучних водойм та озер Верхньоприп'ятського ФГР

№ з/п	Назва водного об'єкта	Площа, км ²	№ з/п	Назва водного об'єкта	Площа, км ²
1	2	3	4	5	6
<i>Штучні водойми</i>			36	Качин	0,2792
	Відстійники (27шт.)	0,0417	37	Кисобул	0,4209
	Кар'єрні водойми (17 шт.)	0,1159	38	Колпине	0,0700
	Копанки (830 шт.)	1,5525	39	Курець	0,0217
	Ставки (94 шт.)	2,5186	40	Липенське	0,0868
	УСЬОГО (968 шт.)	4,2287	41	Лісове	0,0526
<i>Озера</i>			42	Лука (с. Самари)	1,2796
1	Біле (с. Любохини)	0,5805	43	Лука (с. Дубечно)	0,7625
2	Біле (с. Невир)	3,0882	44	Луке (с. Ветли)	0,3403
3	Бронєць	0,0141	45	Любань	0,6059
4	Бронно	0,1093	46	Любовель	1,0588
5	Бурків	0,1036	47	Люб'язь	4,8611
6	Велике Близна	0,2177	48	Мале Близна	0,0733
7	Велике Гребно	0,0540	49	Мишич	0,0009
8	Велихове	0,0115	50	Мочулине	0,1024
9	Виторож	0,1441	51	Мошно	0,1895
10	Вінець	0,1879	52	Мощаниця	0,0015
11	Волянське	2,0967	53	Мшане	0,6657
12	Глухівське	0,5425	54	Ніговище	0,2367
13	Гниляк	0,0025	55	Нобель	5,0871
14	Горіхове (с. Сильне)	0,0565	56	Озюрко	0,0695
15	Горіхове (с. Межисит)	4,5629	57	Олешно	0,0045
16	Горіховець	1,1520	58	Ольбля	0,4648
17	Грибне	0,1726	59	Омит	0,2719
18	Гуцанське	0,3090	60	Острівне	0,3384
19	Дімино	0,0018	61	Пісочне (с. Буцин)	0,5145
20	Добре (с. Бірки)	0,0827	62	Пісочне (с. Любохини)	2,6562
21	Добре (с. Підріччя)	0,3888	63	Плотичне	0,2932
22	Довге	0,1742	64	Радожичі	0,7895
23	Домашне (с. Любохини)	0,3080	65	Річицьке	0,3200
24	Домашне (с. Кримно)	1,3969	66	Рогізне	0,9666
25	Дошне	0,1651	67	Сверинець	0,0969
26	Дружби	0,4289	68	Святе (с. Залухів)	0,0980
27	Дубечно	0,0584	69	Святе (с. Чевель)	0,2838
28	Загоранське Велике	1,3844	70	Святе (с. Підріччя)	0,0831
29	Загоранське Мале	0,2967	71	Святе (с. Вишнівка)	0,0046
30	Задовже	0,7144	72	Серехове	0,1478
31	Заозір'я	0,0628	73	Синове	1,6870
32	Засвіцьке	0,2220	74	Сир'є	0,8783
33	Засвяття	0,5970	75	Скорінь	1,1982
34	Зяцьке	0,0038	76	Солинка	0,0838
35	Карасино	0,1304	77	Соминець	0,0663

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6
78	Сосно	1,0569	86	Церське	0,3223
79	Сошичне	0,1327	87	Чакове	0,2216
80	Стрибуж	0,1670	88	Чиста Баюра	0,0025
81	Теребовичі	0,5360	89	Чисте	0,5380
82	Туречно	0,1262	90	Чорне	0,1007
83	Турське	10,9883		Інші озера (34 шт.)	0,2237
84	Тучне	0,3480			62,1524
85	Хмільник	0,0532			
	Крупино (старичне) 1 шт.	0,0547		Старичні озера Турії (13 шт.)	0,0452
	Старичні озера Вижівки (11 шт.)	0,0227		Старичні озера Циру (6 шт.)	0,0140
	Старичні озера Зах. Бугу (9 шт.)	0,0182		Інші старичні озера (18 шт.)	0,0378
	Старичні озера Прип'яті (9 шт.)	0,0630			0,3393
	Старичні озера Стоходу (13 шт.)	0,0837		УСЬОГО	62,4917

Таблиця 4

Динаміка площ водного дзеркала озер (1930–2019 рр.)

№ з/п	Назва озера	Показник зміни площі, км ²	Зміни площі у %	№ з/п	Назва озера	Показник зміни площі, км ²	Зміни площі у %
1	Біле (с. Любохини)	-0,2885	-33,20	17	Курець	-0,0073	-25,17
2	Бронець	-0,0169	-54,52	18	Лука (с. Дубечно)	-0,0125	-1,61
3	Велике Гребно	-0,033	-37,93	19	Любань	-0,1281	-17,45
4	Велихове	-0,2825	-96,08	20	Любовель	+0,0728	+7,38
5	Виторож	-0,0679	-32,03	21	Мшане	-0,3683	-35,62
6	Вінець	-0,0441	-19,01	22	Острівне	-0,1116	-24,80
7	Глухівське	+0,0355	+7,00	23	Пісочне (с. Любохини)	-0,1498	-5,34
8	Грибне	-0,1144	-39,86	24	Пісочне (с. Бущин)	-0,0435	-7,80
9	Діміно	-0,0292	-94,19	25	Солинка	-0,0102	-10,85
10	Довге	-0,0568	-24,59	26	Соминець	-0,1147	-63,37
11	Домашне (с. Любохини)	-0,086	-21,83	27	Теребовичі	-0,177	-24,82
12	Домашне (с. Кримно)	+0,0219	+1,59	28	Туречно	-0,0298	-19,10
13	Дошне	-0,0479	-22,49	29	Турське	-1,9747	-15,23
14	Дружби (Святе)	-0,0151	-3,40	30	Черське	-0,1717	-34,76
15	Кисобул	-0,3101	-42,42	31	Чисте	-0,109	-16,85
16	Колпине	-0,062	-46,97	32	Чорне	-0,0363	-26,50

Так, у межах р. Вижівки налічується 11 старичних озер, Зах. Бугу – 9 шт., Прип'яті – 9 шт., Стоходу – 13 шт., Турії – 13 шт., Циру – 6 шт. Площа старичних озер складає 0,34 км². Такі озера мілководні та недовговічні, в посушливі роки окремі з них пересихають. З урахуванням старичних водойм площа озер ФГР становить 62,49 км².

Використовуючи дані польських гідрографічних досліджень кінця 20-х років минулого

століття (Lencewiz, 1931), ми проаналізували динаміку площ водного дзеркала третини озер Верхньоприп'ятського ФГР (табл. 4). Отримані результати показали суттєве зменшення площ водного дзеркала озер. Озера Велихове та Діміно фактично вже трансформувалися у водно-болотні угіддя, оскільки площа водного дзеркала цих водойм зменшилася на понад 90,0%. В озерах Бронець та Соминець водна площа зменшилася на понад 50,0%, озерах

Біле, Велике Гребне, Виторож, Грибне, Кисобул, Колпине, Мшане, Черське – на понад 30,0%. Стосовно озер Глухівське, Домашне (с. Кримне) і Любовель спостерігаємо додатні показники у площах водного дзеркала в порівнянні з 1930 роком. Можливо, і дійсно такі зміни відбулися, а можливі, припускаємо, неточності у вимірюваннях.

Висновки із проведеного дослідження.

Загальна площа поверхневих вод Верхньоприп'ятського ФГР, за нашими оцінками, становить 129,5250 км², або 2,58% у структурі земельних угідь даного природного району. Площа річок та струмків складає 16,96 км² (0,34%), меліоративні канали та спрямлені русла малих водотоків займають 45,84 км² (0,91%), озера – 62,4917 км² (1,25%), штучні водойми – 4,2287 км² (0,08%). У розподілі поверхневих вод ФГР найбільшу частку посідають озера (48,25%), на другому місці – меліоративні канали та каналізовані русла малих водотоків (35,40%), на річки припадає 13,09%, штучні водойми – 3,26%.

Суттєвий вплив на ландшафтно-гідрологічне функціонування поверхневих вод Верхньоприп'ятського ФГР має меліоративне природокористування, неконтрольований забір води з підземних горизонтів, розроблення Хотиславського родовища крейди у сусідній Білорусі, а також глобальні зміни клімату.

Встановлені гідрографічні особливості водних об'єктів Верхньоприп'ятського ФГР важливі для розроблення кадастру поверхневих вод, галузевих моніторингових спостережень річок та водойм, превентивних заходів щодо паводкових ризиків, відновлення русел малих водотоків та меліоративних систем, природооблаштування озер і ставків та у цілому збалансованого природокористування цього прикордонного району.

Ландшафтно-гідрографічний та річково-басейновий підходи мають сьогодні стати основою інтегрованого управління водними ресурсами в Україні. На локальному рівні в межах індивідуальних ландшафтів нами ведеться робота з багатоцільового кадастру конкретних озерно-басейнових систем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вишневецький, В.І., Косовець, О.О. (2003). Гідрологічні характеристики річок України. Київ : Ніка-Центр [Vyshnevskiy, V.I., Kosovets, O.O. (2003). *The hydrological characteristics of rivers of Ukraine*. Kyiv : Nika-Tsentr (In Ukrainian)].

2. Географічна енциклопедія України, (1989). В 3-х т. Київ, т. 1, с. 163 [*The geographical encyclopedia of Ukraine*, (1989). In 3 volumes. Kiev, volume 1, p. 163 (In Ukrainian)].

3. Гребінь, В.В., Мокін, В.Б., Сташук, В.А., Хільчевський, В.К., Яцюк, М.В., Чунарьов, О.В., Крижановський, Є.М., Бабчук, В.С., Ярошевич, О.Є. (2013a). *Методики гідрографічного та водогосподарського районування території України відповідно до вимог Водної Рамкової Директиви Європейського Союзу*. Київ : Інтерпрес ЛТД [Grebini', V.V., Mokin, V.B., Stashuk, V.A., Khilchevskiy, V.K., Yatsiuk, M.V., Chunaroyov, O.V., Kryzhanovskiy, Y.M., Babchuk, V.S., Iarochevitch, A.Y. (2013a). *The guidance on hydrographic and water management zoning of the territory of Ukraine according to the requirements of EU Water Framework Directive*. Kyiv : Interpres LTD (In Ukrainian)].

4. Гребінь, В.В., Яцюк, М.В., Чунарьов, О.В. (2013b). Гідрографічне районування території України: принципи, критерії, порядок здійснення. *Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія*. Т. 1 (28), 6–16. [Grebini', V.V., Yatsiuk, M.V., Chunaroyov, O.V. (2013b). *The hydrographic zoning of Ukrainian territory: principles, criteria, methodology of implementation*. *Hidrolohiiia, hidrokhiimia i hidroekolohiiia*. Т. 1 (28), 6–16. (In Ukrainian)].

5. Гребінь, В.В., Хільчевський, В.К., Сташук, В.А., Чунарьов, О.В., Ярошевич, О.Є. (2014). *Водний фонд України: Штучні водойми – водосховища і ставки: Довідник*; за ред. В.К. Хільчевського, В.В. Гребеня. Київ : «Інтер-прес ЛТД» [Grebini', V.V., Khilchevskiy, V.K., Stashuk, V.A., Chunaroyov, O.V., Iarochevytch, A.Y. (2014). *The Water Fund of Ukraine: The artificial reservoirs – reservoirs and ponds: Handbook*; Edited: V.K. Khilchevskiy, V.V. Grebin'. K. : «Inter-press LTD» (In Ukrainian)].

6. DIRECTIVE 2000/60/EC of the European Parliament and of the council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL : http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:5c835afb-2ec6-4577-bdf8-756d3d694eeb.0004.02/DOC_1&format=PDF (in English) (дата звернення: 01.08.2019).

7. Льїн, Л.В. (2008). Лімнокомплекси Українського Полісся : монографія : У 2-х т. Т. 2: Регіональні особливості та оптимізація. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. Нац. ун-ту імені Лесі Українки [L'in, L.V. (2008). *Limnocomplexes of Ukrainian Polesia: Monograph*: In 2 t. Т. 2: Regional features and optimization ; za red. V.M. Pashchenko. Lutsk: RVV "Vezha" Volyn. nats. un-tu im. Lesya Ukrainka (in Ukrainian)].

8. Льїн, Л.В., Мартинюк, В.О. (1998). Озера України : Довідник. Львів : Ред.-видав. відділ ЛДУ [L'in, L.V., Martyniuk, V.O. (2012). *The lakes of Ukraine: Handbook*. Lviv : Editorial and publishing department LDY (In Ukrainian)].

9. Ковальчук, І.П. (2012). Перспективи укладання атласу водних ресурсів (водного балансу) регіону Західної України та його структура. *Часопис картографії*. Вип. 5, 36–45. [Kovalchuk, I.P. (2012). *The prospects for the Atlas of Water Resources*

(water balance) of the Western Ukraine Region and its Structure. *Cartography magazine*. Issue 5, 36–45. (In Ukrainian)].

10. Kovalchuk, I., Martyniuk, V. (2015). Methodology and experience of landscape-limnological research into lake-basin systems of Ukraine. *Geography and Natural Resources*. Vol. 36 (3), 305–312 (in English) (DOI)10.1134/S1875372815030117 (дата звернення: 01.08.2019).

11. Lencewiz, St. (1931). *Miedzyrzecza Wugu i Prypeci. Wody plynace i jeziora. Przegląd geogr.* Warszawa, T. XI. (in Poland).

12. Мартинюк, В.О. (2012). Цифрова карта гідрографічної мережі ландшафту як превентивна модель паводкових ризиків. *Екологічні аспекти регіонального партнерства в надзвичайних ситуаціях*. Харків : НУЦЗУ, 67–70. [Martyniuk, V.O. (2012). The digital map of the landscape hydrographic network as a preventive model of flood risks. *Environmental aspects of regional partnerships in emergencies*. Kharkiv: NYTSZY, 67–70. (In Ukrainian)].

13. Мартинюк, В.О. (2013). Ландшафтно-гідрографічна характеристика Рамсарської трансдонної території (Регіональний ландшафтний парк «Припять-Стохід»). *Заповідна справа в Україні*. 2013. Т. 19. Вип. 1, 93–98. [Martyniuk, V.O. (2013). The landscape and hydrographic description of Ramsar transboundary area (Regional landscape park «Pripyat Stokhid»). *Zapovidna sprava v Ukraini*. T. 19. Vol. 1, 93–98. (In Ukrainian)].

14. Мартинюк, В.А. (2014). К проблеме кадастра ландшафтных озерно-бассейновых систем природоохранного типа Украинского Полесья. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій*. Луцьк, № 11, 89–95. [Martyniuk, V.A. (2014). To the problem of cadastre of landscape lake-basin systems like environmental Ukrainian Polessia. *Pryroda Zakhidnoho Polissia ta prylehlykh terytorii*. Lutsk, № 11, 89–95. (In Russian)].

15. Мартинюк, В.О. (2015). Регіональні особливості ландшафтно-географічного кадастру озерних ресурсів Волинського Полісся (Україна). *Природні ресурси Полісся: оцінка, використання, охорона*. Часть 2. Пинск, 3–6. [Martyniuk, V.O. (2015). Regional peculiarities of landscape-geographical cadastre of lake resources of Volyn Polissya (Ukraine). *Natural resources of Polesie: assessment, use, protection*. Section 2. Pinsk, 3–6. (In Ukrainian)].

16. Мартинюк, В.О. (2018a). Гідрографічна оцінка Турійсько-Рожищенського ландшафту (Волинське Полісся) як передумова розвитку водного туризму та рекреації. *Туризм і гостинність: стан, проблеми, перспективи*. Черкаси, 46–50. [Martyniuk, V.O. (2018a). The hydrographic assessment of the Turiysk and Rozhysche landscape (Volyn Polessia) as a prerequisite for the development of water tourism and recreation. *Tourism and hospitality: status, problems, prospects*. Cherkasy, 46–50. (In Ukrainian)].

17. Мартинюк, В.А. (2018b). Ландшафтно-гідрографическая оценка Шацкого природного района (Волинское Полесье, Украина). *Современные проблемы ландшафтоведения и геоэкологии*.

Минск : БГУ, 212–215. [Martyniuk, V.A. (2018b). The landscape and hydrographic assessment of the Shatsk natural region (Volyn Polesie, Ukraine). *Modern problems of landscape science and geocology*. Minsk : BGY, 212–215. (In Russian)].

18. Мартинюк, В.О. (2018c). Ландшафтно-гідрографічна оцінка Ківерцівсько-Цуманського фізико-географічного району (Волинське Полісся). *Проблеми екології та еволюції екосистем в умовах трансформованого середовища*. Чернівці, 94–99. [Martyniuk, V.O. (2018c). The landscape-hydrographic estimate of Kivertsivskiyi-Tsumanskiyi physico-geographical district (Volyn Polessia). *Problems of ecology and evolution of ecosystems in transformed environment*. Chernihiv, 94–99. (In Ukrainian)].

19. Мартинюк, В.О. (2018d). Регіональне ландшафтно-гідрографічне ГІС-моделювання поверхневих вод Полісся. *Природна асераддзє Палесся: асаблівасці і перспектывы развіцця*. Брест : Альтернатива, Вып. 11, 70–73. [Martyniuk, V.O. (2018d). Regional landscape-hydrographic GIS-modeling of surface water of Polesia. *The natural Environment of Polesie: Features and Prospects for Development*. Brest: Alternatyva, Issue 11, 70–73. (In Ukrainian)].

20. Національний атлас України [Карті], (2007). Київ: ДНВП «Картографія» [National Atlas of Ukraine, [Maps], (2007). Kyiv : DNVP «Kartografiya» (In Ukrainian)].

21. Паламарчук, М.М., Закорчевна, Н.Б. (2006). *Водний фонд України : Довідковий посібник*. 2-е вид., доп. Київ : Ніка-Центр [Palamarchuk, M.M., Zakorchevna, N.B. (2006). *Water Fund of Ukraine: A Reference guide*. 2-nd edition, supplemented. Kyiv : Nika-Tsentr (In Ukrainian)].

22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження інтегрованих підходів в управління водними ресурсами за басейновим принципом. № 1641-VIII. (2016, жовтень 04). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1641-19> [On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine Regarding the Implementation of Integrated Approaches to Basin Water Management. № 1641-VIII. (2016, October 04). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1641-19> (In Ukrainian)] (дата звернення: 01.08.2019).

23. Публічна кадастрова карта України. (2016). Взято з <http://map.land.gov.ua/kadastrova-karta> [Public cadastral map of Ukraine. (2016). URL : <http://map.land.gov.ua/kadastrova-karta> (In Ukrainian)] (дата звернення: 01.08.2019).

24. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. (2015). URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/evropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu> [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union and its Member States, on the other hand. (2015). URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/evropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu> (In Ukrainian)] (дата звернення: 01.08.2019).

25. Хільчевський, В.К., Гребінь, В.В., Забокрицька, М.Р. (2016). Оцінка гідрографічної

мережі району річкового басейну Вісли (Західного Бугу та Сяну) на території України згідно типології водної рамкової директиви ЄС. *Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія*. Т. 1 (40), 29–41. [Khilchevskiy, V.K., Grebin', V.V., Zabokritska, M.R. (2016). The assessment of the hydrographic network of Vistula river basin (Western Bug and San) in Ukraine according to the typology of EU Water Framework Directive. *Hidrolohiiia, hidrokhimiiia i hidroekolohiiia*. Т. 1 (40), 29–41. (In Ukrainian)].

26. Хільчевський, В.К., Гребін' В.В. (2017). Гідрографічне та водогосподарське районування України 2016 р. – реалізація положень ВРД ЄС. *Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія*. Т. 1 (44),

8-20. [Khilchevskiy, V.K., Grebin', V.V. (2017). Hydrographic and hydroeconomic zoning of Ukrainian territory in 2016 – implementation of the WFD provisions. *Hidrolohiiia, hidrokhimiiia i hidroekolohiiia*. Т. 1 (44), 8–20. (In Ukrainian)].

27. Яцик, А.В., Бишовець, Л.В., Богатов, Є.О. (1991). *Малі річки України: Довідник*; за ред. А.В. Яцика. Київ : Урожай [Yatsyk, A.V., Byshovets, L.V., Bohatov, Y.O. (1991). *Small Rivers of Ukraine: A Handbook*; Edited A.V. Yatsyk. Kyiv : Urozhai (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 29.05.2019

The article was submitted for publication on 29.05.2019

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 338.48-6:005.332.4(477.43)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-16>

Долинська О.О.,
аспірант кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
dolynskiy@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7977-5700

SWOT-АНАЛІЗ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НА РИНКУ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У результаті проведеного аналізу виявлено виразну поляризацію в територіальній структурі регіонального туристичного комплексу Хмельницької області, яка зумовлена природними умовами і ресурсами для розвитку туристичної діяльності. Проаналізувавши регіональні економічні показники діяльності туристичних підприємств, зазначимо, що Хмельницька область має середньоукраїнське значення. Основними статтями операційних витрат туристичних компаній є витрати на оплату праці і матеріальні витрати, що не дозволяє суттєво збільшити прибутковість туристичної діяльності. Оцінка природних і природно-антропогенних чинників показала, що Хмельницька область, з огляду на те, що на її території знаходиться найбільший за площею національний природний парк України – «Подільські Товтри», а також ряд інших цінних заповідних об'єктів природи, де є можливим організувати різні види туристичної діяльності, займає одне із провідних місць у державі. Специфікою Хмельницької області є їхнє нерівномірне територіальне поширення, що створює відповідні передумови для реалізації положень сталого розвитку у туристичну діяльність у регіоні. У 2013 р. було створено нові національні природні парки на півночі й у центрі регіону – «Верхнє Побужжя» і «Мале Полісся», які також можна долучати до екологічного туризму. За різноманітністю і поширеністю історико-культурних ресурсів і перспективами їхнього залучення до рекреаційно-туристської сфери Хмельницька область відноситься до регіонів з високим потенціалом. Визначено, що туристична інфраструктура Хмельницької області характеризується незначним розвитком відповідної інфраструктури гостинності. Оцінка рівня проведення масових заходів культурного, історичного, туристичного спрямування є середньою відповідно до кількості діючих у регіонах України регулярних масових культурно-мистецьких заходів загальнонаціонального значення. При цьому слід наголосити, що більшість із них відбувається в місті Кам'янець-Подільський. Проведений аналіз показав, що за сукупним значенням усіх складових потенціалу регіонального туристичного комплексу Хмельницька область посідає восьме місце в Україні.

Ключові слова: туризм, туристичні послуги, конкурентоспроможність, SWOT-аналіз.

Dolynska O.O. SWOT-ANALYSIS OF THE TOURIST SERVICE MARKET COMPETITIVENESS OF KHMELNYTSKYI REGION

The result of the analysis revealed a clear polarization in the territorial structure of the Khmelnytsky regional tourist complex, which is caused by natural conditions and resources for the tourist activity development. Analyzing the regional economic results of tourism activities, we note that the Khmelnytsky region corresponds to the average Ukrainian level. The main operating costs of travel companies are labor costs and material costs, which does not significantly increase the profitability of tourism activities. Assessment of natural and anthropogenic factors showed that the Khmelnytskyi region, considering that on its territory is the largest national natural park of Ukraine – “Podilski Tovtry”, as well as a number of other valuable nature protected objects, where it is possible to organize different species tourist activity, occupies one of the leading places in the country. The specificity of the Khmelnytskyi region is the uneven territorial distribution of tourist sites, which creates the appropriate conditions for the implementation of sustainable development provisions in tourism activities in the region. In 2013, new national nature parks were created in the north and in the center of the Khmelnytskyi region – “Verkhne Pobuzhya” and “Male Polissya”, which can also be included in eco-tourism. Due to the diversity and prevalence of historical and cultural resources and the prospects of their involvement in the recreational and tourism sphere,

it means the Khmelnytskyi region is one of the regions with high touristic potential. It is determined that the tourism infrastructure of the Khmelnytsky region is characterized by a slight development of the corresponding hospitality infrastructure. The estimation of holding cultural, historical and tourist events is average according to the number of regular mass cultural and artistic events of national importance in the Ukrainian regions of Ukraine. Also, it should be emphasized that most of them occur in Kamianets-Podilskyi. Analysis of the potential regional tourist complex of the Khmelnytsky region showed that by the aggregate value of all tourist complex components, Khmelnytskyi region ranks eighth in Ukraine.

Key words: tourism, tourist services, competitiveness, SWOT-analysis.

Постановка проблеми. В умовах європейської інтеграції України та імплементації у вітчизняну практику управління головних принципів і правил просторового регіонального розвитку великого значення набуває використання наявного туристичного комплексу з метою активізації соціально-економічного розвитку, зменшення диспропорцій, підтримки місцевих ініціатив із розбудови громадянського суспільства та дієздатних об'єднаних територіальних громад. Хмельницька область є напівпериферійним регіоном України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку регіонального туристичного комплексу з позицій економічної та соціальної географії розглянуто в наукових працях О.О. Бейдика, І.Г. Габунія, Є.А. Котлярова, О.О. Любіцевої, В.І. Мацоли, В.І. Новикової, Я.Б. Олійника, О.В. Стецюк, О.В. Чеченя, К. Barteczko та інших вчених. Із позицій економічної науки туристичну діяльність у Хмельницькій області вивчали С.Е. Баженова, О.В. Гуменюк, О.Ю. Танасійчук та інші. Хмельницьку область зі позицій економічної та соціальної географії докладно вивчали Т.Г. Гільберг, І.Є. Журба, Т.В. Нич.

Постановка завдання. Сучасний розвиток туристичного комплексу цієї області має виразні особливості, які виникли внаслідок економічних реформ, і тому важливо проаналізувати їхній вплив на розвиток туризму у Хмельницькій області. У фундаментальних напрацюваннях наукової школи академіка Я.Б. Олійника питання конкурентоспроможності регіонів України є одним із головних питань, які розглядалися із позицій суспільної географії з метою активізації комплексно-пропорційного соціально-економічного розвитку (Олійник Я.Б., Запотоцький С.П., 2012). В останній публікації академік Я.Б. Олійник наголошує на важливості надання новоствореним об'єднаним територіальним громадам достатньої кількості фінансових надходжень для належного їх функціонування (Олійник Я.Б., Мезенцев К.В.,

2006). Одним із таких джерел стабільного надходження коштів для розвитку та розширення зайнятості населення може стати формування осередків різних видів туристичної діяльності у сільській місцевості. При цьому слід не забувати, що за умов неналежного контролю з боку органів місцевого самоврядування і державних органів влади можливо і виникнення негативних аспектів у реалізації туристичних продуктів у сільській місцевості, орієнтованих на масового споживача.

Виходячи з теоретико-методологічних позицій наукової школи академіка Я.Б. Олійника, вважаємо за доцільне зосередити свою увагу саме на місці і значенні Хмельницької області в державі за рівнем розвитку туризму (Олійник Я.Б., Остапенко П.О., 2016). Для цього, на нашу думку, слід використати наявні наукові методичні напрацювання з визначення рангу (за бальною системою) регіону в державі за рівнем розвитку окремих складових частин конкурентоспроможності саме на туристичному ринку.

Існує чимало методик комплексної (інтегральної) оцінки розвитку регіонального туристичного комплексу (Філоненко І.М., 2017). У вітчизняній географії туризму найбільш поширеною методикою оцінки регіонального туристичного комплексу є методика О.О. Бейдика (Бейдик О.О., 2001).

Ураховуючи теоретико-методологічні засади наукової школи академіка Я.Б. Олійника, ми проведемо комплексний суспільно-географічний аналіз на базі концепції SWOT-аналізу конкурентоспроможності на ринку туристичних послуг цього напівпериферійного регіону України. Метою статті є узагальнення проведеного SWOT-аналізу конкурентоспроможності на ринку туристичних послуг Хмельницької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до методологічних засад порівняльно-географічного аналізу та системної загальнонаукової методології в рамках геокомплексології вважаємо, що так ми зможемо

отримати комплексний підхід до розкриття всіх головних аспектів конкурентоспроможності регіону (Паламарчук М.М., 1998). Відповідно, за блоками туристичної діяльності нами було надано бали від 1 до 5 балів для кожного із блоків SWOT-аналізу. При цьому ми спираємось як на напрацювання попередників, так і на власні розрахунки. Для коректності порівнянь нами не взято до уваги положення про анексовані та тимчасово окуповані Росією регіони держави. Це зумовило потребу в перерахунку показників.

Аналіз інтегральної оцінки окремих складових частин комплексної характеристики конкурентоспроможності регіонального туристичного комплексу показав, що Хмельницька область займає доволі відмінні позиції за різними показниками (табл. 1). Розглянемо її позиції за кожним із них.

Оцінка природних і природно-антропогенних чинників (за О.О. Бейдиком) показала, що Хмельницька область з огляду на те, що на її території знаходиться найбільший за площею національний природний парк України – «Подільські Товтри», а також ряд інших цінних заповідних об'єктів природи, де є можливим організувати різні види туристичної діяльності, займає одне із провідних місць у державі (Бейдик О.О., 2001). Специфікою Хмельницької області є їхнє нерівномірне поширення на території, що створює відповідні передумови для реалізації положень сталого розвитку в туристичну діяльність у регіоні. Лише у 2013 р. було створено нові національні природні парки на півночі й у центрі регіону – «Верхнє Побужжя» і «Мале Полісся», та розширено мережу пам'яток природи місцевого значення. Їх необхідно долучати до екологічного туризму.

Розраховано автором за даними О.О. Бейдика, К.А. Поливач та офіційними даними Державної служби статистики України.

В основу оцінки історико-архітектурного блоку було покладено розрахунки К.А. Поливач щодо градації регіонів за вказаною вище методикою О.О. Бейдика. За цим показником Хмельницька область відноситься до провідних регіонів держави (4 бали). Загалом за насиченістю, різноманітністю історико-культурних ресурсів і перспективами їхнього залучення до рекреаційно-туристської сфери Хмельницька область відноситься до регіонів із високим потенціалом. Відповідно до класифікації О.О. Бейдика є всі підстави вважати м. Кам'янець-Подільський «суперточкою» туризму,

яка стала такою після політико-військових подій 2014 р., коли Росією було анексовано Кримський півострів і відповідні об'єкти отримали спеціальний статус (Масюк Ю.О., 2018).

Бал оцінки інфраструктурного блоку нами було перераховано станом на 2018 р. за офіційними даними Державної служби статистики України. Проведений аналіз показав, що Хмельницька область за цим показником (див. табл. 1) має мінімальний один бал, що зумовлено, як ми вже показали вище під час розрахунку туристичної функції регіонів України, незначним розвитком відповідної інфраструктури гостинності.

В основу бальної оцінки біосоціального блоку було взято розрахунки О.О. Бейдика з огляду на те, що вони не змінились із часу проведення ним відповідного оцінювання. Хмельницька область за ними має лише два бали (див. табл. 1) (Бейдик О.О., 2001). Значною мірою це зумовлено відсутністю на території регіону музеїв видатних особистостей, які народились тут чи проживали. На території області діє лише один Хмельницький районний літературно-краєзнавчий музей (сmt Чорний Острів Хмельницького району). Це явно не достатньо (Україна. Видатні співвітчизники, 2014).

В основу бальної оцінки подієвого блоку покладено підрахунок кількості в регіонах України регулярних масових культурно-мистецьких заходів загальнонаціонального значення, що діють. Хмельницька область має за ними лише три балами (див. табл. 1). При цьому слід наголосити, що всі вони відбуваються в м. Кам'янець-Подільський. Проаналізувавши офіційні веб-сторінки всіх фестивалів, які регулярно проводять у державі, маємо підстави стверджувати, що за їх кількістю м. Кам'янець-Подільський йде після міст Київ і Львів. Така значна кількість подій в умовах унікального зосередження пам'яток матеріальної культури національного значення в місті дозволяє нам стверджувати, що це місто набуло саме виразних ознак туристичної «суперточки» (за класифікацією) у масштабах України (Бейдик О.О., 2001).

Проведений аналіз показав, що за сукупним значенням усіх складових частин потенціалу регіонального туристичного комплексу Хмельницька область посідає восьме місце в Україні, випереджаючи на один бал Київську область. Тому слід перейти до узагальнюючої таблиці SWOT-аналізу туристичного комплексу Хмельницької області (табл. 2).

Як видно з табл. 2, головні проблеми розвитку туристичного комплексу Хмельницької області полягають у відсутності необхідної для прийому та прибуття туристів інфраструктури,

що значною мірою зумовлено напівпериферійним положення цього регіону України. Транзитне положення на основних залізничних осях зумовило, з одного боку, можливість прибуття

Таблиця 1

Туристські ресурси регіонів України у 2018 році, бали

Регіон України	Природні	Природно-антропогенні	Історико-архітектурні	Інфра-структурні	Біосоціальні	Події
Вінницька	4	1	3	1	5	3
Волинська	2	3	4	1	3	4
Дніпропетровська	2	1	2	1	2	1
Донецька	1	1	1	1	1	2
Житомирська	5	4	2	1	5	2
Закарпатська	3	1	3	1	2	1
Запорізька	4	2	1	2	1	1
Івано-Франківська	1	2	3	1	4	5
Київська	1	1	2	1	5	5
Кіровоградська	2	1	1	1	2	1
Луганська	4	1	1	1	1	2
Львівська	2	1	5	2	5	5
Миколаївська	2	1	1	2	2	3
Одеська	2	1	2	2	5	5
Полтавська	1	1	2	1	5	2
Рівненська	2	3	3	1	1	4
Сумська	2	2	3	1	4	1
Тернопільська	3	1	4	1	2	2
Харківська	2	1	2	1	3	4
Херсонська	2	1	2	2	1	1
Хмельницька	2	4	4	1	2	3
Черкаська	3	5	2	1	4	2
Чернівецька	3	2	4	1	2	2
Чернігівська	4	1	3	1	5	2

Таблиця 2

SWOT-аналіз туристичного комплексу Хмельницької області

Сильні сторони	Слабкі сторони
1) напівпериферійне транзитне положення в національній автомобільній і залізничній мережі; 2) наявність в області туристичної «суперточки» – м. Кам'янець-Подільський; 3) природні сприятливі для різних видів туризму умови і ресурси; 4) наявність великих лісових масивів на півночі та незначних на півдні різних типів деревостану; 5) наявність найбільшого в Україні за площею національного природного парку «Подільські Товтри».	1) нерозвиненість туристичної інфраструктури на основних автомагістралях області; 2) недостатня кількість готелів та їхнього номерного фонду; 3) різка поляризація в розміщенні туристичних підприємств, що діють; 4) відсутність (за виключенням м. Кам'янець-Подільський) туристичної інфраструктури, орієнтованої на прийом іноземних туристів; 5) незадіяність більшості нематеріальних видів туристичних ресурсів.

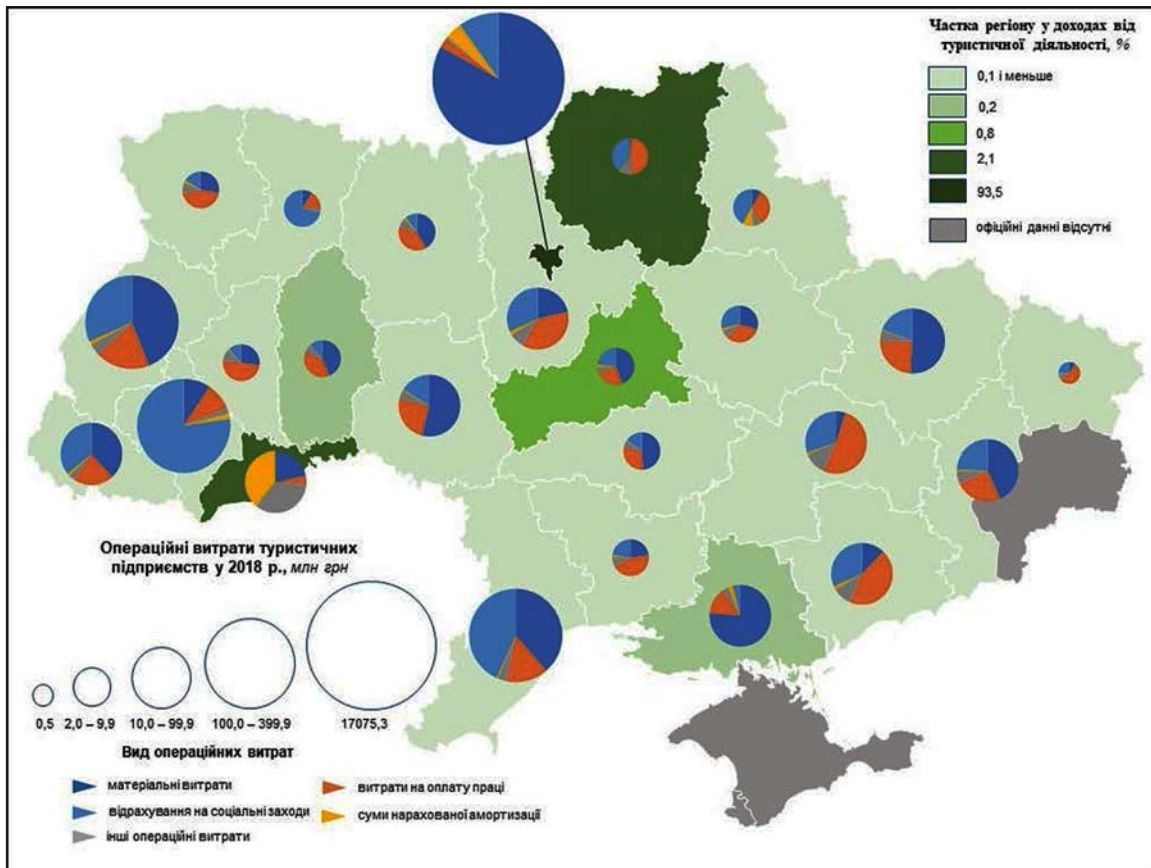

Рис. 1. Регіональний вимір туристичної діяльності України у 2018 році (складено автором самостійно на підставі обрахунків за офіційними даними Державної служби статистики України)

туристів із різних регіонів держави та із-за кордону, а з іншого – недостатню кількість відповідних закладів колективного розміщення, громадського харчування, закладів мистецтва і культури національного значення. Останні переважно знаходяться в туристичній «суперточці» – м. Кам'янець-Подільський, який розвивається як загальнонаціональний важливий туристичний вузол, в якому набули розвитку різні види туризму, у т.ч. нематеріальної культури (такі як, наприклад, «Фестиваль повітряних куль»), які не лише використовують місцеву культурно-історичну спадщину, а й створюють нові форми атракції, яких не було раніше. Таким чином, ми маємо виразну поляризацію в територіальній структурі регіонального туристичного комплексу, коли досягнуто гіперконцентрації різноманітних туристичних атракцій у м. Кам'янець-Подільський, а з іншого боку, є райони, в яких відсутні пам'ятки матеріальної культури національного значення та туристичні підприємства, адже саме між їхнім просторовим поширенням є виразний тісний зв'язок.

Значною мірою така поляризація зумовлена природними умовами і ресурсами для розвитку туристичної діяльності. Проведений аналіз показав, що переважно вони не задіяні. Виключення становлять природні туристичні ресурси р. Дністер та її притоки р. Смотрич у районі м. Кам'янець-Подільський.

Перед тим як розкрити сучасну територіальну структуру регіонального туристичного комплексу Хмельницької області, ми маємо, відповідно до теоретико-методологічних позицій наукової школи академіка Я.Б. Олійника, вивчити економіко-географічні аспекти конкурентоспроможності регіону в Україні. Для цього нами було укладено картосхему (рис. 1), на якій показано регіональний розподіл головних економічних показників діяльності туристичних підприємств. Вони дозволяють правильно зрозуміти позиціонування Хмельницької області в туристичній діяльності України.

Висновки із проведеного дослідження. Проаналізувавши економічні показники діяльності туристичних підприємств за регіонами,

зазначимо, що Хмельницька область має середньоукраїнські значення. Варто звернути увагу на коректність офіційних статистичних даних, адже, як видно на цьому рисунку, 93,5% доходу від туристичної діяльності всієї України реєструється у столиці держави, що, безумовно, мало відповідає реальному його формуванню. Значну його частину становлять туристичні послуги, надані київськими фірмами в регіонах держави. Тому доцільно ставити питання про впровадження в державну статистичну звітність підприємств сфери послуг таких самих уточнень, що ми маємо у звітності підприємств промисловості, які звітують за реальним розміщенням виробництва, а не за юридичною адресою компанії. Виходячи із цього, слід звернути увагу на те, що Хмельницька область за такого більш реалістичного підрахунку наданих послуг у сфері туризму буде займати у структурі доходів від їхнього надання не 0,2%, а не менше 10-15%, адже значна частина туристичних послуг у м. Кам'янець-Подільський надається компаніями, зареєстрованими у м. Київ.

Основними статтями операційних витрат туристичних компаній є витрати на оплату праці і матеріальні витрати, що не дозволяє суттєво збільшити прибутковість туристичної діяльності. При цьому вона є прибутковою діяльністю, а це дозволяє, за умов належної підтримки з боку місцевих органів влади, розвивати її. Такими заходами могли б стати надання пільгового режиму оподаткування місцевими податками і зборами, до яких відносяться готельний збір, виділення ділянок для створення і розвитку туристичної інфраструктури тощо. Для того щоб виділити пріоритетні та перспективні для розвитку туристичної діяльності населені пункти Хмельницької області, необхідно спочатку встановити, якою є сучасна територіальна структура її регіонального туристичного комплексу та елементи її просторової організації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бейдик, О.О. (2001). Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. Київ : Київ. ун-т. [Bejdyk, O.O. (2001) Recreational and tourism resources of Ukraine: Methodology and methodology of analysis, terminology, zoning. Kyiv : Kyiv. Univ. (In Ukraine)].

2. Колективні засоби розміщення у 2018 році: стат. інформація. Офіційний сайт Державної служби

статистики України (2018). doi : <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 04.09.2019) [Collective Placements in 2018: Stat. information. Official site of the State Statistics Service of Ukraine (2018) doi : <http://ukrstat.gov.ua>].

3. Масюк, Ю.О. (2018) Аналіз соціально-економічного розвитку та організації туристичної діяльності на території анексованого Кримського півострова Автономної Республіки Крим: проблеми, заходи, наслідки. *Географія і туризм*. Вип. 43, 147–162. [Masyuk, Yu.O. (2018) Analysis of socio-economic development and organization of tourist activity in the territory of the annexed Crimean peninsula of the Autonomous Republic of Crimea: problems, measures, consequences. *Geography and Tourism*. No. 43, 147–162. (In Ukraine)].

4. Олійник, Я.Б., Запотоцький С.П. (2012) Конкурентоспроможність територій як напрям суспільно-географічних досліджень. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Географія*. 60, 33–38. [Oliyuk, Y., Zapototskyi, S. (2012) Competitiveness of territories as a field of social and geographical research. *Visnyk of Kyiv. Nat. Univ. T. Shevchenko. Geography*. 60, 33–38. (In Ukraine)].

5. Олійник, Я.Б., Мезенцев, К.В. (2006) Систематизація методів суспільно-географічного прогнозування: сучасний підхід. *Економічна та соціальна географія*. Вип. 56, 3–11. [Oliyuk, Y.B., Mezentsev, K.V. (2006) Systematization of socio-geographical forecasting methods: a modern approach. *Economic and social geography*. No. 56, 3–11. (In Ukraine)].

6. Олійник, Я.Б., Остапенко, П.О. (2016) Формування спроможних територіальних громад в Україні: переваги, ризики, загрози. *Укр. геогр. журн.* № 4, 37–43. [Oliyuk, Y.B., Ostapenko, P.A. (2016) Formation of Able Territorial Communities in Ukraine: Benefits, Risks, Threats. *Ukr. geogr. magazine*. № 4, 37–43. (In Ukraine)].

7. Паламарчук, М.М., Паламарчук, О.М. (1998) Економічна і соціальна географія України з основами теорії. Київ : Знання. [Palamarchuk, M.M., Palamarchuk, O.M. (1998) Economic and social geography of Ukraine with the basics of theory. K. : *Znannya*. (In Ukraine)].

8. Поливач, К.А. (2012) Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України: монографія. Київ : Ін-т географії НАН України [Polivach, K.A. (2012) Cultural heritage and its impact on the development of Ukrainian regions: monograph. K. : *Institute of Geography, NAS of Ukraine*. (In Ukraine)].

9. Україна. Видатні співвітчизники (2014). Київ : *Mana*. [Ukraine. Outstanding compatriots (2014). K. : *Mana* (In Ukraine)].

10. Філоненко, І.М. (2005) Територіально-рекреаційний комплекс Чернігівської області : автореф. дис ... канд. геогр. наук. [Filonenko, I.M. (2005) Territorial and recreational complex of Chernihiv region. Extended abstract of candidate's thesis. (In Ukraine)].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

The article was submitted for publication on 30.05.2019

СЕКЦІЯ 4 ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

УДК 378.011.3-057.875:91: 502/504

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-17>

Дудка І.Г.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри географії, екології та методики навчання
*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*
olimp-geograf@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4828-1767

Носаченко В.М.
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри географії, екології та методики навчання
*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*
volodymyr.nosachenko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0266-5199

ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснено аналіз практичної підготовки майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності. Обґрунтовано актуальність дослідження проблеми формування в майбутнього вчителя географії екологічної компетентності, що дасть змогу досягти низки педагогічних цілей щодо розвитку екологічної культури учнів, виховання дбайливого ставлення до навколишнього середовища, вдосконалення екологічної грамотності.

Зазначено, що вивчення дисциплін професійної підготовки дає змогу майбутньому вчителю географії розуміти особливості впливу антропогенних чинників на географічну оболонку, усвідомлювати необхідність раціонального природокористування, формувати екоцентричний тип мислення в умовах глобалізації, сприяти безпечній поведінці учнів у навколишньому середовищі, упроваджувати здоров'язберезувальні технології в освітній процес.

Досліджено, що цикл дисциплін практичної підготовки майбутніх учителів географії спрямовано на вдосконалення загальних і професійних знань, розвиток умінь застосовувати сучасні педагогічні технології, формування професійно значущих особистісних якостей як складової частини педагогічної культури. У процесі практичної підготовки майбутні фахівці систематизують та вдосконалюють набуті знання, уміння й навички щодо наукової, природоохоронної, еколого-освітньої діяльності. Це сприяє виробленню вміння в майбутнього фахівця користуватися методичним апаратом навчання географії; здійсненню навчально-виховного процесу у всій його різноманітності; опануванню алгоритмізованими елементами педагогічних технологій та формуванню творчого ставлення до їх упровадження.

На основі аналізу наукових джерел з'ясовано, що практична підготовка майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності характеризується низкою суперечностей: між традиційною системою практичної підготовки майбутнього вчителя географії в педагогічних університетах та необхідністю модернізації вищої освіти; між теоретичними знаннями майбутнього вчителя географії із екології та вмінням практично реалізувати їх у професійній діяльності.

Ключові слова: професійна підготовка, вчитель географії, екологічна діяльність, учні, освітній процес, екологічна грамотність.

Dudka I.H., Nosachenko V.M. PECULIARITIES OF PRACTICAL TRAINING OF A FUTURE GEOGRAPHY TEACHER FOR ENVIRONMENTAL ACTIVITIES

The article analyzes the practical preparation of the future teacher of geography for environmental activities. In addition the problems of environmental competence of a future geography teacher are substantiated. It will help to achieve a number of pedagogical goals for the development of students' environmental culture, fostering a caring attitude to the environment, and improving environmental literacy.

It is noted that the study of vocational training allows the future teacher of geography to understand the peculiarities of the influence of anthropogenic factors on the geographical envelope, to understand the need for rational use of nature, to form an ecocentric type of thinking in the context of globalization, to promote safe learning environment and to improve health-saving technologies in the process.

It has been researched that the cycle of disciplines of practical training of future teachers of geography is aimed on improvement of general and professional knowledge, development of skills to apply modern pedagogical technologies, formation of professionally important personal qualities as a component of pedagogical culture. In the course of practical training, future specialists will systematize and improve the acquired knowledge, skills and skills in scientific, environmental, environmental and educational activities. It helps to develop the ability of the future specialist to use the methodological apparatus of teaching geography; the implementation of the educational process in all its diversity; mastering the algorithmic elements of pedagogical technologies and forming a creative attitude for their introduction.

The analysis of scientific sources shows that the practical preparation of the future teacher of geography for environmental activity is characterized by a number of contradictions: between the traditional system of practical training of the future teacher of geography in pedagogical universities and the need for modernization of higher education; between the theoretical knowledge of the future teacher of geography in ecology and the ability to practically implement them in their professional activities.

Key words: vocational training, geography teacher, environmental activities, pupils, educational process, environmental literacy.

Постановка проблеми. В умовах трансформації вищої освіти змінюються особливості професійної підготовки майбутніх фахівців. У навчальних планах підготовки майбутнього вчителя географії на практичну складову частину відводиться різна кількість годин. Однак останнім часом прослідковується негативна тенденція зменшення обсягу годин, відведених на навчальну практику. У цьому контексті актуальною є проблема збереження обсягу навчальної практики із географічних дисциплін, встановлення її важливості та вдосконалення методичного забезпечення.

Оскільки самостійна науково-дослідницька та практична діяльність щодо вивчення природних об'єктів в польових умовах забезпечує високий рівень готовності майбутнього вчителя географії до успішної організації екологічної діяльності учнів на основі краєзнавчого матеріалу, то не підлягає сумніву значущість практичного компонента у фаховій підготовці. Використання в освітньому процесі ЗВО навчальних практик має значну перевагу, адже вони підвищують якість навчання, сприяють отриманню міцних знань і формуванню професійних компетентностей студентів-географів (Данильченко, 2018).

Однак у професійній підготовці майбутніх учителів географії зафіксовано ряд протиріч: між наявністю досвіду проведення навчальних і педагогічних практик підготовки майбутніх

учителів географії у закладах вищої освіти країни та наявними проблемами щодо їх організації; між актуальністю проблеми формування професійної компетентності майбутнього вчителя географії та недостатньою розробленістю у психолого-педагогічній науці теоретичних уявлень про сутність і специфіку даної інтегративної якості особистості; між творчими підходами до організації екологічної діяльності майбутніх учителів географії та існуючою у практиці сучасної вищої школи уніфікованістю та усталеністю; між об'єктивною потребою сучасної школи в активному впровадженні ідей екологічної освіти й вихованні та недостатнім рівнем екологічної підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей, що негативно впливає на ефективність професійної діяльності, фундаментальними науковими здобутками із проблем професійної підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей і недосконалою обґрунтованістю дидактичних засад формування їхньої екологічної культури в процесі професійної підготовки (Гончарук, 2019).

Саме тому сьогодні підготовка педагога у системі вищої освіти повинна ґрунтуватися на гуманізації та особистісній орієнтації, природознавстві та культурообізнаності. У даний час студенти спрямовані переважно на отримання екологічних та природоохоронних знань, однак розвиток навичок використання

цих знань у різних ситуаціях на практиці у студентів у більшості випадків недостатній. У зв'язку із цим майбутньому вчителю географії необхідний базовий рівень екологічної освіти та культури для подальшої педагогічної діяльності (Прохорова, 2018).

Зазначимо, що екологічний принцип вивчення дисциплін сприяє усвідомленому засвоєнню найскладніших питань, але продуктивним такий підхід буде лише за таких умов, коли вивчення природи, господарства і економіки України буде розглядатися у взаємозв'язку з об'єктами, явищами і процесами рідного краю. З огляду на це в підготовці майбутнього вчителя географії постає нагальне завдання формування екологічної компетентності в ключі інноваційного вдосконалення системи вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нова парадигма організації шкільної освіти вимагає якісних змін і в системі підготовки майбутніх учителів. Це мають бути професіонали нової генерації, які орієнтуються в сучасних досягненнях науки і практики, володіють методами наукового дослідження, інтерактивними технологіями навчання, здатні реалізовувати модернізаційні процеси в освітньому середовищі, вільно орієнтуються у світі сучасних професій, вміють вірно визначати індивідуальну освітню траєкторію і програму життєдіяльності учня та підвести його до свідомого вибору професійного майбутнього (Пологовська, 2018).

Зокрема, науковому розв'язанню питання вдосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя географії сприяв науковий доробок А. Байназаров, М. Баранського, О. Браславської, Л. Вішнікіної, Т. Гільберг, В. Гончарука, Г. Гордашевської, Л. Зеленської, М. Елькіна, С. Коберніка, В. Корнеєва, М. Криловця, М. Кугай, Д. Мальчикової, С. Мантуленка, П. Масляка, Н. Муніч, О. Надтоки, Т. Назаренко, В. Обозного, І. Пилипенка, В. Приймак, І. Рожі, А. Розсохи, В. Саюк, О. Топузова, П. Шищенко, А. Шуканової, Б. Чернова та ін.

Аналіз результатів напрацювань учених засвідчує, що формування екологічної компетентності майбутнього вчителя географії передбачає набуття важливого педагогічного досвіду з активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів, що фіксується у формі його результатів – системних і логічно вибудованих наукових знань зростаючої особисто-

сті, досвіду творчої діяльності, самостійному розв'язанні навчальних завдань з вирішення локальних екологічних, природоохоронних чи суспільних проблем (Пустовіт, 2019).

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження – узагальнити сучасний стан теоретичної та практичної підготовки майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності в освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати опрацювання навчальних планів засвідчують, що підготовка майбутнього вчителя географії в закладах вищої освіти забезпечується низкою дисциплін, об'єднаних у цикли загальної підготовки, професійної підготовки та практики. Кожен цикл має нормативну й вибіркочову частину. Зокрема, аналіз нормативної частини навчального плану свідчить, що важливе місце в підготовці майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності займають дисципліни циклу загальної підготовки, такі як історія України, історія культури України, філософія, українська мова, інформаційні технології, геоінформаційні технології, методологія наукових досліджень, геологія з основами палеонтології, географія ґрунтів з основами ґрунтознавства, біогеографія, загальне землезнавство, геоморфологія, метеорологія та кліматологія, гідрологія, основи ландшафтознавства, картографія з основами топографії. Варто зазначити, що вивчення цих дисциплін дає змогу майбутньому вчителю географії розуміти особливості впливу антропогенного чинника на ландшафту оболонку, усвідомлювати необхідність раціонального природокористування, формувати екоцентричний тип мислення в умовах глобалізації. Крім того, цикл дисциплін загальної підготовки спрямовано на формування в майбутнього вчителя географії вміння спостерігати, аналізувати й пояснювати дані спостережень, прогнозувати розвиток регіональних екологічних проблем; розглядати географічні явища і процеси у взаємозв'язку, розкривати їх сутність; усвідомлювати необхідність розробки та реалізації учнівських екологічних проєктів, створювати карти забруднення території. Так, уявлення про карту, її елементи, властивості, функції, класифікацію, способи картографічною зображення забезпечується вивченням картографії з основами топографії, що дають змогу використовувати набуті знання, уміння та навички під час екологічної діяльності.

Зазначимо, що аналіз та характеристика особливостей фізико-географічних країн, вільне володіння фізико-географічною номенклатурою, уміння знаходити й показувати географічні об'єкти на загальногеографічних картах є важливою складовою частиною практичної підготовки майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності в освітньому процесі.

Під час вивчення загального землезнавства майбутній вчитель географії має можливість не лише зрозуміти загальні закономірності будови, розвитку й функціонування ландшафтно-оболонки як цілісної системи, а й інтегрувати знання, отримані під час вивчення окремих фізико-географічних дисциплін. У зв'язку із цим оволодіння фундаментальними вихідними поняттями загального землезнавства забезпечить учителю географії можливість здійснювати систематичні спостереження за природою, використовувати різноманітний картографічний матеріал, застосовувати дослідницькі методи.

Підкреслимо, що вивчення основних теоретичних і практичних питань ґрунтознавства: походження ґрунтів, їхніх властивостей, поширення та шляхи підвищення родючості формує в майбутнього вчителя географії уявлення про взаємозв'язки біотичних та абіотичних чинників; забезпечує знання про хімічні, фізико-хімічні властивості, повітряні й теплові режими ґрунтів, що дає змогу майбутнім учителям географії оволодіти вміннями здійснювати комплексний аналіз стану компонентів природи взагалі і ґрунту зокрема та вплив на нього антропогенних чинників.

Засвоєння знань майбутніми учителями географії про географічну оболонку та її закономірності, природні комплекси регіонального та локального рівнів забезпечується під час вивчення основ ландшафтознавства. Майбутні вчителі географії, отримуючи як теоретичну, так і практичну підготовку у процесі виконання лабораторних робіт із означеної дисципліни, мають можливість застосовувати отримані знання, уміння та навички під час розроблення та організації екологічних стежок.

Важливе місце в підготовці вчителя географії до екологічної діяльності займають дисципліни циклу професійної підготовки: безпека життєдіяльності, географія світового господарства, вікова фізіологія, валеологія, шкільна гігієна, педагогіка, психологія, регіональна економічна і соціальна географія, рекреаційна географія, фізична географія материків і оке-

анів, методика навчання географії, фізична географія України, економічна і соціальна географія України, історична географія, географія населення, основи технологій виробництва, основи промислового, сільськогосподарського виробництва та транспорту, екологія, геоекологія, географія культури.

Так, зміст педагогічних дисциплін являє собою цілісну багатофункціональну систему, у якій взаємодіють різні елементи. Дослідження показало, що формування загальнопедагогічних знань, умінь і навичок – тривалий процес, у якому науковці виділяють такі етапи: етап формування початкових уявлень про учнів, педагогічну професію, професійну діяльність учителя, про особистість учителя, роль педагогічної теорії у шкільній практиці; етап формування предметної системи знань, засвоєння провідних педагогічних теорій, категорій, понять, закономірностей, принципів змісту й методів навчання і виховання школярів тощо; етап формування узагальненої комплексної системи знань на основі міжпредметних зв'язків із психологією, віковою фізіологією, методикою викладання предметів, суспільно-політичними дисциплінами.

Методика навчання географії як навчальна дисципліна забезпечує професійно-методичну підготовку майбутнього вчителя географії до навчання й виховання учнів та виконує навчальні, методичні, дослідницькі, конструктивні, організаторські і практичні завдання (Топузов, 2012). Так, навчальні завдання реалізуються через засвоєння теоретичних засад методики навчання географії на основі компетентнісного підходу, психодидактичних засад формування географічних знань, істотного арсеналу технологій навчання, що стане інструментарієм під час формування екологічної грамотності учнів.

Самостійне визначення змісту та методичного апарату навчання географії (методів, методичних прийомів, засобів і форм організації навчально-пізнавальної діяльності учнів); уміння диференціювати навчальний матеріал на основний (поняття, причинно-наслідкові зв'язки, закономірності, світоглядні ідеї) та допоміжний забезпечується виконанням методичних завдань.

Дослідницькі завдання включають формування вміння працювати з науково-методичною літературою, самостійно проводити наукові дослідження з методики навчання географії, здійснювати діагностування ефективності

процесу формування географічних компетентностей.

Результатом виконання конструктивних завдань є вміння майбутнього вчителя географії аналізувати шкільні програми, підручники та інші засоби навчання в освітньому процесі, проектувати зміст навчання, різні види пізнавальної діяльності учнів і способи їхнього включення у процес навчальної діяльності тощо.

Реалізація практичних завдань сприяє виробленню вміння в майбутнього фахівця користуватися методичним апаратом навчання географії; здійсненню освітнього процесу у всій його різноманітності; опануванню алгоритмізованими елементами педагогічних технологій та формуванню творчого ставлення до їх упровадження.

Важливим для констатації сучасного стану практичної підготовки майбутнього вчителя географії до професійної діяльності учнів є аналіз завдань дисципліни «Методика навчання географії», які спрямовані на розвиток організаторських умінь, тобто забезпечення оволодіння навичками організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, вивчення ступеня і глибини засвоєння програмного матеріалу та його корекції, рівня сформованості інтелектуальних умінь учнів та їхнього наукового світогляду.

Тематичний зміст дисциплін «Екологія», «Геоєкологія» передбачає формування в майбутнього вчителя географії знань про основні структурні компоненти та організаційні особливості екосистеми нашої планети, межі поширення живих організмів і вплив обмежувальних чинників на їх перерозподіл у біосфері; основні закономірності й механізми функціонування вологообміну, мінерального обміну, газообміну, енергообміну, біогенного кругообігу, що дасть змогу досягти низки педагогічних цілей позакласного навчання щодо формування екологічної культури учнів і дбайливого ставлення до навколишнього середовища.

Вивчення дисципліни «Основи промислового, сільськогосподарського виробництва та транспорту» сприяє ґрунтовному розумінню майбутнім учителем географії особливостей територіальної організації господарської діяльності суспільства та розвитку в них умінь аналізувати чинники, які зумовлюють розміщення підприємств різних галузей господарства, застосовувати набуті знання під час організації екскурсій на виробництво.

Географія світового господарства як одна з важливих дисциплін циклу професійної підготовки сприяє оволодінню майбутніми фахівцями сучасним суспільно-географічним мисленням; розвитку вміння аналізувати розміщення паливно-енергетичних ресурсів, галузеву і функціональну структуру господарства, тенденції в територіальній організації господарства, що забезпечить поглиблення знань щодо раціонального використання ресурсів.

Наголошуємо, що важливе місце в підготовці майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності займає система знань, умінь і навичок щодо основ здоров'я та здорового способу життя, безпечної поведінки в навколишньому середовищі, здоров'язберезувальних технологій, що забезпечується дисциплінами «Безпека життєдіяльності», «Вікова фізіологія», «Шкільна гігієна», «Валеологія». Результати аналізу науково-методичних джерел дають підстави стверджувати, що для екологічної діяльності сучасний учитель географії повинен уміти створювати здоров'язберезувальне освітнє середовище.

Відмітимо, що здоров'язберезувальне середовище розуміємо як модель підсистеми освітнього середовища з логічним поєднанням принципів, форм, методів, засобів роботи вчителя географії, інших учителів-предметників, батьків, класного керівника, медичних працівників, які забезпечують належну організацію різних видів діяльності учнів, спрямованих на формування свідомого ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих, розвиток рухової активності, забезпечення зміцнення, збереження та відновлення здоров'я на основі культурологічного й аксіологічного підходів. А для цього необхідно враховувати вікові та психолого-фізіологічні особливості учнів; спостерігати за змінами у стані здоров'я учнів; володіти методикою оздоровчих технологій; упроваджувати особистісно зорієнтовані технології в освітній процес.

Отже, засвоєння тематичного змісту дисциплін циклу професійної підготовки дає змогу майбутньому вчителю географії розвивати вміння організувати освітню діяльність учнів відповідно до поставлених цілей; набути фахової компетентності на основі вивчення фундаментальних і спеціальних географічних дисциплін; безперервно вдосконалювати рівень власної професійної підготовки.

Практична підготовка майбутнього вчителя географії передбачає організацію навчаль-

них та навчально-польових практик, а саме: навчально-польову практику з картографії з основами топографії; з геології, геоморфології, гідрології, метеорології і кліматології; навчально-польову практику з екології, біогеографії, географії ґрунтів і комплексну географічну; навчально-виховну (активну) з географії. У процесі практичної підготовки майбутні фахівці систематизують та вдосконалюють набуті знання, уміння й навички щодо наукової, природоохоронної, еколого-освітньої діяльності. Під час навчально-польової майбутні учителі географії беруть участь в екологічних акціях, упорядковують довкілля, розвивають творчі здібності.

Цикл дисциплін практичної підготовки майбутніх учителів географії спрямовано на вдосконалення загальних і професійних знань, розвиток умінь застосовувати сучасні педагогічні технології, формування професійно значущих якостей особистості як складової частини педагогічної культури.

У процесі дослідження виокремлено такі шляхи вдосконалення практичної підготовки майбутніх учителів географії до екологічної діяльності, а саме:

– забезпечення позитивної мотивації щодо екологічної діяльності у процесі проходження майбутніми учителями географії навчально-польових і навчально-виховних (активних) практик;

– конструювання змісту навчального матеріалу, що орієнтує майбутніх учителів географії до екологічної діяльності;

– використання інтегративного підходу у процесі практичної підготовки майбутніх учителів географії до екологічної діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, проведене дослідження дає змогу стверджувати, що практична підготовка майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності характеризується низкою суперечностей:

– між традиційною системою практичної підготовки майбутнього вчителя географії в педагогічних університетах та необхідністю модернізації вищої освіти;

– між теоретичними знаннями майбутнього вчителя географії із екології та вмінням практично реалізувати їх у професійній діяльності;

– між фундаментальними науковими здобутками з проблем професійної підготовки майбутніх учителів географії і недосконалою обґрунтованістю дидактичних засад форму-

вання їх екологічної культури в процесі професійної підготовки;

– між творчими підходами до організації екологічної діяльності майбутніх учителів географії та наявною у практиці сучасної вищої школи уніфікованістю та усталеністю.

З огляду на результати проведеного аналізу логічно є необхідність удосконалення змісту практичної підготовки майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності, що потребує корекції навчальних планів і програм, створення нових підручників і навчальних посібників, науково-дослідницької роботи, уведення спецкурсів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адобовська, М.В., Тригуб В.І. (2019). Роль педагогічної практики у формуванні професійної компетентності майбутнього вчителя географії. *Cherkasy University Bulletin: Pedagogical Sciences*. №. 2. С. 57–61. [Adobovska, M.V., Trigub V.I. (2019). The role of pedagogical practice in the form of professional competencies of the Maybuty geography teacher. *Cherkasy University Bulletin: Pedagogical Sciences (In Ukraine)*].

2. Гончарук, В.В. (2019). Формування екологічної культури майбутніх учителів природничих спеціальностей у процесі професійної підготовки. Кандидат наук [автореферат]. Хмельницький національний університет. 23 с. [Honcharuk, V.V. (2019). Formation of ecological culture of future teachers of natural sciences in the process of vocational training. PhD [abstract]. Khmelnytsky National University (In Ukraine)].

3. Данильченко, О., Корнус, О., Корнус, А., Сюткін, С., Нешатаєв, Б. (2018). Практична підготовка студентів: стан і проблеми. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. Вип. 27. С. 28–34. [Danilchenko, O., Kornus, O., Kornus, A., Syutkin, S., Neshataev, B. (2018). Practical training of students: Stan and problems. *Problems of uninterrupted geographic education and cartography (In Ukraine)*].

4. Дудка, І.Г. (2017). *Підготовка майбутніх учителів географії до організації позакласної діяльності учнів*. Кандидат наук [дисертація]. Перяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди. 275 с. [Dudka, I.G. (2017). Training of maybath teachers of geography to the organization of a recognized academic degree. PhD [dissertation]. Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University (In Ukraine)].

5. Пологовська, Ю.Ю. (2018). Інноваційні педагогічні технології як засіб формування профорієнтаційної компетентності у майбутніх вчителів географії. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія : Педагогічні науки*. Київ. Вип. СХХХХІ (141). С. 167–181. [Pologovska, Yu.Yu. (2018). Innovative pedagogical technology in order to form profi Scientific notes of the National Pedagogical University of M.P. Drahomanov.

Seriya: Pedagogical science. Kiev. Vip. CXXXXI (141). (In Ukraine)].

6. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія. 10-11 класи. Рівень стандарту. 10 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/geo-pr.pdf> (дата звернення: 22.08.2019) [The program for foreign mortgages. Geography. 10-11 classes. Riven standard (In Ukraine)].

7. Прохорова Л., Зав'ялова Т., Непша О. (2018). Готовність майбутніх вчителів географії до екологічного виховання учнівської молоді у сучасній загальноосвітній школі. *Екологія – філософія існування людства: зб. наук. пр.* С. 96–100. [Prokhorova, L., Zav'yalova, T., Nepsha, O. (2018). Preparedness of mayboth readers of geography to environmental and academic young people in high school and overseas schools. *Ecology – Philosophy of Humanity* (In Ukraine)].

8. Пустовіт, Г.П. (2019). Краєзнавча компетентність учителів географії в інноваційному розвитку. *Інноватика у вихованні.* №. 9. С. 72–82. [Pustovit, G.P. (2019). Kranznavcha competence of geography

teachers in innovative development. *Innovation in vikhovanni.* No. 9. (In Ukraine)]

9. Топузов, О.М., Самойленко, В.М., Вішнікіна, Л.П. (2012). Загальна методика навчання географії: підручник. Київ : ДНВП Картографія. 512 с. [Topuzov, O.M., Samoilenko, V.M., Vishnikina, L.P. (2012). The main methodology for starting geography is: K. : DNVP Cartography (In Ukraine)].

10. Янкович, О.І. (2007). Формування професійно-педагогічної культури майбутнього вчителя в процесі вивчення педагогічних дисциплін. *Формування професійної культури вчителя в контексті інтеграції України в європейський освітній простір: мат. регіон. наук.-практ. семінару.* Тернопіль. С. 10–13. [Yankovich, O.I. (2007). Form of professional and pedagogical culture of the Maybuty teacher as a part of the educational process of pedagogical disciplines. Formurator of the professional culture of the teacher in the context of integration of Ukraine in the European language: mat. region. science.-practical. Seminaru. Ternopil, S. 101–13 (In Ukraine)].

Стаття надійшла до редакції 24.05.2019

The article was submitted for publication on 24.05.2019

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск 11

Коректура • *В.В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Остара.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 16,04.
Замов. № 1219/269. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39-95-80,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.